

MAGYAR NYELV

114. ÉVF.

2018. TÉL

4. SZÁM

A magyar nyelvtörténet kézikönyve*

1. Műfaj. A Tinta Könyvkiadó által kiadott sorozat, A magyar nyelv kézikönyvei 29. darabja a kötet, melynek szerkesztői KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC. A munka két szerkesztője szerzőként is jegyez több fejezetet, további tizenegy szerzőtársuk (GALLASY MAGDOLNA, GERSTNER KÁROLY, HAADER LEA, HEGEDŰS ATTILA, HORVÁTH LÁSZLÓ, JUHÁSZ DEZSŐ, KOROMPAY KLÁRA, D. MÁTAI MÁRIA, SÁROSI ZSÓFIA, SLÍZ MARIANN, TERBE ERIKA) ugyanúgy a budapesti nyelvtörténeti iskola tapasztalt kutatója, mint maguk a szerkesztők. A szerzők jelentős része már az akadémiai történeti grammatika kötetein (TNyt.), később pedig az új egyetemi nyelvtörténeti tankönyvön (KISS–PUSZTAI szerk. 2003) is dolgozott. A kötet lektorai FORGÁCS TAMÁS és ZELLIGER ERZSÉBET voltak, technikai szerkesztője PARAPATICS ANDREA.

A megelőző, elavultnak nem nevezhető nyelvtörténeti összefoglalások megléte fölveti a kérdést: szüksége volt/van-e a magyarországi nyelvtudománynak erre a kézikönyvre, tud-e funkciójában vagy szemléletében újat adni a kötet a hazai tudományosságnak? Vajon milyen olvasóközönségnek készült az összefoglalás? E vonatkozásban számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a kötet célközönsége más, mint az előbb említett összefoglalásoké.

A szerkesztők által jegyzett Előszó (7–10) utolsó bekezdése elénk tárja a kötet reménybeli olvasójának profilját: „Kiknek szól a könyv? Elsősorban a magyar nyelv történetével, illetőleg a nyelvi változás kérdéseivel foglalkozó szakembereknek. Másodsorban szól az anyanyelv története iránt érdeklődő minden rendű és rangú olvasónak, tehát például a magyartanároknak, a magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatónak, a tömegtájékoztató szakembereinek.” A megcélzott olvasók köre értelmezésem szerint itt tehát lényegesen tágabb, mint az akadémiai történeti nyelvtan vagy az egyetemi nyelvtörténeti tankönyv esetében. Ezt a kötet műfaja is nyomatékosítja.

A kézikönyv műfaj sajátossága, hogy egy tárgykör vagy szakterület átfogó, eligazító műve, melyben úgy közölnek korszerű tudományos eredményeket, hogy a szűkebb szakterületen nem jártas olvasó is hasznosítani tudja az információkat, el tud igazodni az egymással versengő elméletek között. A kézikönyvet több nyu-

* KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018. 548 lap.

gat-európai nyelvben, például a németben és angolban egy görög eredetű szóval is megnevezik: *ἐγχιρίδιον* – *enchiridion*. A kifejezés azt jelenti, hogy 'valami, amit az ember a kezében tart', 'kard'. Rotterdami Erasmus 1503-as munkája, az *Enchiridion militis Christiani* nyomán kezdték így nevezni a kézikönyveket. Erasmus harcias címadása szavakba önti a tényt, hogy a könyv fegyver is lehet, fegyver a tudatlanság ellen. Ebben az összefüggésben fontosnak tartom, hogy a kötet olyan társadalmi-kulturális kontextusban jelent meg, amelyben sokfelől és sokféle szólamban szólnak a tudatlanság disszonáns hangjai akkor, amikor nyelvünk eredetének és történetének kérdései állnak a figyelem középpontjában. A kötet az elfogulatlanság, a tudományosság, a tények tiszteletben tartása révén sokaknak nyújthat hasznos támpontot és segítséget a fenti kérdésekről szóló tudományos vitákban. E vonatkozásban jelzésértékű az a fejezet (1.4. Kérdések és válaszok), amely kiskátészerűen ad rendkívül tömör áttekintést sokakat foglalkoztató kérdésekről, kurrens tudományos eredményekre alapozva: nyelvünk európai vagy ázsiai eredetéről, önállóvá válásának idejéről, a magyar őshaza lokalizációjáról, vagy éppen a magyar nyelv 1920 utáni széttartó fejlődéséről és állami változatainak létrejöttéről. De tárgyalja az új „írott beszélnyelviség”-nek a nyelvi változásokra gyakorolt hatását, és kitér a sokszor tankönyvekben is terjesztett anakronizmusokra – bátran fölhasználva a történettudomány és a régészet eredményeit is.

2. Nyelvszemlélet. A kézikönyv egésze egységes, modern nyelvszemléletet tükröz: olyan nyelvtörténeti áttekintés, mely a nyelvtörténetírás szociolingvisztikai-pragmatikai fordulata utáni fölfogásban íródott. (A nyelvtörténetírás e 20. század végi fordulatát tárgyalja például MAITZ PÉTER 2000, illetőleg az általa is idézett tudománytörténeti összegző munkájában MÁTÉ JAKAB 1998.) A nyelvet nem önmagában és önmagáért működő, a társas kapcsolatrendszerükben élő beszélőktől független entitásként kezeli, hanem az egymással kommunikáló, társas interakcióba lépő emberek által működtetett változatok együtteseként. Ezt a szemléleti alapvetést epigrammatikus tömörséggel foglalja össze a kötet élére mottónak választott, 19. század végi idézet GOMBOCZ ZOLTÁNTÓL: „Az első és a legfontosabb dolog [...] nem választani el a nyelvet a beszélő embertől.” (Nyr. 1898: 8).

A kötet eltér a magyar nyelvtörténetírás hagyományaitól abban, hogy nem pusztán laboratóriumi tisztaságú (értsd: környezeti tényezőkkel nem „terhelt”) rendszertörténetet kínál az olvasó számára, hanem a nyelvhasználat változásainak elemzésében figyelembe veszi az ún. „külső nyelvtörténet”-et, azaz a nyelvet használó közösség történetében végbement változásokat: az etnikai térszerkezet változásait vagy a Kárpát-medencei magyar nyelvű lakosság számarányának módosulását. Ugyancsak jelentős szemléleti változást tükröz, hogy nem „a magyar nyelv története”, hanem a változataiban élő magyar nyelv nyelvváltozatainak története, amit kínál az olvasó számára. Éppen ezért kerülhettek olyan – eddig a hazai összegzésekben nem kifejtett – témakörök is a nyelvtörténeti összefoglalásba, mint a nyelvjárások, szaknyelvek vagy éppen a standard története.

3. Szerkezet és fölhasználhatóság. A kötet kézikönyvként való használhatóságát nagyban erősíti a rendkívül átgondolt tagolás. Előnyös, hogy nem nyelvtör-

téneti korszakokként tárgyalja a belső és külső nyelvtörténetet, hanem az egyes részrendszerek történetét korszakokon átívelően egy-egy külön fejezetben tekinti át. Ez a megoldás, valamint a kötet élén található részletes tartalomjegyzék is megkönnyíti a keresést, a szerkezetben való eligazodást. Itt érdemes arra is utalni, hogy a kötet reménybeli fölhasználója nem föltétlenül rendelkezik naprakész ismeretekkel a magyar nyelvtörténet korszakolását illetően, ezért is szerencsésebb a nem nyelvtörténeti koroknak megfelelő tagolásmód.

Az Előszót (7–10) követi az első, A nyelv, változása és történeti vizsgálata című fejezet (13–40), mely a nyelvi változás főbb kérdéseit érinti. E szerkezeti egység negyedik alfejezete a már idézett Kérdések és válaszok (32–40). A 2. fejezet, A magyar nyelvtörténet mint kutatási tárgy című (41–98) magába foglalja a magyar nyelvtörténet korszakolását, a nyelvtörténet forrásait, a nyelvemlékeket és a helyesírás-történetet.

Fontos újítási javaslattal szolgál a magyar nyelvtörténet korszakolását illetően a 2.1. alfejezet: az 1772–1920 közötti időszak elnevezésére az *újmagyar kor* helyett *korai újmagyar kor*; az 1920-szal kezdődő időszakra pedig az *újabb magyar kor* helyett a *kései újmagyar kor* megnevezést javasolja. Ez a javaslat azonban a jövőre vonatkozik, a kötet egyes fejezeteinek korszakolása még a korábbi elnevezéseket követi.

A nyelvemlékek, a magyar nyelvtörténet legfontosabb forrásai alapos, átfogó bemutatást kapnak a 2.3. alfejezetben. A kötet szélesebb közönségnek szóló profilját és kézikönyv jellegét egyaránt jól szolgálja, hogy több nyelvemlék szövegének betűhű közlése, valamint olvasatuk és mai értelmük is helyet kap ebben az alfejezetben. A Halotti beszéd és könyörgés, továbbá az Ómagyar Mária-siralom ilyen bemutatása segíthet áthidalni a távolságot, mely elválasztja a szövegek keletkezési idejének nyelvállapotát a mai beszélő nyelvi kompetenciájától. Ugyanezen okból hasznos megoldás a Tihanyi Alapítólevél esetében a latin oklevélszöveg magyar fordításának közlése is: szövegkörnyezetükben ugyanis sokkal élethelibbé válnak az irat magyar szörványai az átlagos olvasó számára.

A 2.4. fejezet a magyar helyesírás-történetet mutatja be – a jelenig bezárólag. A fejezet végén kapott helyet egy olyan összefoglaló táblázat (96–97), amely a magyar hangjelölés történetének szinte összes dilemmáját magába sűríti a korai ómagyar kortól máig – ugyanakkor az is kiolvasható belőle, mely hangok jelölése nem jelentett problémát a hangzó magyar nyelv latin írásrendszeren alapuló lejegyzésében.

A 3. fejezet, A magyar nyelv története (99–308) a legterjedelmesebb, ez tartalmazza a voltaképpeni „belső nyelvtörténet”-et: ennek megfelelően két fő egysége a nyelvtantörténet (99–246) és a lexikatörténet (247–308). A kettő közül a nyelvtantörténeti egység a terjedelmesebb, mely rendszertörténeti leírást kínál az olvasónak az egyes nyelvi szintek szerinti bontásban: Hangtörténet, Morfématörténet, Szófajttörténet, Mondattörténet és Szövegtörténet. E fejezetekben igen nehéz dolga volt a szerzőknek, hiszen a kötet műfajából következő szintetizáló, áttekintő jellegű tárgyalásmód éles ellentétben áll a ténnyel, hogy a magyar nyelvtörténetírás legrészletesebben kidolgozott területeiről, könyvtárnyi rendszertörténeti szakirodalom alapján kellett összefoglalást készíteniük. A cseppet sem könnyű feladatot azonban sikerült jól megoldaniuk, ugyanis nem

vesznek el az egyes szaktudományos problémák és viták részleteiben, ugyanakkor tisztességesen szembesítik az olvasót azzal a ténnyel, ha egy-egy kérdésre jelenlegi tudásunk szerint több érvényes válasz is adható. Ennek egy jó példáját láthatjuk a hangtörténeti egységben, a veláris *j* ősmagyar kori hiánya vagy megelérése kapcsán (110).

A nyelvtantörténeti fejezet utolsó egysége a szövegtörténet, és ezt nagyon indokoltan tarthatjuk. Nem új megoldás ez, hiszen az 1990-es évek első felében megjelent akadémiai történeti grammatika (TNyt.) volt az első, amelynek szerkesztői koncepciója számolt egy szöveggrammatikai fejezettel, és amelynek szerzője, KÁROLY SÁNDOR e szempontból tárgyalta a kései ősmagyar kor emlékeinek sajátosságait: például a szövegmondatok kapcsolóelemeit vagy éppen az idézés módjait. A kézikönyv rövid szövegtörténeti fejezetének azonban nem a szöveggrammatika kidolgozott áttekintése a legfőbb erőssége, hanem az, hogy ráirányítja a figyelmet a történeti nyelvészeti kutatásokban egyre fontosabb szerepet játszó szempontokra: az írott nyelviség és beszélt nyelviség problémakörére, továbbá az ezekhez köthető különféle szövegtípusok egymástól rendkívül eltérő működésére.

Üdvözlendőnek tartom, hogy a lexikatörténeti részben külön egységként szerepel a tulajdonnév-történet (284–308). Újítás ez a tárgyalásmódban, hiszen eddig a tulajdonnevek története marginális helyet kapott a nyelvtörténeti összefoglaló munkákban, inkább csak a közszói kategóriával való kapcsolatukban említették őket. Pedig indokolható ez a szemlélet, hiszen a tulajdonnevek jelentéstani szempontból a közszavaktól eltérően működnek, továbbá átvételüket, megjelenésüket, terjedésüket és fennmaradásukat a társadalmi tényezők más módon befolyásolják, mint a közszavakét – mindemellett nyelvtörténeti forrásértékük rendkívül jelentős. A szókészlettörténeti fejezet lényegre törően mutatja be a magyar szókincs ősi, belső keletkezésű és nyelvi kölcsönzésen alapuló rétegeit. Ősi, öröklött szókincsünk kapcsán egy szócsalád találó példájával illusztrálja, milyen jelentős szerepet játszanak az ősi eredetű szótövek nyelvünk lexikai állományának alakulásában. Érdekesekek a fejezet végén A magyar szókészlet főbb vonásai címen közölt diakrón statisztikák a magyar szavak származási kategóriáit vagy éppen a szóalkotási típusok arányait érintően (268–270). A lexikatörténeti alfejezetnek érdekes és fontos egysége a szójelentés-történet, mely a történeti jelentésváltozások tipológiáját is az olvasó elé tárja közérthető formában.

A 4. fejezet egyenesen következik a kötet szerkesztőinek és szerzőinek már ismertetett nyelvszemléletéből: a Nyelvváltozat-történet (309–378) tartalmazza a nyelvjárást, szaknyelvek és a standard alakulástörténetének áttekintését. A nyelvjárástörténeti alfejezet (314–349) kapcsán érdemes emlékeztetni az olvasót, hogy ez a JUHÁSZ DEZSŐ által írott fejezet a magyar nyelvjárástörténeti kutatások eredményeinek egyetlen szintézise BENKŐ LORÁND 1957-ben megjelent Magyar nyelvjárástörténete óta, így jelentőségét és szükségességét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A szaknyelvek és a standard történetéről szóló alfejezetek nem terjedelmesekek, de rengeteg olyan információt tartalmaznak egy helyen, amelyekhez eddig nem férhetett hozzá könnyedén az olvasó. A szaknyelvek történetének tárgyalása szükségképpen csak mozaikszerű lehet egy efféle áttekintő munkában. A fejezet szerzője, KISS JENŐ a tudományok nyelvének alakulását tekinti át nagyobb rész-

letességgel. A magyar köznyelv középmagyar kori alakulástörténetének tárgyalásában (369) meggyőzően mutatja be a magyar nyelv presztízisének növekedését három tényezőre alapozva: a magyar nyelv tanulmányozása, oktatása, valamint a tudományokban való fölhasználása. A *presztízs* fogalom magyarázó erejének fölhasználása a nyelvváltozat-történet tárgyalásában jól példázza a kézikönyv egészét átható törekvést a társadalmilag megalapozott nyelvtörténet művelésére. De ugyanígy túllép a rendszertörténeti kereteken akkor, amikor a nyelvközösség életében végbement jelentős politika- és államtörténeti változások, valamint a magyar köznyelv 20–21. századi helyzetének kapcsolatrendszerét tárgyalja (372–373). Érdekes vonatkozása a kései újmagyar kori köznyelv története tárgyalásának a destandardizáció, amelyet elsősorban a köznyelvvvel kapcsolatos mentalitás- és attitűdváltozásként tárgyal a fejezet szerzője (376).

Az 5. fejezet olyan új egység, amely nem volt része az eddigi magyar nyelvtörténeti szintéziseknek, és amely a kötet nyelvszemléletének egyenes következménye: A magyar nyelvközösség történetéről a címe (379–416). Jól mutatja a szerkesztőknek és a szerzőknek azt a meggyőződését, hogy a nyelv történetét (amely fölfogásukban voltaképpen nyelvhasználat- és nyelvváltozat-történet) kizárólag a nyelvet használó közösség történetével együtt érdemes vizsgálni, nem pedig attól elszakítva. Éppen ezért nagyon fontosak azok az eddig egyetlen nyelvtörténeti összefoglalásban sem tárgyalt, a magyar nyelv és nyelvközösség helyzetét meghatározó témák, mint az etnikai térszerkezet változása, a magyar nyelvterület zsugorodása, a szórványosodás, a nyelvszigetek képződése – a trianoni nyelvtörténeti korszakhatár előtt és után egyaránt. A fejezet lapjain pontos adatokat kapunk a magyar nyelv beszélőinek számáról, a demográfiai folyamatok mérlegéről, a magyar nyelvű lakosság arányának csökkenéséről, valamint a Kárpát-medencei nyelvi-etnikai viszonyok változásának a magyar nyelv helyzetére gyakorolt hatásáról, a magyar nyelv állami változatainak létrejöttéről. Olyan, magyar nyelvtörténeti munkákban eddig nem tárgyalt demográfiai adatokkal is szembesíti az olvasót, mint a moldvai magyarok vagy éppen az Egyesült Államokban élő diaszpóra-magyarság létszámának alakulása. A magyar nyelvközösség és nyelv 21. század eleji helyzetét a demográfia és a nyelvterület dimenzióit meghatározó tényadatokra alapozott mértéktartó tárgyilagossággal mutatja be röviden a kötet 5.1. fejezete.

Sok fontos információt találunk a kötet végi Mellékletekben (417–548). Rendkívül jó ötletnek tartom a hazai nyelvtörténeti irodalomban újdonságnak számító 40 oldalas Szakszó-tár (419–459) közlését is, amely rövid, érthető meghatározásokat tartalmaz, többek közt a *lappangó teljes tő-től a trianonizálódás-ig*. A szakszó-tár önálló kiadványként is megállná a helyét, a felsőoktatásban és a közoktatásban egyaránt használható segédkönyv lehetne. A Tárgymutató szintén a kézikönyv jellegű felhasználhatóságot biztosítja. Ennek címszavai maguk is strukturált fölépítésűek, például a *diftongusok* tárgyszó alatt különböző oldalszámokkal az alábbi kifejezésekre találunk utalást: *-i utótagú ~*, *-u/-ü utótagú ~*, *illabiális utótagúak*, *~ monoftongizálódása*. Szintén a Mellékletekben kapott helyet a bibliográfia, valamint a térképek.

4. Szemléletesség. A szintézis kapcsán az egyik első szó, ami az olvasó eszébe jut: a *szemléletesség*. A kézikönyv egyik legnagyobb erényének tartom, hogy igyekszik láthatóvá tenni magukat a nyelvi változásokat, azok dinamikáját, társadalmi tényezőkkel való összefüggéseit, továbbá a folyamatok eredményeit – a nyelvtörténészek céhén kívül álló olvasóknak is. A nyelvi változások eredményének föltárása általánosságban nem nehéz feladat: a *Miből mi lett?* kérdésre viszonylag könnyen választ ad a nyelvtörténet. Ellenben a nyelvi változás folyamatainak leírása rendkívül nehéz, mert egy – az emberi észlelési lehetőségekhez képest – lassan változó rendszer nem egyenletes sebességű mozgását kell láttatnia a kutatónak: mintha egy átlagosan lomha gleccser évi egy-kétszáz méteres előrenyomulásáról kellene megfigyelnie, és arról számot adnia. A megfigyelő két módon dokumentálhatja a jégár mozgását: vagy bemutatja a gleccser éves útjának kezdő és végpontját (és ebben az esetben magáról a mozgás folyamatáról nem mond semmit), vagy pedig egész évben filmezi a gleccser mozgását, majd megfelelő sebességre gyorsítva játssza le azt – ekkor a mozgás folyamatát is sikerül fölfednie. Úgy vélem, a kézikönyv szerzői a legtöbb esetben megtalálták a kamera helyét és a megfelelő lejátszási sebességet ahhoz, hogy a magyar nyelv változási folyamatait láthatóvá tegyék. Ez nagyban segítheti a kötetnek az oktatásban, a tanításban való fölhasználását és általában a megértést. Az erre irányuló törekvés szinte minden fejezetben érezhető, de vannak olyan megoldások, amelyek példászerűek: remek ötlet a változó nyelv szemléltetésére az 1.3. fejezet 1. táblázata, mely három újszövetségi szövegrészletet – Máté evangéliuma 26,47 és 26,71, János evangéliuma 13,1 – mutat be kilenc különböző nyelvállapotban: a Münchener kódextől a 2014-es protestáns Bibliáig. A kötet oktatásban való fölhasználhatóságát jól példázza, hogy ezzel a táblázattal sokkal inkább láthatóvá lehet tenni a nyelvhasználat változását egy középiskolai nyelvtanórán vagy egyetemi nyelvtörténeti bevezető órán, mint több órai elméleti fejtegetéssel a nyelvi változások mibenlétéről.

Közelebb viszik a ma emberéhez a történeti korok nyelvhasználatát a kötet szerkesztői azzal is, hogy jó minőségű fényképmásolatokat közölnek a régi nyelvállapotokat megőrző nyelvemlékekről a Mellékletek 6.4. részében (516–518; Halotti beszéd és könyörgés, Tihanyi kódex). Ugyanígy a szemléletességet szolgálják a Mellékletek 6.5. fejezetében található jó kidolgozású térképek: például a Kárpát-medence etnikai arculatának változásait a 11. századtól az ezredfordulóig bemutató térképek, a 20. századi magyar nyelvjárási régiók térképe, a Kárpát-medencében a törzsnevek által lefedett területet megjelenítő térkép vagy éppen A magyar nyelvjárási atlaszának és A romániai magyar nyelvjárási atlaszának egyesített adatait bemutató integrált nyelvjárási térképek.

5. Összegzés. A Magyar nyelvtörténet kézikönyve szemléletében új szintézis, amely a nyelvtörténetírás szociolingvisztikai-pragmatikai fordulata utáni nyelvtörténet-felfogást tükröz. Ennek megfelelően a nyelv történetét nyelvváltozatok és egyéni nyelvhasználatok történeteként fogja föl, számol a nyelvhasználat heterogenitásával és a nyelvtörténeti folyamatokat meghatározó társadalmi és pragmatikai tényezőkkel is. Ezt a felfogást a kézikönyv szerkezetében is érvényesíti oly módon, hogy a magyar nyelvtörténet részeként tárgyalja, és külön

fejezetet szentel a magyar nyelvközösség történetének, továbbá a nyelvváltozatok történetének. A kézikönyv nemcsak szemléletében, hanem műfajában is újat teremt, hiszen ilyenfajta összegzés még nem született a magyar nyelvtörténetírásban. A kötet megfelelő tömörséggel tárgyal bonyolult nyelvtörténeti problémákat, és közérthető módon szólítja meg a nem szakmabeli olvasót, ugyanakkor figyelembe veszi a legfrissebb kutatási eredményeket is. Vannak olyan részei, amelyek sok évtizedes tudományos és ismeretterjesztő hiányt pótolnak. Úgy vélem, a kézikönyv a közoktatásban és a felsőoktatásban is jól használható munka, amely szemléletességével segít láthatóvá tenni a nyelvi változásokat.

Kulcsszók: kézikönyv, magyar nyelvtörténet, nyelvváltozat-történet, rendszertörténet, a magyar nyelvközösség története.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MAITZ PÉTER 2000. A nyelvtörténetírás elvi kivánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124: 501–513.
- MÁTÉ JAKAB 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai. Elméletek, irányzatok és módszerek 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.

A handbook on the history of the Hungarian language

This handbook is the first of its genre, given that this type of compendium of Hungarian historical linguistics had never been published before. The book under review is a synthesis that is also unprecedented in its perspective, reflecting a conception of historical linguistics that was born after the sociolinguistic-pragmatic revolution of that discipline. It takes the history of a language to be that of language varieties and of individual language uses, it reckons with the heterogeneity of language use and with the social and pragmatic factors determining the processes of the history of a language. The volume discusses complex problems of historical linguistics in an appropriately concise manner, and addresses the non-professional reader in an easy-to-access style, yet it also presents the most recent results of relevant research. Some portions fill in gaps, both scholarly and disseminational ones, and settle debts of several decades.

Keywords: handbook, history of Hungarian, history of varieties of Hungarian, system history, history of the Hungarian language community.

NÉMETH MIKLÓS
Szegei Tudományegyetem

Szent István kori szórványok névtani vizsgálata*

Korai helyneveink és a névkontinuitás

1. Az elmúlt bő évtized magyar nyelvtörténeti kutatásainak egyik jellegzetes irányát képviselik azok a vizsgálatok, melyek legkorábbi nyelvemlékeink újraértékelését tűzték ki célul. A 11. századi írott források elemzésének évszázados hagyománya van, az utóbbi évtizedekben azonban számos olyan új módszer és forrás áll a nyelvtörténészek rendelkezésére, amelyekre támaszkodva a régóta ismert és kutatott források újabb vizsgálatától új eredményeket remélhetünk.

A régi források újraértékelésének legnagyobb vállalkozása a Tihanyi apátság alapítólevelének elemzése volt, melynek eredményeit HOFFMANN ISTVÁN monografikus formában közölte 2010-ben, az oklevél szövegének új kritikai kiadása, fordítása és diplomatikai leírása pedig SZENTGYÖRGYI RUDOLFNak köszönhető (2014). A Garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vonatkozásait SZÓKE MELINDA vizsgálta (2015), a Százdi alapítólevel szórványait, annak filológiai és névrendszertani viszonyait pedig KOVÁCS ÉVA elemezte a közelmúltban (2016a, 2016b).

Magam a Szent István kori oklevelek forrásértékének vizsgálatát kezdtem el, és az elemzések során elsődleges feladatomban a legkorábbi szórványok etimológiájának felülvizsgálatát tekintem (ehhez l. PÓCZOS 2015, 2017). Tanulmányom az 1009-re keltezett, többszörös másolatban fennmaradt Pécsi püspökség alapítólevelének (PPA.) szórványait értékelve kíván hozzászólni egy mind a nyelvtörténeti, mind a történettudományi szakirodalomban gyakran felvetett, de megnyugtatóan egyelőre meg nem válaszolt kérdéskörnek, a kontinuitásnak a problematikájához.

2. Két olyan jellegzetessége is van a Pécsi püspökség alapítólevelének, amely miatt a kontinuitás kérdését a szórványok értékelésében megkerülhetetlennek gondolom: egyrészt az oklevél olyan határpontokat nevez meg, melyeknek egy részét széles (európai) körben régóta ismert helyek (városok, vizek) alkotják, másrészt pedig az alapítólevel koraisága miatt is őrizhet a 10., sőt 9. századból való vagy még korábbi neveket, akár kisebb denotátumokra vonatkozóan is.

A kontinuitás fogalmát a régészek, történészek és nyelvészek nem feltétlenül azonos jelentésben használják, a különböző értelmezési lehetőségeket GYÖRFFY GYÖRGY tanulmánya (1976) alapján KISS LAJOS (1997a: 187–188) a következőképp foglalta össze: társadalomkontinuitás esetén a települést alkotó közösség egy adott lakóterületen úgy él tovább, hogy megőrzi anyagi és szellemi művelődésének fontos intézményeit; a településkontinuitás ezzel szemben olyan lakott helyek folytonosságát jelenti, melynek lakossága kicserélődik; míg a romkontinuitás a települések olyan fennmaradására vonatkozik, amely során a korábbi és későbbi lakosok nagyobb időbeli különbséggel váltják egymást, így közöttük sem nyelvi, sem egyéb kapcsolat

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2017. május 9-én megtartott előadás írott változata. A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

nincs. Egyes vélemények szerint ez utóbbi kontinuitástípus tételezhető fel az Alpok vonulatától a Dunáig terjedő hajdani római területeken, így Pannóniában is.

A kontinuitás különböző típusainak megállapítására a régészeti vizsgálatok mellett a helynevek tanúságát, azaz a nevek kontinuitását is segítségül hívják a kutatók: a társadalomkontinuitás egyik bizonyítéka, hogy a hely névállománya nagyfokú állandóságot mutat, a településkontinuitásé, hogy a nevek egy része megőződik, de hangalakilag beilleszkedik az újonnan érkező lakosság nyelvébe, míg más részüket saját nyelve és névmintái alapján újraalkotják a hódítók. A romkontinuitásra ezekkel szemben viszont az jellemző, hogy a nagy folyók, legjelentősebb városok nevein kívül minden más helynév feledésbe merül (vö. KISS L. i. h.).

KISS ATTILA Pannónia lakosságának helyben maradását vizsgálva foglalta össze nagy részletességgel a 60-as évekig napvilágot látott történelmi elképzeléseket a kontinuitás kérdésében, majd három pillérre: a régészeti, az embertani („biológiai”) és a nyelvészeti érvekre, tényekre alapozva alakította ki saját véleményét. A kérdéskört a 20. század elején, közepén a magyar történetkutatás „különösen vitatott” problémájaként értékelte (1966: 85), s hozzátehetjük: a kontinuitás témáját a múlt század végéig folyamatos érdeklődés követte, és úgy tűnik, egyes aspektusaiban máig nincs egyetértés.

KISS ATTILA tudománytörténeti összefoglalásából megállapítható, hogy a történészek jelentős része nem osztotta az ún. totális kontinuitás elméletét (azaz római kori lakosság pannóniai továbbélését), ugyanakkor kisebb népcsoportok megmaradását területi megkötésekkel többen is lehetségesnek tartották (1966: 86–91). Saját vizsgálatai alapján maga KISS ATTILA is azt az óvatos feltételezést fogalmazta meg, mely szerint valamennyi általa elemzett forráscsoport arra utal, hogy az egykori Pannónia lakossága nem tűnt el nyomtalanul, hanem (legalábbis részben) a népvándorlás alatt is helyben maradt; ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag annyira hiányos, hogy nem lehet megmondani, mennyire tükrözhetik a valóságot az általa kimondott tételek (KISS A. 1966: 116).

A későbbi, avar kori lakosság vizsgálatában mutatkozó forráshiány (már ami a tárgyi emlékeket illeti) a 80-as évektől kezdett enyhülni, amikor a Kárpát-medence több térségében is jelentős előrelépés történt a 9. századra vonatkozó kutatások terén, és egyre több bizonyíték támasztotta alá a korábban axiómaként kezelt kipusztulás-elmélet tarthatatlanságát (SZŐKE B. 1994).

A honfoglalás és az államalapítás korának régészeti leleteit értékelő vizsgálatok módszertanában az elmúlt években alapvető változások történtek, melyek a Kárpát-medence 9–11. századi településtörténeti viszonyairól alkotott képünket is jelentősen módosítják. Legújabbban RÉVÉSZ LÁSZLÓ mutatott be több olyan kérdésben régészeti tényeket bizonyítékként, amelyekben eddig jórészt nyelvtörténeti, dialektológiai érvek alapján születtek megoldáskísérletek, és úgy tűnik, tévesen (pl. a székelyek problematikája, illetve a bolgár-szláv kérdés; RÉVÉSZ 2014: 92–97, 2015).

A nyelvészet a kontinuitás kérdéséhez a közszők és a helynevek nyelvtörténeti vizsgálatával szolgáltathat érveket. Az előbbieket kutatástörténetét legújabbban ZOLTÁN ANDRÁS foglalta össze, szláv jövevényszavaink hangtörténeti és szóföldrajzi elemzésével pedig az egykori bolgárszlávság és a betelepülő magyarság élénk, akár több évszázadon át fennálló kontaktusa mellett foglalt állást (2017).

3. Dolgozatomban a továbbiakban a helynevek továbbélésének kérdésével foglalkozom. Ezt a szempontot – mint láttuk – a történészek is fontos aspektusként tartják számon, általában az egykori római kori lakosság helyneveinek folytonosságát értve alatta. A helynévtörténeti kutatásokban a nevek kontinuitásának kérdése némiképp más problémát takar: annak a névállománynak a feltárását, amelyet a magyarság a honfoglalás után átvehetett. A Kárpát-medence névállománynak folytonosságával kapcsolatban többféle vélemény is napvilágot látott az elmúlt évtizedekben, a Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai (legalábbis egy részük) pedig az ezeket ütköztető vitákban fontos szerepet kaptak.

A 70-es évek idevágó vizsgálatainak alapvető konklúziója az volt, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe érkezve nem talált olyan népcsoportokat, amelyekről élő helynévi anyagot vehetett volna át. Így vélekedett erről SZABÓ ISTVÁN: „az ország területének nagyobb része, elsősorban az Alföld, a magyarok honfoglalása idejében jóformán településtelen volt”, hozzátéve egy lábjegyzetben, hogy ez a jellemzés elégtelen lehet viszont a Dunántúl és az északnyugati területek leírására (1966: 68).

GYÖRFFY GYÖRGY az etimológia és a településtörténet kapcsolatát vizsgálva tesz különbséget az egyes denotátumok neveinek folytonossága között: úgy véli, hogy a nagy folyók neveit „jogunk van” az ókorból származtatni, patakok esetében azonban csak ritkán eredeztethetünk a honfoglalást megelőző korból, mert ezek sokkal rövidebb életűek. Másként látja azonban a településneveket: véleménye szerint a városok és falvak nevei esetében a magyar honfoglalás reális korai időháttár, így az avar korból vagy a frank–bolgár–morva korból való településnévi eredeztetéseknek nincs valós alapjuk (1976: 107). GYÖRFFY elképzelése szerint tehát a Kárpát-medence településnév-anyagában a magyar honfoglalás „tabula rasa”-t teremtett: a helynevek folytonossága megszűnt, azt csak a honfoglalástól lehet feltételezni (1972: 270, 295). A víznevek kontinuitásával azonban számol GYÖRFFY is, ahogy egyes várak és városok neveinek kontinuitásával is, ez utóbbiakat véleménye szerint azonban csak „a német papok közvetítette egyházi szóhasználat mentette át”, így maradhatott fenn például Pécs *Quinque Ecclesiae* és Szombathely *Savaria* neve (1972: 294–295). Mindennek magyarázata GYÖRFFY szerint az, hogy a Kárpát-medencében romkontinuitással van dolgunk, a régi lakosság elpusztult vagy elmenekült, így az elhagyott telepek neve nem öröklődött tovább (1972: 294).

A helynevek fennmaradásának időtartamát KÁLMÁN BÉLA is az általuk jelölt denotátumok fajtájától teszi függővé: évezredekken át öröklődhetnek a nagyobb vizek nevei, évszázadokon át a településnevek, míg a dülőnevek némelyike alig néhány évtizedet él meg (1967: 127). GYÖRFFY-vel ellentétben KÁLMÁN a helységnevek kontinuitását is elfogadja: úgy véli, hogy a honfoglaló magyarság sok helyen átvette az itt talált lakosságtól a földrajzi neveket, erre a szláv eredetű településnevek köréből hoz példákat: *Szelőce*, *Csongrád* (i. m. 123).

A helynevek kontinuitásának vizsgálata, értékelése KRISTÓ GYULA munkásságának visszatérő témája volt. Eleinte ő is osztotta GYÖRFFY „tabula rasa”-elméletét, ennek megfelelően 1976-ban, majd 1983-ban így fogalmaz: „A Közép-Duna-medence tágas terei a honfoglaló magyarság számára tehát mindenképpen névtelenek voltak, mert nem volt népesség, amely az esetleges korábbi elnevezéseket

a magyarság számára közvetíthette volna” (1976: 7, 1983: 404). Ezt két ténnyel igyekszik igazolni: egyrészt úgy tartja, hogy a Kárpát-medence korai helynevei döntő többségükben a magyarból vezethetők le, másrészt pedig a Tihanyi apátság alapítólevelének, illetve a Veszprémi püspökség alapítólevelének egyes szöveghe-lyeire hivatkozva azt állapítja meg, hogy korai okleveleink néhány települést nem nevükön említene, hanem körülírásos formákat használnak (1976: 8).

KRISTÓ később módosította ezt az elképzelését,¹ és a Kárpát-medence nyugati térségében határozottan, a Dunától keletre eső részeken inkább feltételezésekre alapozva (szláv eredetű várneveinket a honfoglalás előtti időkre visszavezetve) valószínűsíti egyes helynevek, ezzel együtt pedig a népesség kontinuitását (1985, 1997). A Pécsi püspökség alapítólevelében is szereplő latin *Quinque Ecclesiae* helynévre hivatkozva jelzi, hogy „önmagában a Pécs helynév bizonyosságát jelenti annak, hogy helynév-kontinuitással számolhatunk a IX. század, valamint a magyar honfoglalás utáni időszak között” (1985: 17), és részben erre a bizonyosságra, részben a nevek etimológiájára alapozva sorolja ide azoknak a váraknak a neveit is (a keleti országrészből is), amelyek szláv eredetűek, és nincs magyar megfelelőjük: *Csongrád, Visegrád, Nógrád, Zemplén* (KRISTÓ 1985: 19).

KRISTÓ a későbbi munkáiban a helynevek egyre bővebb körét tartja kontinuosnak: a négy Szent István kori oklevél közül a legkorábbinak tartott Veszprém-völgyi apácák alapítólevelének szórványai alapján (melyek közül egyet sem értekel „finnugor” eredetűnek; 1995: 266) arra következtet, hogy a 10. században a Kárpát-medencében nagyszámú szláv népességnek kellett élnie, akiktől a magyarok a megszakítatlan szláv vagy szláv közvetítésű víz- és településneveket átvehették (1995: 266). Még később a 10. századi helynevekről már azt feltételezi KRISTÓ, hogy kisebb mértékben német, nagyobb mértékben szláv helynevek voltak, közülük sokan (főleg a víznevek, de településnevek is) kontinuosak a 895 előtti megnevezésekkel (1997: 135).

A középkori Magyarország nem magyar népességét vizsgálva KRISTÓ a helynevek kontinuitását nem csupán a honfoglalás kori (majd későbbi) etnikai csoportok meghatározásában használta fel, de a honfoglaláskor itt talált népesség számának megállapításában is: a 300 ezer km²-es területen 210 000 lélekszámú népességre következtet abból, hogy „ennyi feltétlenül kellett a helynevek átadásához” (2003: 34).

A helynevek kontinuitása megjelenik KISS LAJOS számos tanulmányában is, aki mind a víznevek, mind a településnevek körében elfogadta a folytonosság lehetőségét (1996a, 1996b, 1997a, 1997b).

4. A következőkben a Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi adatait tekintem át a folytonosság szempontjából. Mivel az egyes denotátumtípusok nevei különbözőképp örökíthetnek át, így nem az oklevélbeli előfordulásuk sorrendjében, hanem helyfajtként haladva tartom érdemesnek áttekinteni a szórványokat.

¹ „[...] anélkül, hogy közel egy évtizede napvilágot látott állításom lényegét most kétségbe kelene vonnom, néhány új szempont alapján ennek pontosítására teszek kísérletet” (KRISTÓ 1985: 16).

4.1. Nagyvizek nevei: *Duna, Száva*

4.1.1. A Pécsi püspökség alapítólevelében szereplő két nagy folyó, a *Duna* és a *Száva* neveinek folytonossága az eddig hivatkozott szakirodalomban egyértelmű, a *Duna* neve az említett munkák szinte mindegyikében a kontinuitás bizonyítékaként szerepel, és a *Szává*-t is többen említik példaként.

4.1.2. KÁLMÁN BÉLA szerint a nagyobb folyóvízneveink akár évezredes múltra is visszatekinthetnek (1967: 138), bizonyítottan így van ez a PPA. két nagyfolyó-nevével is. Az oklevélben *Danoby* formában megjelenő *Duna* víznév az ókortól kezdve folyamatosan adathozható görög, illetve latin változatban (*Δαυοόβιος* ~ *Danuvius*).

Mint általában az ősi víznevekkel kapcsolatban, kérdéses persze a *Duna* esetében is a névadók azonosítása: a víznevet kezdetben kelta eredetűnek tartották (a magyar névkutatásban ezt az álláspontot képviselte MELICH 1906: 104–105; 1925–29: 8), a ma elfogadott származtatás szerint viszont az indogermán népcsoportok első (ún. óeurópai) bevándorlási hullámának névadói tevékenységéhez köthető a folyam neve. Észereint a teória szerint a víznév végső fokon egy idg. **deh*,- 'folyik' gyökre, pontosabban annak *u*-töví származékára vezethető vissza. Ennek a tönek mind a víznevek, mind pedig a közszavak körében számos származéka kimutatható lényegében a teljes indogermán nyelvterületen, azaz Indiától a Brit-szigetekig. Közszavak pl. az óind. *dānu*-'folyadék' és az oszét *don* 'folyó, víz'; a víznevek köréből pedig ide sorolják a *Don*, *Dnyeper* (< *Danapris*); *Dnyeszter* (< *Danastias*) neveket, e nagy folyamok mellett pedig számos kisebb vízfolyás nevét is erre a töre vezetik vissza (FNESz.; KISS L. 1997a: 188; KRAHE 1964: 93, 103–104; ANREITER 2001: 229–238).

A víznév a későbbiekben a különböző nyelvekbe különbözőképpen integrálódott, a Pécsi püspökség alapítólevelének adata (és tulajdonképpen szinte valamennyi középkori oklevelünk) a latin végződésű ellátott formát, lényegében a folyó latin nevét mutatja. A szláv nyelvekben a víznév *Dunav*, illetve *Dunaj* formában állandósult, ez utóbbi kerülhetett át a magyarba is. Az oklevél latin adatából a mögötte húzó vulgáris alak hangképére természetesen nem lehet következtetni, csak a későbbi adatokból tudjuk, hogy a szláv névhasználat a fentiekhez hasonló formát eredményezhetett, a magyar pedig vélhetően *Dunaj* ~ *Duná* ~ *Duna* változatok között ingadozhatott az átvétel után.

4.1.3. Az alapítólevél másik nagyvizet jelölő adata, a *Zauum* formában fennmaradt *Száva* név szintén az ókortól adathozható *Σάος*, *Σάοπος*, *Savus*, *Saus* formában (FNESz.; MELICH 1925–29: 73–74; BEZLAJ 1961. 2: 172–173; DICKEMANN 1966. 2: 101; ANREITER 2001: 253–257).

A magyar névtani szakirodalomban a *Száva* víznév eredete viszonylag kevés figyelmet kapott, a név történetéből főleg azt a momentumot emelték ki kutatóink, hogy a magyar nyelvbe milyen közvetítéssel kerülhetett át, a névkeletkezéssel kapcsolatban inkább csak annak ősiségét (azaz preszláv jellegét) hangsúlyozták.²

² MELICH a név eredetéről csak annyit közöl, hogy a görögben és a latinban is jövevénynév; az *-s* és *-a* végű formák pedig egymástól függetlenek, „más időkből és más nyelvekből valók” (1925–29: 74). Nem vállalkozott KNEZSA sem a víznév végső forrásának pontosabb meghatározására, ő a *Száva* nevét ismeretlen eredetűnek tartja (1938: 451), és KRISTÓ is csupán annyi állapít meg

A magyar etimológiai vizsgálatokkal szemben rendkívül gazdag nemzetközi irodalma van a *Száva* víznév kutatásának, ezt előbb BEZLAJ (1961), majd UDOLPH (2007: 523–526) mutatta be nagy alaposággal; és mindmáig jelennek meg megfigyelési kísérletek a különböző névtani fórumokon, a legújabb elképzelés a Névtani Értesítőben jelent meg HARALD BICHLMEIER tollából (2016).

A *Száva* név vizsgálatának mintegy két évszázados történetében azt láthatjuk, hogy nagyon korán, már a 19. században elfogadott volt a név preszláv származtatása, a 19. század végétől a nevet végső fokon egy időre **seu-/soy-* töre szokás visszavezetni, a név hangalakját pedig a kutatók általában **Sōyos (Soyos) > Sāvos* formában rekonstruálják. A jelentősebb európai vizek neveinek a magyarázataiban általában kimutatható az a fejlődési vonal, amelynek során kezdetben a kelta, majd az illír (és venét) származtatások, végül pedig az óeurópai eredeztetések (és annak kritikái) váltak dominánssá. Ennek a tendenciának lényegében minden foka megfigyelhető a *Száva* etimológiai vizsgálatában is. Az indogermanisztika újabb elméleteinek megfelelően változott az etimológiai kísérletekben a kiinduló forma is, ANREITER és UDOLPH például **sh₂eu(H)-* 'folyik, nedves, nedvesség' alakban rekonstruálja a kiinduló gyököt. Az elképzelésüket kritizáló tanulmányában BICHLMEIER (hangsúlyozva, hogy a név óeurópai származtatását nem vonja kétségbe) arra hívja fel a figyelmet, hogy hangtörténetileg több indogermán töből is levezethető a *Száva* víznév, melyek közül három szemantikailag is elfogadható, ezek az ősidg. **seuh₁* 'hajt, mozgat'; ősidg. **seuh₃* 'tele van, kiteljesedik' és az ősidg. **sh₂eu* 'ömlik, esik (eső)' gyökök (BICHLMEIER 2016: 132–133, 139).

A névadók nyelvi, etnikai meghatározása mellett két alapvető kérdés kísérte végig a *Száva* kutatástörténetét, melyek még a legújabb kutatásokban sincsenek kielégítően tisztázva: az első szótag magánhangzójának hosszúsága, illetve a nyelvtani nem (és flexióosztály) megváltozása. Ezeket a problémákat és megoldási kísérleteiket e helyütt nem ismertetem részletesebben, a magyar névforma szempontjából az viszont biztosnak látszik, hogy az átadó szláv nyelvben (talán az őshorvátban) a név formája már az említett változások megtörténte utáni állapotot mutatja; BICHLMEIER szerint a magyarság **sāvā* hangalakban vehette át a nevet a nyugati ősdélszlávból, illetve az őshorvátból. Elméletileg elképzelhetőnek tartja a területen maradt újlatin nyelvű néptörödékektől való átvételt is, de azt kevésbé gondolja valószínűnek (BICHLMEIER 2016: 139).

KRISTÓ szerint a folyóvizek neveinek túlnyomó része, a nagyobb vizeké pedig kivétel nélkül folytonos (1995: 264), és a nagy vizekre vonatkozó megállapításban lényegében teljesen egységes álláspontot képvisel a magyar szakirodalom. A Kárpát-medence folyóvíznevei közül a *Duna* és a *Száva* mellett ide sorolhatók többek között a *Tisza*, *Maros*, *Körös*, *Mura*, *Szamos*, *Rába*, *Dráva*, *Marcal*, *Vág*, *Ipoly*, *Garam* nevek, függetlenül attól, hogy nem mindegyik ennyire korai adatolású.

róla, hogy nem szláv eredetű, de szláv közvetítéssel került a magyarba (KRISTÓ 2000: 19, 26). KISS LAJOS a FNESz.-ben illír tövet következtet ki a *Száva* alapjául, elemző tanulmányaiban viszont óvatossabban fogalmaz, nem köti konkrét nyelvhez a folyóvíznevet, hanem az ősi, illetve indoeurópai gyökerű víznevek között sorolja fel (1982: 477; 1996b: 442).

Ezeknek a vízneveknek a kontinuitása ugyanakkor aligha lehet a népesség folyamatosságának a bizonyítéka: ahogy a folyásuk mentén bárhol elnevezhették őket (a Dunáról ismeretes például, hogy az ókorban sokáig eltérő nevet viselt az alsó és a felső folyása), ugyanúgy az átvétel helyének, így az átadó és átvevő népek találkozása pontosabb földrajzi helyzetének meghatározására sem használhatók.

4.2. Településnevek: Pécs és Győr

4.2.1. KRISTÓ GYULA – mint idéztem – a Pécsi püspökség oklevelében szereplő *Quinque Ecclesiae* helynévvel kapcsolatban jelzi: önmagában a *Pécs* helynév is a 9. század és a magyar honfoglalás utáni időszak közötti helynév-kontinuitás bizonyítéka lehet (1985: 17), és más munkáiban is a „bizonyosan megszakítatlan településnevek” közé sorolja a helynevet (pl. 1995: 264–265). GYÖRFFY ugyanakkor a latin névformáról úgy vélte, hogy azt csupán az egyházi latinság tartotta fenn, és tényleges kontinuitásnak nem bizonyítéka ez a név (1972: 295). Szintén inkább csak egyházi használatú, „korlátozott érvényességű” névnek tartja Pécs latin nevét KISS LAJOS (1996b: 443), máshol viszont az ókortól folytonos nevek közé sorolja a város nevét (1997a: 193–194).

SCHWING JÓZSEF Pécs város neveinek egész kötetet szentelt a közelmúltban (2009). A város ókortól kimutatható, egymást követő, időnként párhuzamosan is adathozható neveinek (*Sophianae*, *Quinque Basilicae*, *Quinque Ecclesiae*, *Pécs*, *Fünfkirchen*) eredetét, történetét és egymáshoz való viszonyát is részletesen, gazdag forrásanyag alapján elemzi. A Pécsi püspökség alapítólevelében szereplő *Quinque Ecclesiae* névforma a korábbi, talán az 5. században keletkezett, de csak a 9. századtól adatolt *Quinque Basilicae* folytatása, a névadás alapja pedig a város területén épült öt szakrális épület lehetett (SCHWING 2009: 42). *Quinque Basilicae* > *Quinque Ecclesiae* névváltozás oka az a korabeli latinban általános szóhasználati változás lehetett, amelynek során a *basilicá*-t fokozatosan kiszorította az eredetileg csak a közösséget jelölő *ecclesia* (SCHWING 2009: 39). A két névváltozatot egymástól függetlenül, azonos szemlélet alapján kialakult variánsokként értelmezte korábban REUTER CAMILLO (1963: 196).

A *Quinque Ecclesiae* névváltozat története szempontjából fontos adalék, hogy minden bizonnyal nem a Pécsi püspökség alapítólevelének szövevénye a névforma első előfordulása: az Arnolfinumban, egy 885-re (Arnolf király idejére) hamisított, de vélhetően 970 és 977 között keletkezett birtokmegegyeztető iratban szerepel *ad V ecclesias* formában, a salzburgi érsekség pannóniai birtokait felsoroló részben (SCHWING 2009: 23–28).

Részben ennek az oklevélnek a keletkezését kétségbe vonva, részben egyéb tényezőknek (pl. a Karoling-birodalom kiterjedésének, az *ecclesia* és *basilica* szavak megfélemlíthetőségének) az újraértékelése után TÓTH ENDRE mind a név (nevek), mind a lakosság és a település kontinuitását kétségbe vonta, sőt azt is, hogy ezek a nevek, illetőleg korai előfordulásaik egyáltalán azonosíthatók lennének Péccsel (1991, 2015). Izgalmas vita alakult ki így közöttük és SCHWING JÓZSEF között, aki (könyve megjelenését követően) külön tanulmányban, tételesen reagált TÓTH ENDRE érvelésére, fenntartva korábbi véleményét: mind a település, mind a *Quinque Ecclesie* név folyamatos (SCHWING 2017).

A város *Pécs* neve 1235-ben bukkan fel először írott forrásban (*Pech*; Gy. 1: 363; KMHSz. 1.), helyenként még latinosító végződéssel ([1290 k.]: *de partibus Peechyensibus*), de ennél minden bizonnyal jóval régebben keletkezett, névadóinak meghatározása azonban máig bizonytalan: a *Pécs* településnevet korábban különböző szláv etimonokból próbálták levezni a kutatók, így MELICH egy óssl. **pečь* 'öt' jelentésű szót sejtett benne (1900: 509; később viszont indoeurópai eredetűnek gondolta a nevet, 1925–29: 413); mások pedig a *Pest* helynév alapjául is szolgáló szláv *pešt* 'kemence, szikla, barlang' közszóval hozzák összefüggésbe (REUTER 1961; FNESz.). KNEZSA ennél régebbinek gondolja a *Pécs* helynevet, úgy véli, hogy az alapjául szolgáló közszó a népvándorlás előtti lakosság szava lehetett, melyről ma már nem lehet eldönteni, hogy illír vagy trák volt-e, azonban a mai albánban *pesë* formában él tovább (1962). KRISTÓ GYULA a város vulgáris nevét egy közelebről meg nem határozható indoeurópai (szláv?) nyelv 'öt' jelentésű szavából származtatja, és párhuzamba állítja a latin, görög, német névváltozatokkal. A településnév kontinuitását azzal indokolja, hogy ha a honfoglaló magyarság névadásáról lenne szó, akkor magyar eredetű nevet várnánk (1985: 17–18).

A helynév magyarázatához az elmúlt években is jelentek meg friss ötletek. HELIMSKI *Bécs* és *Pécs* nevét vizsgálva jut arra megállapításra, hogy mindkettő az ősi nevek (*Vindobona* és *Pente ecclesiae*) folytatója lehet. Elképzelése szerint a *Pécs* helynév esetében a kiinduló névforma megrövidülésével és a szláv *-jb* képzővel történő bővülésével jöhetett létre a **Peťjb* alak, melyből a magyar *Pécs* változat hangtörténetileg is levezethető (2003). SCHWING hangtani és régészeti megfontolások alapján a helynév karp származása mellett foglal állást, alapjaként egy **penče* 'öt' szót rekonstruál, melyből szláv közvetítéssel (a szláv denazalizáció után) kerülhetett a magyarba a város neve (2009: 58–59). TÓTH ENDRE (a diszkontinuitást feltételező elképzelésének megfelelően) úgy véli, hogy a város neve formáns nélküli személynévből jött létre, magyar névadással (2015: 18–19).

Úgy gondolom, hogy mai ismereteinkre alapozva aligha van módszertani lehetőségünk arra, hogy a *Pécs* településnév kapcsán felmerült eredeztetési kísérletek közül egyértelműen valószínűsítsük bármelyiket is. Ha TÓTH ENDRÉNEK igaza lenne a név személynévi származtatását illetően, akkor a *Pécs* helynevet egészen biztosan nem tekinthetnénk kontinuusnak, minden más esetben viszont feltételezhetjük: a legkorábbi okiratokban fennmaradt latin *Quinque Ecclesiae* névváltozat folytonossága mellett számolnunk kell a vulgáris *Pécs* forma kontinuitásával, sőt korai, akár az 5. századra is visszamenő keletkezésével.

4.2.2. A másik jelentős központ, melynek várában az oklevelet kiállították, s melynek neve így az alapítólevél keltezésében szerepel, Győr. A város (vár) neve szintén latinus formában került az oklevélbe (*Jaurýana*), azonban a *Quinque Ecclesiae* névalaktól eltérően a latinosító végződés a hely magyar nevéhez járult.

A magyar Győr helynevek (pl. *Diósgyőr*, *Szolgagyőr*, *Borsosgyőr*, *Pénzesgyőr*, *Győrtelek*) vélhetően csak alakilag hasonlóak, de két különböző etimona vezethetők vissza: egy részük bizonyára a magyar nyelvterület nyugati és északi szélén használatos *gyűr* (~ *győr* ~ *gyür* ~ *györ*) 'domb, kiemelkedés' közszóval hozható kapcsolatba, míg más részük az Árpád-korban gazdagon adatolt Győr személynév származéka lehet. A Győr városnevet (s vele párhuzamosan a Győr

névelemet tartalmazó neveket) tüzetesen, több szempontból megvizsgálva sem találtam olyan fogódzót, amely segíthetne eldönteni, hogy a két alapszó közül melyik motiválhatta e helynév létrejöttét (PÓCZOS 2017). Annyi bizonyos csupán, hogy a név magyar névadói tevékenység eredménye. A legkorábbi származtatási kísérletek ugyan egy avar (török) ’gyűrű alakú erősség, vár’ közsőzóra próbálták visszavezetni (pl. PAIS 1926: 117), jelenlegi ismereteink alapján azonban ez a legkevésbé valószínű magyarázat.

Győr neve ennek megfelelően a diszkontinuitás példajaként említhető: a hely neveként korábban a bajor-frank *Raba* (*Raab*) változatot használták ([1030–43]: *Raua*; Gy. 2: 590), az írásos emlékek a későbbiekben azonban csak a latin és a magyar megfelelőket említik. Az írott forrásokban ilyen módon a korábbi (víznévi eredetű) településnév kontinuitása valóban megszűnt, ugyanakkor a németiség megőrizte és a mai napig használja a *Raab* ’Győr’ településnevet, valamint a *Raab* ’Rába’ víznevet, a német nyelvben tehát a helynév folytonosnak tekinthető.³

4.3. Településnevek: *Zemony* és *Tápé*

4.3.1. Az imént tárgyalt két város szélesebb körben ismert volt, nevüket rögzítették a Pécsi püspökség alapítólevelének keletkezését megelőzően is a források. Célszerű ezért tőlük elkülönítve áttekinteni az oklevélben határpontokként említett két falu, *Zemony* (*Zemogny*) és *Tápé* (*Thapeon*) nevét.

4.3.2. A *Zemogny* szórványt, mely a PPA.-ban egy falucska (*viculus*) nevéként szerepel, a kutatások jórészt egyértelműen a mai Dunaföldvárral azonosítják,⁴ és származtatásában is egységes álláspont alakult ki: etimológiailag a *Zemplén*, *Zimony* nevekkel mutat rokonságot, szláv eredetű, az átvett név **Zeml'ьnъ* formában rekonstruálható, jelentése ’földes, földből készült’ lehetett, és a korábbi vélemények szerint földvárra, földsáncból álló erősségre utal (FNESz.), BENKŐ vizsgálatai alapján azonban inkább ’várrom, vármaradvány’ jelentést sejtethetünk a *Földvár* típusú nevek mögött (BENKŐ 1998: 130; vö. HOFFMANN 2011).

KRISTÓ a település későbbi magyar nevéből következtetve úgy véli, hogy annak a 11. században párhuzamosan lehetett szláv és magyar neve. A kontinuitás szempontjából szembe állítja azokkal a nevekkel, amelyeknek nincs magyar megfelelőjük, pl. *Csongrád*, *Visegrád*, *Zemplén*, az utóbbiakat ugyanis folytonosnak gondolja KRISTÓ a 9–11. század között (1995: 267–268). E mögött a megkülönböztetés mögött vélhetően KNIEZSÁNAK a párhuzamos helynevekről alkotott elmélete húzódik: eszerint az ugyanarra a denotátumra vonatkozó, különböző nyelvből származtatható nevek nem fordításai egymásnak, hanem egymástól függetlenül, egy időben keletkező, azonos szemléleten alapuló alakulatok, és akkor is utalnak két népcsoport korábbi együttélésére, ha huzamosabb ideig csak a névpár egyik tagja adatolható (1943: 37–38, 53, 1944: 3, 47–48). Ez a teória (főként a kronológiai viszonyokkal kapcsolatos alapvetései miatt, vö. KNIEZSA 1960) évtizedeken át az egyik leggyakrabban hivatkozott tétele volt a helynévkutatásnak, ebben az

³ Ellentétben azonban Pécs névével, melynek vulgáris nyelvi változata a 13. század végétől latinos végződésű is adatolható, vö. [1290 k.]: *Peechyensibus* (KMHSz. 1.), Győr *Raab* nevének ilyen változata nem maradt fenn a forrásokban.

⁴ BENKŐ a szórványt Balatonföldvár adatai között szerepelteti (1998: 132).

értelemben használja a fogalmat a későbbiekben is többek között BÁRCZI GÉZA (1958: 147), SZABÓ T. ÁDÁM (1984, 1986), REUTER CAMILLO (1989), KIRÁLY PÉTER (2001), és csak a huszadik század utolsó negyedében jelentek meg olyan munkák, amelyek a „párhuzamos nevek” létrejöttében a fordítás lehetőségét is megengedik (pl. GERSTNER 1993: 127; TÖRÖK 2002: 36–41; KÁLMÁN 1986: 51; MATICSÁK 1995: 124; PÓCZOS 2010: 188–197). KRISTÓ fenti megkülönböztetése is ezt a leegyszerűsítő álláspontot tükrözi: ha egy helynévnek szláv és magyar változata is adatolható a régiségben, azok fiatalabb, honfoglalás utáni alakulatok, míg a magyar párhuzamos alak nélküli szláv helynevek honfoglalás előttiak (és emiatt folytonosak) lehetnek. (KRISTÓ ugyanakkor más munkájában ugyanerről a helynévről azt jegyzi meg, hogy a magyarság a „későbbiekben” magyar néven használta; 1993: 203.)

A mai névrendszerek vizsgálata azt mutatja azonban, hogy többnyelvű területeken a többnevűség jelenségét ennél lényegesen bonyolultabb viszonyok jellemzik: fontos tanulság például az, hogy kétnyelvű közegben is nagy számban vannak párhuzamos forma nélkül használt helynevek, illetve a névpárok között az egyik legjellemzőbb motiváció a másik nyelvben már meglévő helynév, „független” névadásról viszont aligha beszélhetünk akkor, ha az átlátszó szemantikai szerkezetű nevet mindkét nyelvhasználói csoport érti, ezért gyakran valószínűsíthetjük inkább a fordítás lehetőségét (vö. PÓCZOS 2010: 188–197).

A PPA. *Zemogny* szórványát legutóbb vizsgáló HOFFMANN ISTVÁN a helynév 11. századra vonatkozó forrásértékéről a következőt jegyzi meg: „Az adott helynevek legkorábbi oklevélbeli előfordulásai elvileg akár valamely szláv, akár pedig a magyar nyelvhez is köthetők, így közelebbi etnikum-meghatározó értékkel semmiképpen sem bírnak” (2011: 159). Ugyanezt mondhatjuk a név folytonosságát illetően is: minden bizonnyal szláv névadás eredményeként jött létre, azt azonban további források híján nem állapíthatjuk meg, hogy a magyar honfoglalás előtt létrejött kontinuous helynévvel vagy a magyar megtelepedés után újonnan létrejött településnévvel van-e dolgunk.⁵

A szláv eredetű korai helynevek ügyének kapcsán érdemes szem előtt tartani ugyanakkor, hogy a Dunántúl lakott térségének 9–10. századi régészeti leletei nem szláv, hanem keleti gyökerű hagyatékként azonosíthatók (RÉVÉSZ 2015: 49), és az avaroknak tulajdonítható területek nem a Duna vonalánál érnek véget ebben az időszakban, a határok jóval nyugatabbra, a Kaposvár–Veszprém–Esztergom sávban húzódnak (RÉVÉSZ 2014: 93). Mit jelenthet ez a 11. század elején adatolt szláv eredetű településnévre nézve? Amennyiben a *Zemogny* helynév a honfoglalást megelőző időkben jött létre, az legfeljebb a nyelvében már elszlávosodott avarság névadói tevékenységéhez köthető. Legalább ennyire valószínű azonban, hogy a településnév azoknak a 10. század második felében kezdődő, az államszervezéssel együtt járó tervezett telepítéseknek a bizonyítéka, melyek során a Kárpát-medencében talált népesség gyors szétszórása és a magyar közösségekkel történő keveredése következett be (vö. RÉVÉSZ 2015: 46).

⁵ KRISTÓ általánosságban úgy nyilatkozik e kérdésben, hogy vélhetően „igen sok” szláv nevet viselő 10. század utáni településnévünk vezethető vissza a 10. század előttrre, de az eljáráshoz nincs elég bizonyítékunk (2003: 31).

4.3.3. Ennél talán egyértelműbb az oklevél másik településnevének, a *Thapeon* szórványának az értékelése. Az egykori falu nevét a mai *Tápépuszta* helynév őrzi, adatai a régiségben következetesen második szótagi *é*-re vagy *ej* diftongusra utalnak, vö. pl. 1346: *Tapei*, 1366: *Thapey*, 1410, 1419: *Thape* (Cs. 3: 352). A helynevet legutóbb szintén HOFFMANN ISTVÁN vizsgálta, aki a Pécsi püspökség alapítólevelében található adat utolsó betűit íráshibaként értelmezte (2010b: 81). HOFFMANN feltevését támogatja az oklevél számos más, többszörös másolati jellegéből adódó hibája is, melyek jórészt szerkesztésbeli tévesztések, illetve kihagyások (vö. SZENTPÉTERY 1938: 145).

A név eredetét (illetve a vele párhuzamba állítható, Szeged melletti *Tápé* helynév eredetét) vizsgáló kutatók többnyire egyetértenek a személynévi származtatásban, alapjául leginkább török eredetű személynévet rekonstruáltak (vö. MELICH 1925; HORGER 1927; FNESz., KRISTÓ: 1993: 203, 2000: 18), HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor – hangtörténeti és alaktani érvek alapján – a 13. századtól adathozható *Topa*-féle személynévek -j képzős származékaként magyarázza (HOFFMANN 2010b: 81).

A településnév nagy valószínűséggel tehát magyar névadással jött létre (akár török eredetű személynévből formáns nélkül, akár magyar személynévből névképzéssel keletkezett helynévként értelmezzük), a magyar honfoglalásnál korábbra így nem vezethető vissza.

4.4. Kisebb vizek nevei: *Kapos, Ozora, Lupa, Almás, Kőárok*

4.4.1. Az alapítólevél nagyvizeinek (*Duna, Száva*) kapcsán láthattuk, hogy azok nagy biztossággal visszavezethetők a római birodalom koráig, a kisebb vizek nevének kontinuitása azonban korántsem ennyire egyértelmű.

4.4.2. A Pécsi püspökség alapítólevelének víznevei közül bizonyosan diszkontinuitás jellemzi a *Kopus* formában megjelenő *Kapos* víznevet. A névtani szakirodalom egyetért abban, hogy ez a víznév magyar névadással jött létre a *kapu* főnév -s képzős származékaként, és leginkább a gyepűkapukkal szokás kapcsolatba hozni. Véleményem szerint ez a kérdés ugyan további vizsgálatokat igényel: a név morfológiai szerkezete ugyanis összhangban van a magyar mintákkal, a mögötte rejlő motiváció viszont kevésbé, mert sem funkcióról, sem építményről nem szokás a régi magyar víznévrendszerben ilyen módon vizeket elnevezni (néhány jellegzetes kivételtől eltekintve, mint a malom és híd; vö. GYÖRFFY 2011: 59), magával a *kapu* közzóval alkotott, egyértelműen ide vonható víznévi párhuzamot pedig egyáltalán nem ismerünk. Kérdéses az is továbbá, hogy a *Kapos* folyó környékén volt-e, lehetett-e gyepűkapu, annak meglétét ugyanis épp a *Kapos* nevével szokás bizonyítani (pont úgy, ahogy a *Kapos* nevét az ott sejtett gyepűkapuval magyarázzuk, lényegében körkörös magyarázatként; vö. PÓCZOS 2015: 79).

Mindezek figyelembevétele mellett is persze magyar névadás eredményének tekinthetjük a *Kapos* víznevet, csupán a névadás indítéka igényel további elemzést, ennek megfelelően a honfoglalás előtti időkbe nem vezethető vissza.

4.4.3. Az alapítólevél *Ozora* szórványának már az értelmezése sem problémamentes. A név az oklevélben a következő környezetben szerepel: „secundum *Ozora*, donec preveniatur ad aliam aquam, que *Lupa* nuncupatur” (DHA. 58.),

magyar fordításban: 'a másodikat az Ozora [vítől] addig, míg el nem ér egy másik, Lupa nevű vizet'(PITI 1999: 93). E szövegekörnyezet alapján a kutatók egy része a szórványt Ozora településre vonatkoztatta (FNESz.; SZENTGYÖRGYI 2012: 23), mások pedig vízfolyásként, leginkább az Ozora közelében folyó Sióként azonosították (GYÖRFFY 1977: 183; PITI 1999: 93; KRISTÓ 2000: 14; HOFFMANN 2010b: 78; KOSZTA 2009: 38). A szórvány kétféle interpretációs lehetősége abból adódik, hogy az oklevél nem jelöli a denotátum fajtáját, így arra csak következtetni tudunk. A víznévként való értelmezés alapja vélhetően a szövegekörnyezet: az *Ozora* után következő határt, a *Lupá-t ad aliam aquam*, azaz a 'másik víz' szerkezettel vezeti be az oklevél, ebből pedig az következhet, hogy az „egyik víz” az *Ozora*. E ponton érdemes újra SZENTPÉTERYre hivatkoznunk, aki szerint az oklevél többszörös másolati jellegéből adódóan több helyen is előfordulnak a szövegben kihagyások (1938: 145), egy eredetibb **aqua Ozora* szerkezet pedig utalhat akár *Ozora* nevű vízre, akár (körülírásos formaként) *Ozora* nevű település vizére is.

A denotátum megállapítása a név eredetének magyarázatában is fontos szempont: a településnevet a szakirodalom személynévi eredetűnek tartja, alapja szláv képzős szláv személynév, azaz maga a helynév is szláv névadás útján jöhetett létre (FNESz.; KRISTÓ 2000: 19). FEHÉRTÓI KATALIN személynévtárának (ÁSznt.) adatai alapján vettem fel, hogy településnév a 11. századtól jól adatolt *Ozor* (*Ozur*; *Azar*)-féle személynév és a magyar *-a/-e* képző kapcsolatára is visszavezethető (PÓCZOS 2017: 121–122).

Ha a településnév és víznév viszonylatában a víznév az elsődleges, akkor a személynévi eredetzetetésnek kisebb a valószínűsége. (Nem zárható ki természetesen, vannak is példák ilyen motivációra a régiségben, de mégsem ez a tipikus névadási indíték víznevek esetében.) Ugyanakkor a víznév elsődlegességét feltételezve halvány lehetőségünk van a közszói származtatásra is: szemantikai alapon ugyanis összefüggésbe hozható az általában tavat jelentő ósszláv **ezer-*, **ezor-*tóval is, melynek az oroszban, csehben, szlovákban 'mocsár' jelentése is kialakult (or. N. *ozero*, cseh *jezero*, szlk. *jazero*), a lengyelben pedig 'eltűnt tó', illetve 'ennek helyén visszamaradt vízenyős terület, mocsár' jelentésben is ismeretes (le. *jaziero*) (UDOLPH 1979: 97). Ezek a jelentések tökéletesen lefedik a Balaton egykori levezető ágainak a honfoglalás utáni időszakra feltételezett vízrajzi jellegét (vö. FARAGÓ 2015). A szemantikailag jól illeszkedő közszó etimonként való azonosítását azonban elbizonytalanítja, hogy az ún. *j*-protézis nélküli formák (*ozero*) inkább a keleti szlávra jellemzők, míg a déli és nyugati szláv nyelvekben közszóként inkább a protézist tartalmazó alakok (*jezero*) rögzültek, bár helynévként lengyel nyelvterületről is vannak *j* nélküli példák (UDOLPH 1979: 97). Szintén gyengíti ezt a lehetőséget, hogy a Kárpát-medence névanyagából nem ismerünk biztosan ide vonatkozó analógiákat; esetleg ide tartozik az Abaúj megyei *Izra* tó neve (1270/1272: stagnum *Isra*, KMHsz. 1.; TÓTH V. 2001: 76).

A bizonytalan denotátum és a bizonytalan etimon alapján a név kontinuitása tekintetében sem mondhatunk biztosat: ha magyar személynévből magyar névadással jött létre településnévként (esetleg víznévként), akkor természetesen honfoglalás utáni alakulatról van szó, de ha szláv (személynévi vagy közszói alapú) névadás eredménye az *Ozora*, akkor további adatok híján nem állapíthatjuk meg

a név korát. A név kontinuitása ellen szólhat (amennyiben eredeti víznévről van szó) a víz ezidőtájt időszakos jellege is (vö. ehhez FARAGÓ 2015; HOFFMANN 2010a: 58–59; SZENTGYÖRGYI 2011: 259–260).

4.4.4. A *Lupa* szórvány megfejtésében az alapvető nehézséget az okozza, hogy bár a 11. században többször, több denotátum neveként is adatolható, a későbbiekben viszont ilyen nevek nem fordulnak elő, így ezeknek a lokalizálása és az eredetük megfejtése meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik. Mind a TA., mind a PPA. szórványának a lokalizálására SZENTGYÖRGYI RUDOLF tett kísérletet a közelmúltban (2012: 20), etimológiájához pedig szintén ő (2012) és HOFFMANN ISTVÁN szolt hozzá (2010a: 93–94), legutóbb pedig jómagam egészítettem ki további lehetőségekkel (PÓCZOS 2015).

A *Lupa*-nevek származtatásában egyikünk sem talált biztos megoldást: a magyar *lupa* és *lápa*, illetve a szláv **lupa* is felmerült a lehetséges etimonok között, de egyik sem meggyőző erővel. Véleményem szerint nem zárható ki az sem, hogy preszláv ősiségű víznévről van szó, az idg. **leup-*, *leub-*, *leubh-* 'lehánt, letör stb.' gyök mind hangalaki, mind jelentéstani szempontból megfelelő etimon lehet (vö. UDOLPH 1990: 155). Ugyanakkor jelentősen gyengíti ezt a származtatási lehetőséget, hogy ugyan nem ismerjük biztosan a név denotátumát, azt viszont (éppen ezért) feltételezhetjük, hogy meglehetősen kicsi vízfolyást jelölhet, és bár a nagyvizek esetében leggyakrabban ősi, óeurópai eredeztetéssel számolunk, a kisebb vízfolyások esetében ez legfeljebb akkor képzelhető el, ha a környezetükben folyamatos lakosság volt, amely a nevet rendre továbbörökítette. UDOLPH Lengyelország óeurópainak gondolt víznévrétegét tárgyaló monográfiájában számos olyan európai példát említ, amelyek mindössze néhány kilométeres vízfolyásokat jelölnek, a **leup-*, *leub-*, *leubh-* gyök lehetséges származékai között pedig ott szerepel a PPA. *Lupa* adata is (UDOLPH 1990: 155). A kisebb folyóvizek nevének kontinuitásáról hasonlóképp gondolkodik KRISTÓ is, sőt konkrét példákat is említ ennek bizonyítékául: „A kis patakok közül írott források bizonyítják a kontinuitást az Ablánc (Ablanza)⁶, Torna és Vulka vizek esetében, az első kettő szláv eredetű, az utóbbi szlávból német közvetítéssel került a magyarba”, e neveket ugyanis már a *Conversio* is említi (871 k.) (1995: 264, vö. GYÖRFFY 1972: 295; KISS L. 1997a: 192–193). A Kárpát-medencében élő nem magyar népek középkori viszonyait tárgyalva mintegy 250 idegen eredetű víznevet sorol fel KRISTÓ, melyekről feltételezi, hogy közülük „nem kevés bizonytalansággal a 10. század után keletkezett, de alapos a gyanú, hogy [...] sok víznév már megvolt a 9. században (vagy azt megelőzően)” (2003: 28–30).

Mindezeket megfontolva elméletileg nem zárható ki a *Lupa* víznév folytonossága sem.

4.4.5. Az *Almás* szintén magyar névadással létrejött víznév, a magyar *alma* növénynév -s képző származékaként fejthető meg. A 11. századtól a jelenkorig bő adatsorral rendelkezünk róla. A víz neve a régiségben több alakváltozatban élt (csak az első előfordulásokat idézve: +?1183/326/363: *Alma*; +1093/+235//404: *Almady*; KMHSz. 1.), később pedig *Almás-patak* formában rögzült.

⁶ Egy évtizeddel korábban KRISTÓ a víz nevét az utóbb elpusztasodott település nevéből származtatta, azt tartva inkább folytonos névnek (1985: 18).

Itt jegyzem meg, hogy KRAHE, majd az óeurópai víznévrendszerről alkotott elméletének követői számos olyan víznevet gyűjtöttek egész Európában, amelyeket **el-/*ol-* 'folyik, áramlik' jelentésű gyök *-m* képzővel való kiterjesztéseként értelmezik. Ezek közül legismertebb a Duna bolgár mellékfolyójának, a Lomnak a régi *Almos*, *Alma* neve, de Norvégiától (1285: *Alme* > *Alm*) Németországon (1075: *Almana* > *Alme*) és Olaszországon át (*Almo*) Spanyolországig (*Almar*) sokfelé véltek származékokat felfedezni (1964: 36). Források híján természetesen semmiképp nem szeretném a megbízható magyar etimológiával (és rengeteg magyar analógiával, ráadásul ugyanerre a denotátumra vonatkozó alaki változatokkal is) bíró nevet homályos múltbéli gyökerekhez kötni, csupán jelzem, hogy ha esetleg lehetett ilyen hangalakú előzménye az *Almás* víznévnek, és létezett a környezetében olyan lakosság, amely továbbadhatta ezt a magyarságnak, akkor a név kontinuitását nagyban elősegíthette, hogy – lényegében másodlagos szemantizáció útján – könnyedén beilleszkedhetett a magyar víznévrendszerbe. (A *Lupa* névvel kapcsolatban is el tudok képzelni egy olyan fejlődési vonalat, amely során egy korai keletkezésű víznév a magyar névhasználatban a magyar *lápa* szóhoz hasonul, ez esetben az *u* > *á* hangváltozást sem kell feltétlenül hangtörténeti folyamatokkal magyarázni. Bizonyíték persze egyik elképzelésre sincs, csupán elméleti lehetőségként jelzem mindkét név ilyen irányú magyarozatát.)

4.4.6. A *Kőárok* ('Mandjelos-patak') szórvány az oklevélben 13. századi interpoláció eredménye, a szávaszentdemeteri per során került az alapítólevél szövegébe azzal a céllal, hogy a határ megváltoztatásával a Pécsi püspökség fennhatóságot nyerjen Szávaszentdemeter felett (KISS G. 2009: 46–48). Jól láthatóan magyar névadással jött létre, ennek megfelelően egészen bizonyosan újabb, honfoglalás utáni alakulatról van szó.

5. A vizsgálatok eredményét összegezve az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az elemzett Szent István kori szórványok által jelzett helynevek egy része nagy valószínűséggel folytonos a honfoglalást megelőző előzménnyel, ezek közül sem utal azonban mindegyik ténylegesen a lakosság kontinuitására is. A két nagy folyó neve, a *Duna* és *Száva* az oklevélben latin formában szerepel, a velük párhuzamosan létező vulgáris változatok szintén folytonosak lehetnek, az viszont aligha állapítható meg, hogy a folyásuk mely szakaszán keletkeztek, illetve hol ismerte meg ezeket a neveket a magyarság. Az oklevél más latin nevei mögött húzódó, de írott forrásokban csak később megjelenő vulgáris *Pécs*, esetleg a német *Raab* szintén kontinuusak lehetnek, és a vízneveknél határozottabban, földrajzilag kötöttebben utalnak az egymást váltó népcsoportok kontaktusára. Az oklevél helynevei közül bizonyosan a honfoglalás után keletkeztek a *Győr* és a *Tápé* településnevek, valamint a *Kapos* víznév.

A többi név esetében a kontinuitás kérdésében jelenleg aligha tudunk állást foglalni. Még akkor is így van ez, ha biztosan nem magyar eredetű névről van szó (*Zemony*); ha azonban nem egyértelmű az etimológia (*Lupa*, *Ozora*), vagy ha a név alakilag egybeesik ősbibb formákkal (*Almás*), akkor – egyéb bizonyítékok híján – nincs tudományos eszközünk a nevet a honfoglalás előtti időkbe visszavezetni; bár folytonosságukat teljességgel kizárni sem lehet.

Kulcsszók: őstörténet, helynévkontinuitás, helynévetimológia, szórványemlékek, a Pécsi püspökség alapítólevele.

Hivatkozott irodalom

- ANREITER, PETER 2001. *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Archeolingua. Edited by JEREM ERZSÉBET – MEID, WOLFGANG. Series Minor 16. Akaprint, Budapest.
- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BEZLAJ, FRANCE 1961. *Slovenska vodna imena 2*. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Razred za Filološke in Literearne Vede, Institut za Slovenski Jezik, Ljubljana.
- BICHLMEIER, HARALD 2016. Néhány megjegyzés a pannóniai víznevek legrégebb rétegéhez I. *Sáva/Száva/Save. Névtani Értesítő* 38: 131–142.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–5*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890–1913.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DICKEMANN, ERNST 1966. *Studien zur Hydronymie des Savesystems 1–2*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- FARAGÓ SÁNDOR 2015. Az eltűnt Fok-folyó nyomában. *Élet és Tudomány* 2015/12: 358–361.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GERSTNER KÁROLY 1993. Folyóvíznevek kétnyelvű környezetben. *Névtani Értesítő* 15: 125–127.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza 1–4*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1976. Etimológia és településtörténet: In: BENKŐ LORÁND – K. SALÉVA szerk., *Az etimológia elmélete és módszere*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest. 106–110.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HELMISKI, EUGEN 2003. Bécs és Pécs vor dem Hintergrund der ungarischen Vertretung der slawischen Nasalvokale. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – RÉDEI KÁROLY szerk., *Ünnepi könyv Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 181–193.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténelmi forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 77–82.
- HOFFMANN ISTVÁN 2011. Dunaföldvár régi *Zemony* nevéről. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 155–161.
- HORGER ANTAL 1927. *Tápió, Tápé*. *Magyar Nyelv* 23: 50.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. *A nevek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1986. Átvétel, fordítás, új név. *Névtani Értesítő* 11: 48–53.
- KIRÁLY PÉTER 2001. *A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai*. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 7. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- KISS ATTILA 1966. Pannóniai rómaiakori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965*. Janus Pannonius Múzeum, Pécs. 81–123.
- KISS GERGELY 2009. A püspökség határai. In: FEDELES TAMÁS – SARBAK GÁBOR – SÜMEGI JÓZSEF szerk., *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Fény Kft., Pécs.
- KISS LAJOS 1982. Régi földrajzi nevek, régi térképek. *Magyar Nyelvőr* 106: 477–483.
- KISS LAJOS 1996a. A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 103: 964–971.
- KISS LAJOS 1996b. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450.
- KISS LAJOS 1997a. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 187–197.
- KISS L. 1997b. Korai magyar helységnévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 177–185.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok* 1. Athenaeum, Budapest. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helységnévtípusok kronológiája. In: PAIS DEZSŐ – MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–26.
- KNIEZSA ISTVÁN 1962. Pécs város neve. *Magyar Nyelvőr* 86: 326–329.

- KOSZTA LÁSZLÓ 2009. A püspökség alapítása. In: FEDELES TAMÁS – SARBÁK GÁBOR – SÜMEGI JÓZSEF szerk., *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Fény Kft., Pécs. 13–42.
- KOVÁCS ÉVA 2016a. A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. *Névtani Értesítő* 38: 143–156.
- KOVÁCS ÉVA 2016b. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 59–68.
- KRAHE, HANS 1964. *Unsere ältesten Flußnamen*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis 55. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1983. Névtelenség, elnevezés. In: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 404–421.
- KRISTÓ GYULA 1985. A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. In: BÉKÉSI IMRE szerk., *Név és névkutatás. Az Inczeffi Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai. (Szeged 1984. április 13–14.)* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 15–22.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 1995. *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1997. A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93: 129–35.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- MATICSÁK SÁNDOR 1995. *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere*. A Kosuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai. Debrecen.
- MELICH JÁNOS 1900. Horger Antal: *Brassó és Kronstadt*. [Ismeretetés]. *Magyar Nyelvőr* 29: 509–512.
- MELICH JÁNOS 1906. Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek elemzéséhez. *Magyar Nyelv* 2: 49–58, 97–106.
- MELICH JÁNOS 1925. *Tápió*. *Magyar Nyelv* 21: 268–269.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1926. *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.
- PITI FERENC 1999. A pécsi püspökség alapítólevele. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 92–94.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–83.

- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr. Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 117–142.
- REUTER CAMILLO 1961. Pécs város neve. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1960: 255–269.
- REUTER CAMILLO 1963. Újabb adat Pécs város középkori latin nevéhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962: 195–198.
- REUTER CAMILLO 1989. A párhuzamos helynévadás és a Temesköz történeti hely(ség)névanyaga. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 159–162.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2014. A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban: Módszertani áttekintés. In: SUDÁR BALÁZS et al. szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Magyar Tudományos Akadémia BTK Magyar Őstörténeti Kiadványok 1. Magyar Tudományos Akadémia BTK Történettudományi Intézet, Budapest. 63–135.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 45–54.
- SCHWING JÓZSEF 2009. *Pécs város nevei*. Szerzői kiadás, Neuhausen.
- SCHWING, JOSEF 2017. Bolyongó helynevekről. Megjegyzések Tóth Endre „Pécs Quinqueecclesie nevének eredetéről” című cikkéhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54: 403–422.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ÁDÁM 1984. Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: Kolozsvár ~ Cluj ~ Napoca ~ Klausenburg. *Névtani Értesítő* 9: 7–11.
- SZABÓ T. ÁDÁM 1986. Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: Brassó ~ Brasov ~ Kronstadt. *Névtani Értesítő* 11: 54–57.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. A Tihanyi alapítólevél két vízrajzi nevééről. In: BÁRTH M. JÁNOS – TÓTH ÁLMOS szerk., *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Meteor Természetbarátok Turista Egyesülete, Budapest. 259–262.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A tihanyi alapítólevél *Lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 7–36.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 133–202.
- SZÖKE BÉLA 1953. *Győr. Magyar Nyelv* 49: 202–203.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- TÓTH ENDRE 1991. A *Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae* helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 36: 101–107.
- TÓTH ENDRE 2015. Pécs *Quinqueecclesie* nevének eredetéről. In: FONT MÁRTA szerk., *Pécs története 2. A püspökség alapításától a török hódításig*. Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó, Pécs. 13–19.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÖRÖK TAMÁS 2002. *Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UDOLPH, JÜRGEN 1979. *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen*. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- UDOLPH, JÜRGEN 1990. *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- UDOLPH, JÜRGEN 2007. Alteuropa in Kroatien: Der Name der Sava/Save. *Folia Onomastica Croatica* 12–13: 523–548.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.1>

An onomastic study of linguistic remnants from St Stephen's era

Early Hungarian place names and name continuity

The paper surveys toponymic data in the deed of foundation of the episcopate of Pécs in an etymological perspective, with special regard to the possible continuity of names. Most toponymic data in the document are probably continuations of their pre-conquest antecedents; however, this does not necessarily entail a continuity of population in each and every case. The probability of name continuity differs across the various types of names. River names occurring in the document in their Latin form (as well as the parallel vulgar versions like *Duna* or *Száva*) must have been continuous. The same may be true of toponyms like *Pécs*, a vulgar name that only occurred later on in a written form but must have been hidden behind the Latin name occurring in the document, or perhaps also of the German form *Raab*. Names of the latter type refer to contacts across the subsequent groups of population more clearly and in a geographically more anchored manner than river names do. Of the toponyms of the document, the settlement names *Győr* and *Tápé*, as well as the river name *Kapos*, were definitely coined after the Hungarian conquest. With respect to the other names, the issue of continuity cannot be settled at the moment.

Keywords: early history of Hungary, place name continuity, etymology of place names, remnants, deed of foundation of the episcopate of Pécs.

PÓCZOS RITA
Debreceni Egyetem

„Egyik sem jár az ördögséggel, édes jó Uraim” – Boszorkány-kihallgatások kommunikációs kontextusáról*

1. Bevezetés. Az alábbi esettanulmány témája a boszorkányperekben megragadható kommunikációs stratégiák – nyelvi viselkedésbeli lehetőségek és megvalósulási mintázatok – kontextusának feltárása, különös tekintettel a boszorkányok elleni peres eljárásbeli szerepek és a hozzájuk kapcsolódó diskurzuszstratégiák kérdéskörére. A vizsgálat anyaga egy Szolnok megyei bizonyítási eljárás, kitekintésként további kihallgatási szövegeket bevonva az elemzésbe. A Szolnok megyei peranyag választását az összetett interakció indokolja. Az eljárás több boszorkánysággal vádolt személyt érint, a tanúbizonyítást pedig egy szembesítésnek tekinthető kihallgatás követi, ennek során a vádlottak a kihallgatást végző személyek mellett tanúkkal is kommunikálnak.

A kutatás egyaránt foglalkozik a diskurzusszerveződéssel és kontextus-konstruálással (történeti anyagon); valamint az önreprezentáció vagy benyomáskeltés¹ kérdéskörével (NEMESI 1997; 2000; boszorkányperes tanúvallomások alapján VARGA 2015). Ez utóbbi szempontot az indokolja, hogy a boszorkány egy olyan szerepként (nem pedig személyként) értelmezhető, amely részben ideológiából, részben viselkedésből áll (lásd pl. PÓCS 1983; KLANICZAY 2014; SZ. KRISTÓF 2014). A jellegzetesnek tartott viselkedésbe – magyar források alapján mindenképpen – beletartozik a nyelvhasználat is, ennek egyes aspektusai a tanúvallomások szövegeiben is megragadhatók. A vizsgált anyagban ugyanakkor a vádlottak megnyilatkozásai is hozzáférhetők (ha közvetett módon, a lejegyzőkön keresztül is). A boszorkányszerep nyelvi jellemzői ezúttal egy olyan szituációban írhatók le, ahol a megnyilatkozók viselkedésének különösen tétje van. E kérdéskör kapcsán párhuzamként tekintetbe vehetők a salemi peranyagok (1692–1693), mivel egyrészt jelentős számú szöveget tartalmaznak, másrészt az itt tárgyalt kérdéskört tekintve a szakirodalomban ezek vannak a legrészletesebben feldolgozva. Harmadrészt azzal indokolható a párhuzam, hogy a salemi ügyek esetében – kimenetelük alapján legalábbis – valamiféle tényleges boszorkányságként azonosítja a hatóság a vádlottakhoz kapcsolt cselekedeteket a saját időszakukban (az itt vizsgált szövegekhez hasonlóan, bár a magyar anyagban ezek a cselekedetek változatosabbak). Ráadásul e peranyagok alapján már ismeretesek jellegzetes vádlott-típusok

* A tanulmány az 116217 számú OTKA-munkálat anyagait felhasználva, az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával készült.

¹ A mindenkori megszólalóban tetten érhető egyfajta igyekezet, hogy befolyásolja a másoknak szánt kifejezések tartalmát és stílusát – ezt az élnyelvi megnyilatkozásokra és viselkedésmozzanatokra jellemző tényezőt nevezi a szociálpszichológiai szakirodalom benyomáskeltésnek (vö. NEMESI 1997: 491–492, 2000:418–421). Ebben a felfogásban a mindennapi társalgás során előkerülő viselkedési helyzetek a szerepjátszás metaforájának segítségével értelmeződnek (alakítás, az aktuális csoport jelenlétéhez kötődő tevékenységek együttese stb.).

és a hozzájuk kapcsolódó stratégiák (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007, 2011; KAHLAS-TARKKA 2012; RISSANEN 2012; KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2015). Ezek az elemzések olyan szempontokat adnak a jelen kutatáshoz, mint az udvariasság/udvariatlanság, a verbális agresszió, a társadalmi nem. A jelen vizsgálatban lényeges még a kérdezők szerepe a kihallgatások során, valamint a lejegyzés egyes aspektusaira is érdemes kitérni (lásd 3. pont).

A vizsgált szövegek számos pragmatikai jelenségre irányították a figyelmet: egyrészt fontos, hogy milyen közösségi boszorkánykép, boszorkánysággal kapcsolatos attitűd rajzolódik ki a korábbi bizonyítás és ezeknek a kihallgatásban felidézett eredménye alapján (szubjektív, érzelmi-indulati megnyilvánulások, értékelő megjegyzések, történetbeli fordulatok, akár a tanúk felidézett reakciói). Szempont továbbá a kérdezőkkel való együttműködés és annak dinamikája mind a tanúk, mind a vádlottak részéről (részletesen lásd 2. pont). Dinamikus elemzést igénylő jelenségekről lévén szó, szoros olvasás alapján mutatom be az eredményeket.

2. Megközelítés: „Szükszavúak és beszédesek”. A salemi stratégiák áttekintése. A salemi anyag diskurzuszstratégiáit feltáró korábbi kutatások a szinkron nyelvi anyagra kidolgozott (s a hatalmi viszonyokkal is összefüggésben levő) udvariassági elméletekre és az együttműködési elvre épültek (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007; KAHLAS-TARKKA 2012; RISSANEN 2012; KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2015). Az általános beszélő–hallgató viszonytal kapcsolatos elméleteket és modelleket – beleértve a társalgási maximákat és az udvariasság felfogását is – ugyanakkor nem tekinthették elégségesnek a kutatók (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007: 3; RISSANEN 2012: 120). Noha a salemi anyag kapcsán a grice-i maximák modelljét a kutatók egy része közvetlenebb módon is tekintetbe veszi (CHAEMSAITHONG 2009: 74–79), a jelen vizsgálatban ennek a modellnek a követése több szempontból is problematikus lenne. CHAEMSAITHONG maga is egyszerre többféle modellben kezeli az adatokat, ezért azt állítja, nincs példa arra, hogy a szükségesnél kevesebb információt szolgáltatnak a vádlottak (2009: 74), miközben a szüksézáú „nem tudom” típusú válaszok és a „csenddel válaszólas” eseteit is megtaláljuk az anyagban. Ezeket azonban más kategóriában, az arcfenyegetés háritásaként kezeli, nem a hozzájárulás információtartalma szerint (míg a komplexebb értelmezést igénylő iróniát igen), az azonban nem derül ki, hogy a két modell egymással milyen viszonyban van (CHAEMSAITHONG 2009: 77).

A középmagyar korszakkal kapcsolatos („teljes körű”) pótkompetencia híján közel sem egyértelmű, hogy akkoriban egy kihallgatás alatt mit tekintettek szükséges, túl sok vagy túl kevés információnak – ha épp nem reflektálnak rá a jegyzőkönyv szerint. Az egyes helyeken megtalálható reflexiók nem feltétlenül általánosíthatók. Nehéz lenne azonosítani, mikor túl sok az információ, hiszen a tanúkat mindig a körülmények szerinti megvállásra szólítják fel, s olyan történeteket is lejegyeznek, amelyekre nem kérdeztek rá (s természetesen a kérdéseket implicit módon össze is vonhatták). További probléma, hogy a mennyiség maximájának feltűnő megsértése szüksézáseren, például a minőség maximájának betartása érdekében történhet (ha egyszer a tanú vagy a vádlott nem rendelkezik általa igaznak tartott és kellően releváns információval). Felmerül tehát az a módszertani

kérdés, hogy a stratégiák egy-egy (szinkrón) szempont szerint történő besorolása mennyit árul el az adott stratégia működéséről történeti anyagban.

A szinkrón modellek inkább kiindulópontként kezelését az is indokolja, hogy a vizsgált személyek megnyilatkozásait alapvetően nem az előre meghatározott konvencionális kritériumok alakították, hiszen kommunikációjuk célja elsődlegesen az volt, hogy a saját életüket mentse (vö. KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 3; 2015: 153–154; HILTUNEN 2010). A hagyományos modell szerint az együttműködési elv azt jelenti, hogy a megnyilatkozó és a befogadó erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a társalgásbeli céloknak és elvárásoknak megfelelővé tegye hozzájárulását – a vádlottak kihallgatásának szituációjában ez olyan elvárásként fogalmazódik meg, hogy a vádlott az adott kérdés kapcsán minél több részletet szolgáltatson (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 3–4).

A salemi peres eljárások során – a kutatások alapján – az előfeltevés az volt, hogy a vádlott bűnös, de nem akarja beismerni. Ebből a nézőpontból a távolító (azaz a másik fél függetlenségét tiszteletben tartó) udvariassági stratégiák számítottak eredményesnek. A kutatók az alábbi fő elveket emelik ki: 1. az adott kérdés kapcsán minél több részletet szolgáltatni, főként ha az másokat is érint; 2. elismerni, amivel megvádoltak, de azt tagadni, hogy szándékosan bántott másokat; 3. nem vitatkozni a kérdezővel; 4. segíteni további boszorkánysággal gyanúsítható személyek azonosításában (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 5–10; RISSANEN 2012: 120). Eredményes stratégia volt, ha a vádlott hangsúlyozta a saját vétkes szerepének kicsinységét, inkább másokra (akár az ördögre) hárítva a kéreseteket, vagy hangsúlyozva, hogy nem a maga ura volt, hanem egyfajta rontás vagy fenyegetés alatt állt. Az egyik kihallgatott például a vallomástétel során úgy viselkedik (a lejegyzés alapján), mintha épp az ördöggel küzdene, mintha az nem hagyná beszélni. Azzal ugyanis, hogy beismerés közben „gyöttri az ördög”, szánalmat is kiválthatott (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 5–10). Ezzel együtt az alapvetően bűnbánó attitűd kimutatása része volt az együttműködésnek. Az együttműködés fokozatokban, skalárisan értelmezhető, nem minden elv, lehetőség következetes alkalmazását jelenti.

A később halálra ítélt vádlottak vallomásaiból a felsorolt (célravezető) stratégiák ellentéte rajzolódik ki a kutatók szerint (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 10–14). Annak ellenére, hogy a tagadás sikertelen megoldásnak számított, (beleértve a vád visszautasítását, hogy bármilyen boszorkánysághoz köze van), többen is kitarítottak emellett, megkérdőjelezve a bizonyítékok hitelességét vagy a kérdezők, vizsgálók bölcsességét, igazságosságát. Az ítéletek alapján nyílt arcfenyegető gesztusnak tekinthető a kutatók szerint a képletes fordulatok (*ártatlan, mint a frissen hullott hó* stb.), Isten és Krisztus emlegetése (azzal összefüggésben, hogy ők tehetnek igazságot, nem a hatóság), a retorikai kérdések, a kérdezők, tanúk utasítása, tanácsokkal ellátása (vö. „ne engem kérdezzen”), az ironia, szarkazmus, a nevetés. Szintén nem volt bizonyító értéke annak, ha a vádlott vallásosságát, feddhetetlen életét, közösségbeli szerepét hangsúlyozta (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2015).

3. Lehetőségek és korlátok. A magyar boszorkányperes ügyek esetében nem feltétlenül maradtak fenn a vádlottak kihallgatási szövegei az ítélettel együtt, így nem minden esetben egyértelmű, hogy milyen eredménnyel zárult az eljárás

(lásd még SZ. KRISTÓF 2014: 38–40). Az sem példátlan, hogy – a közlés alapján – az ítélet ugyan fennmaradt, de az bizonyítás korábbi anyagai (tanúkihallgatás, a vádlott kihallgatása) nem hozzáférhetők. Alapvetően tehát nem rendelkezünk minden eljárásról annyi információval, mint a salemi anyag kutatói.² Salem abban a tekintetben is közvetett párhuzam, hogy az ismert ítéletek és kihallgatási szövegek alapján határozottabb körvonalú kép rajzolódik ki a kérdésről (az ottani üldözés egy viszonylag rövid időszakot és zárt közösséget érint). A magyar forrásokból kiindulva ugyanakkor egyelőre nem állapíthatjuk meg azt, hogy egyetlen jól meghatározható viselkedési stratégia mindig felmentést eredményezne, még akkor sem, ha „csak a valódi” boszorkányperekkel foglalkozunk, az úgynevezett becsületsértési ügyekkel nem. Mivel további hasonló kutatások más területek és boszorkányperes források esetében egyelőre nem ismeretesek, elsősorban a salemi anyagból kirajzolódó stratégiákat veszem tekintetbe az összevetéshez, ezeket azonban nyitottan, azaz nem elvárásként, hanem lehetséges mintázatként kezelve, egyaránt számítva hasonlóságokra és eltérésekre (szem előtt tartva a társadalmi-kulturális különbségeket is). A jogtörténeti megállapítások mellett (utóbb lásd KONCZ 2007: 196, 207–209) ugyanis igazolhatók szövegszerűen olyan viselkedésmódok, amelyek enyhébb büntetést eredményeztek – a fennmaradt ítéletek, összefoglalók alapján is.

Annai bizonyos, hogy szövegszerűen nem igazolódnak az olyan megállapítások, mint például egyes angol boszorkányüldözések esetében (vö. CULPEPER–SEMINO 2000: 110), ahol a megvádolás a boszorkányság mint tevékenység típus azonosításával egyenértékű (a hazai boszorkányokhoz ráadásul különböző tevékenység típusokat kapcsol a hiedelem, vö. SZ. KRISTÓF 2014: 31–32, 37–38).³ A magyar források alapján ugyanis nem feltétlenül bizonyosodik be cáfolhatatlanul a boszorkányvád. Ez azzal együtt is igazolható, hogy a halálra ítélték nagyságrendjének megítélése bizonytalan: az ismert ítéleteknek mintegy 51%-a ilyen, ez az összes manapság feltárt ügyhöz viszonyítva azonban az esetek mintegy 18%-át fedi le; az egy-egy területre vonatkozó arányok szintén változatosak (vö. SZ. KRISTÓF 2014: 39–40). Ennek ellenére természetesen indokolt az a kérdés is, hogy a vádlott megnyilatkozásainak volt-e bármilyen hatása az ítélet kimenetelére.

Előfordult, hogy a vádbeszéd, az indítvány szerint a vádlott halált érdemelt (például Halász Iлона esetében),⁴ 1769: *elevennyen tüzre ítéltesék, porrá hamuvá tétessék* (Bosz. 2: 225. sz.). Noha az idézett részlet formulának is tekinthető, a boszorkányság vádjával kapcsolatos hozzáállás, a legsúlyosabb büntetések indokoltának tartása egyértelműen következik belőle. A tanúk és a vádlott kihallgatása után

² Az alábbi honlap a magyarországi boszorkányperek adatait gyűjti össze, azonban az ítéletek közel sem mindig hozzáférhetők (értelemszerűen a fennmaradt források nyomán lehet minden esetben kikövetkeztetni): <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanyperek>.

³ „Clearly once an accusation had been made and the judges had instantiated the witchcraft activity type, the accused would find very difficult to disprove the accusation” (CULPEPER–SEMINO 2000: 110).

⁴ Az adatokat a szövegek alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás az évszám mellett a perek száma alapján történik. A szövegek elektronikusan is hozzáférhetők az alábbi adatbázisból: <http://tmk.nyud.hu/> (a korpuszról lásd DÖMÖTÖR et al. 2017). A korpuszba még nem került forrásokra a forrás rövidítése és az oldalszám alapján hivatkozom.

azonban az ítélet épp ennek ellenkezője lesz, felmentés: *szenvedése [...] elégnek íteltetik; azért szabadon eleresztetik*. A vádlott elismeri, hogy az általa alkalmazott „kezelés” után meghalt a gyermek, azonban hangsúlyozza, hogy nincs közvetlen összefüggés az ő cselekedete és a későbbi haláleset között: *egyéb éránt is nyomorultt és beteges vala*. Hangsúlyozza továbbá az ártó szándék és az esetet megelőző konfliktus (= a boszorkányi szerep) hiányát, az általa alkalmazott eljárást pedig nyomatékosan a közösségi népi gyógymód részeként írja le: *más Aszszonyoktúl azt hallottam*. Ez utóbbit a tanúk is megerősítik: *másokis követni szokták [...] sött inkább más Aszszonyokanak javallásabul*.

A fenyegetés, káromkodás, szitkozódás, beismerése is járhat enyhébb büntetéssel – inkább a közhangulat csillapítására, s természetesen elrettentő példaként. 1659: „insertal bizonsagok uallasibul constalnak az Inak [= vádlottnak] hol mi fenegetözesi, es egyeb hasonlo babonaskodásy: De minthogy azokért Capitalis büntetést nem erdemel, Annak okaert kemennyen megh veszöztetik, es ex vinculis ki bocsatatan az Dominus Magistratus Tartományabul ki üzetik” (Bosz. 2: 242. sz.); 1723: „gonosz cselekedetei főkép masokat megh fenyegetvén, és rajtok vesztések és sebek történtek, kik miat az helység Lakosait el is remitette; noha mind ezekért halalt, ugy több dolgaiért érdemlett volna; de tekintetben vétetödvén régi raboskodása: azért az élete ugyan el engedődik, de az Nemes Varmegyébül ki csapattatik” (Bosz. 1: 63. sz.). A beismerés hiánya is eredményes lehet: 1750: „Mint hogy a Raboskodó Aszony a Csigazást ki szenvette; és semmit sem vallot, az előbbeni feslet életéért pedigh és káromkodásáért az eddigh való szenvedése elégnek találtatik, azért föll szabadéttatik, és ell bocsattatik” (Bosz. 1: 224. sz.).

A diskurzuszstratégiákat tekintve van példa arra, amikor a Salemben eredményes attitűd mutatkozik meg – az ottanitól teljesen eltérő eredménnyel: A vádlottól (Hampo Örzse) rögzítenek beismerő válaszokat arra vonatkozóan, hogy mivel gyógyított, ki tanította, valamint 1737: *maga roszul lévén, kérte tanitaná* (Bosz. 1: 219. sz.). Ezzel egyúttal név szerint is megvádol valakit: *s innét tudgya hogy boszorkány volt Pálfi Ilona*. A kihallgatás során felidézett történetekben hangsúlyozza, hogy milyen csekély szerepe volt a boszorkányos társaságban és tevékenységekben: *jelen volt ugyan, de eő pedig az ajton kívül maradot; sött kérte Ilonát ne bántaná Mártint; ez nem mehetet még eddig; Az igaz élő Istent ez még meg nem tagatta, Az ördöggel ennek pedig nem volt közö*. A rontásokat (olykor még a fenyegetést is) tehát tagadja, ezeket állítása szerint mindig Pálfi Ilona követte el: *ez fenyegette megh, de ugyan csak Pálfi Ilona ment hozzá*. Ráadásul a vádlott boszorkánytársa miatt nem tudott a vádlott korábban vallomást tenni: *Ezeket azért ki nem vallotta előb hogy Ilona fenyegette meg rontással; csak kinyynyában vallott némelyekre hogy Társai lettek volna; de lelkire nem veheti eőket*. A tanúvallomásokban a szerepek különbségének kevés nyoma van: az említés legalábbis mást tükröz: „ugyan boszorkánynak társához”. Kivételesnek számít, hogy a vádlott ajánlatot is tesz az egyik kárvallott meggyógyítására: *Az Inquisitióban emlétet legin férre vont szájátis meg tudná gyogyetani ha meg szabadulhatna, ezerjó füvel, és innyujtó füvel, meg főzvéen meg gőzölné véle*. A vádak másra háritása (bár egyfajta tagadásnak is tekinthetnénk) nem járt sikerrel.

A fennmaradt ítéletek szerint alapvetően a vádak tagadása, a bűnösség el nem ismerése járt enyhébb ítélettel vagy akár felmentéssel is. 1723: „az kit Törvény előtt

tagad [...] mindazáltal, hogy magát emitt amott javítsa, 20 Pálcza ütésekkel [...]” (SUGÁR 1987: 94); 1726: „ha saját tagadásához önként ragaszkodik, ő ezen vármegyék kebeléből száműzetik” (SUGÁR 1987: 110). Egyes esetekben azonban a tagadás nem eredményez enyhe ítéletet: időnként a tanúk beszámolója befolyásolja a döntést (bár a vádlott viselkedésére csak utalnak a szövegben: Bosz. 2: 415. sz., 1740).

Különbség mutatkozik a között is, hogy a tagadás nyílt, direkt vagy indirekt módon valósul meg. Linka Mária például arra utal az egyik tanú rosszulletével kapcsolatban, hogy nem komolyan mondott valamit, 1755: *és én nevettem rajta* (Bosz. 1: 95. sz.). Feltehetően arra próbált ezzel célozni a vádlott, hogy nem ő tehetett a dologról, vizsgálók számára azonban ez éppen támadási felületként kínálkozik: *Tehát keresztény Embernek nevetni kely az ollyatin szerencsétlenségén felebaráttjának?* Az egyezkedés jegyében a vádlott rögtön visszakozik. Ecseri Annánál pedig a vád tagadása fogalmazódik meg indirekt módon, 1750: *Akkor mondtam néki. Kjend ne gyanakodgyon reám mert bizony meg bánnya, és soha többbe meg sem gyógyítom, s megis haragudtam reá az eő beszédéért; [...] és én eleget mondtam néki hogy ne mondaná azt mások előtt* (Bosz. 1: 100. sz.). Ezt a közvetett tagadást (akár a benne foglalt fenyegetés miatt) azonban a vizsgálók a beismeréssel egyenértékűnek értelmezhettek.

A jelen vizsgálat kérdése a fentiek ismeretében az, hogy a tagadást megvalósító különféle diskurzusztratégiák milyen viszonyban állnak a salemi vádlottak megnyilvánulásaival; oly módon fejezik-e ki a tagadást, mint a salemi (később elítélt) vádlottak, vagy inkább a beismerőkhöz hasonló – együttműködő – benyomást keltenek (a bűnbánó attitűd ebben a formában nyilván nem kérhető számon). A salemi peranyagokból nem derül ki, hogy megkülönböztették-e az ún. „jóindulatú” vagy „önkéntes” vallatást (*benignum examen* vagy *benevolum examen*) a kínvallatástól (*tortura*). Az udvariatlanság és a verbális agresszió különböző megnyilvánulásai nagyobb valószínűséggel köthetők az előbbi típusú kikérdezéshez (bár ez sem jelentett kényszer nélküliséget, vö. KONCZ 2007: 194–196). A magyar a kínvallatások eredményei a „jóindulatú” vallomástól eltérő szerkezetűek: sokszor nincs lejegyezve explicit módon a kérdés, így nem alakul ki interakció sem; időnként inkább a tanúvallomásokhoz hasonlítanak (kérdőpontokra reflektálnak); de összefüggőbb, összefoglaló formában is fennmaradhatott.

A szembesítést is tartalmazó peranyagban az ügy is összetett: a tanúkihallgatás mellett találunk beszámolót a tárgyi bizonyítékok gyűjtéséről és az eredmény leírásáról, ezenkívül hozzáférhető a szembesítő („jóindulatú”) kihallgatás, a vízpróba és a mázsálás összefoglalása. Némáné, Bangó és Hős Panna esetében mind egy három hónappal a szembesítő vizsgálat után egy további kihallgatást tartanak. Hős Annát reverzális levél mellett szabadon bocsátják, a többi ügy kimeneteléről további forrásaink nincsenek (lásd még KLANICZAY 2014: 297).

Az elemzés során mindenképpen tekintetbe kell venni a vizsgáló személyek (szolgabíró stb.) attitűdjét a kérdések formája alapján. A vizsgálók hatalmi fölényét mutatják a felszólítások, a kételkedést, lebecsülést kifejező diskurzusjelölők (az angolban tipikusan a *well*, a *why* és a *now*, RISSANEN 2012: 119–120). Magyar anyagon külön érdemes figyelni arra, hogy viszonylag semleges attitűd mutatkozik-e meg a (nyitott) kérdésekben, esetleg reflektálnak az előző válaszokra is (nem

feltétlenül szigorúan követve a kérdőpontok szokásos sorrendjét), vagy éppen tényként kezelik a feltett kérdést, már-már állításként (esetleg egy részét előfeltevésként) megfogalmazva, illetőleg jelezve, hogy a vádlottnak változtatnia kellene a korábbi vallomását. Linka Mária kihallgatásakor például a kérdező újabb motívumként mellette szóló tanúk megnevezését várja el, 1755: „Hát mégh vane több bizonyágod?” (Bosz. 1: 95. sz.); *Tehát ez nem tudgya az ejjeli Cselekedetidet, következendő képpen annyira bizonyágh nem lehet.* Emellett nem is annyira kérdéseket tesz fel, hanem tényként kezelte vádpontokat: *Haszontalan tagadod mikor bizonyágh sok vagyon arrúl? – Hát Gyógyítottále? Nem. Nem igaz mert te rontottad megh a Gattyás Leanyát.* A szembesítés során általában a kérdezők irányítják a diskurzust, időnként azt implikálva, hogy a vádlott változtassa meg vallomását, mert van ellene bizonyíték: 1734: *De Patai Pál nem úgy mondgya ám* (Bosz. 2: 346. sz.). Máskor az információ forrását megelőlegezik a kérdésben, ezzel a későbbi olvasó figyelmét is irányítva: 1734: *Azt halyuk: hogy a kigyok igen engednek a kgd szavanak bokorbul ki hivja, fára fel küldi, le hivja és el küldi; uttyára kgd? valoe* (Bosz. 2: 346. sz.).

Problematicusak ugyanakkor azok a szövegrészek is, amelyek latinul vannak (például az egész kérdést tagadja: *Negat per totum*, már forrásokban *Negative*); hiszen ez egyértelműen nem így hangzott el, ugyanakkor a vádlott saját szavai nem hozzáférhetők. Előfordul, hogy az adott kérdésnél olyan kiadói megjegyzést találunk: „Nincs válasz” (a kéziratban egyszerűen üresen hagyott részeket). Ezekben az esetekben szintén rejtve marad a szituáció – gondolva itt arra, hogy ha a kérdésre nem felel a vádlott, akkor annyiban hagyják-e, hogyan léptek tovább a következő kérdésre, mit akart ezzel leplezni a vádlott. A jelenleg vizsgált kihallgatási anyagban kommentár is jelzi, hogy nem a pillanatnyi beszédhelyzet rögzül: 1734: *Ekor nem szóllot édgvetis, hanem a Tömlötzben zugolodott, kit mások halgattak* (Bosz. 2: 346. sz.).

A salemi vádlottak kihallgatása kapcsán bizonyos szóválasztások (az egyik vádlott „sweet heart”-ként szólítja meg a kihallgatást végző személyeket), vagy a szójátékok (*bitch witch* vagy *wizzard – Buzzard*) alapján feltehető, hogy a lejegyzés pontos lehet, mivel illet az írnokok nagy valószínűséggel nem maguktól találtak ki (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2015: 166). Összességében azonban (GRUND 2009 alapján) interpretációról és a szövegtípus nyelvi jellemzőiről beszélhetünk, ahol problematikus meghatározni, hogy a lejegyző mennyit alakított az elhangzottakon.

A továbbiakban elemzett szembesítéses kihallgatás formája párbeszédese. Az aktuális megnyilatkozókat – a természetes diskurzus hasonlóan – szinte mindig közvetlenül idézi a jegyzőkönyv, azaz a tanúvallomásoktól eltérően itt általában nincs külön tagmondattal jelezve a beszélőváltás („kire X feleli”, „arra Y mondja” stb.), kivéve Turos kihallgatásakor, 1734: *A Disctrictualis Hajdu mondá ismét* (Bosz. 2: 346. sz. – a további idézetek is innen származnak). A lejegyzés rekonstruált jellegét mutatja, hogy a beszélőváltás időnként (talán a későbbi olvasót is szem előtt tartva) igen explicit módon jelenik meg: *Hijjak elő Gyulai Mihályt? Jelen vagyon immár.*⁵ Jellemző az is, hogy mindig név szerint szólítják meg a vádlottat: *Hát kgd Thót Gergelyné! mit mond ezek felől;* az új szereplők bevonását szintén

⁵ SCHRAM FERENC kiadása szerint: *Jelen vagyok immár*, azonban a kéziratban (jelzete JNSzmL, IV., L., A., 1. 1734. 1. füzet, 1. kötet, 2. sz.) egyértelműen *vagyon* szerepel.

így jelzik: *Ugy vagyóné Kováts Gergely Uram és Simon János Uram*. Ezek mellett több, a dialógus alakulására (egyezkedésre) vonatkozó – például témaváltást sugalmazó – megjegyzés szerepel: *Tóth Gergelyné! No szollyon kgd a többirül és mire valok?* Időnként megfigyelhető olyan formálisabb megoldás, amikor a válasz teljesen követi a kérdés formáját: *Miből vagyon tsinálva? Vagyon tsinálva: Bárány fadgyubol; Mire való a Diszno epe? A Diszno epe Pokolvarra valo [...]*, bár nem példátlanok az ennél szabadabban megfogalmazott reakciók sem (lásd 4.1.–4.2.). A természetes beszéd – és nem egyszer az indulatok – beszüremkedésére utal a számtalan nyomatékosító, diskurzusjelölő elem mind a vádlottak (*biz én, biza, Oh Istenem, Isten áldja meg* stb.), mind a kérdezők szövegében (*ihol, hát, no hát, már mostan*). Ugyanakkor egyes lejegyzői beavatkozások azonosíthatók: [Tóth Gergelyné:] *szokasbol tartottam meg, etc.* Hasonlóképpen a megszólított tanúk idegenes szóválasztása óvatosságra inthet a szövegformálás természetességét illetően: [„Ugy vané Bibó Uram? a mint eökgelme mondgya; és megis ölteé kgtek azt a szegény kigyot?”] *Nem ugy van biz a nem is öltük meg hanem a mint én elébbis mondtam vala és azt Hittelis merem docéálni, melyrül az ulta nemis felejtkeztem, mert minden Esztendőben continuáltam e felől való emlékezesemet, beszélvén mindenek előtt a kik e felében elöttem tsudálkoztak.*

A jelenleg vizsgált szembesítés választását az is indokolja, hogy a kérdezők és a vádlott közötti egyezkedésre nagyobb a rálátásunk, mint a hagyományosabb kihallgatások esetében. Figyelmet érdemelnek ebben a tekintetben azok a kérdések, amelyek ugyanazt az eseményt, körülményt firtatják, azonban – esetleg részben átfogalmazva – újra és újra előkerülnek (jelezve, hogy a vádlott korábbi válaszait nem tartják az adott helyzetben megfelelőnek a vizsgálók). További szempont, a diskurzusstratégiákat és értelmezésüket hogyan befolyásolja a vád és az alapstratégia jellege (tagadás). Kérdés ezzel összefüggésben az is, hogy a kérdésekből és a válaszokból kirajzolódó diskurzus és az kikövetkeztethető egyezkedés nyomai megfeleltethetők-e az udvariassági modellek leírásainak (beleértve a salemi forrásokkal kapcsolatos megfigyeléseket a távolító udvariasságról).

4. A szembesítést tartalmazó kihallgatási szöveg diskurzusstratégiáinak elemzése

4.1. Az alábbiakban a bizonyítási eljárás azon szakaszáról beszélhetünk, amikor a vádlottaknak csak a megnevezett tanúk konkrét vádjaira kell válaszolni, valamint meghatározott tárgyi bizonyítékokkal kapcsolatban kérdezik ki őket. Az úgynevezett jóindulatú vallatás és a kínvallatás jellegzetes kérdései (lásd például SUGÁR 1987: 246–247) nem jelennek meg, még a vádlottak adatait sem veszik fel. A kérdezőkkel folytatott párbeszédbe pedig további személyek vonódnak be, mindez egyfajta párbeszédés (kérdés–válasz szekvenciák) formájában jelenik meg. Mind a felépítés, mind a feltett kérdések jó alapot adnak arra felvetésre, hogy hasonlóan nyilvánulnak-e meg a magukat ártatlannak tartó vádlottak, mint a salemi kihallgatásokban, vagy sem, és ez utóbbi mivel magyarázható. A viselkedési stratégiákat, a benyomáskeltést tekintve az itt tárgyalt anyagban nincs olyan vádlott, aki elismerné a rontással, boszorkánysággal kapcsolatos vádak.

A jelenleg vizsgált anyagban szinte minden vádlottat szembesítenek egyes tárgyi bizonyítékokkal is, melyeket (elvileg) az ő portékáik között találtak. Azonban több vádlott is azt állítja, hogy nem ismerik fel, illetve nem vallják magukénak a tárgyakat. Gál Andrásné ellen: *Nem tudom nem enyim én nem is láttam, ki mit tsinált véle maga tudgya*; Némáné ellen: *Némáné! Mire való ez az Atzél Tükör? Nem tudom mert nem enyim*. Tóth Gergely ellen: *de a tobbit nem ismérem, a Feleségem is mire tartotta nem tudom*. A választ elfogadva ekkor a feleséget is külön kikérdezik (szintén nem sok eredménnyel). Az szituációs kontextusból nem derül ki, hogy valóban nem az ő tulajdonaik kerültek elő, vagy az elhallgató attitűddel a gyanúsítást akarták kivédeni. A vizsgálók már ekkor is megszólítanak olyan tanúkat, akiket a vádlottak emlegetnek, például Tóth Gergely felesége egy tárgyi bizonyíték kapcsán: *Görbe Susa! kgd adtaé ennek az aszszonynak ezt a szap tojást? Nem adtam biz én édes Uraim! Soha sem láttam nemis emlékezem réá, ébre fogja eökgleme*. A vádak bizonyítása e téren szubjektívnak tűnik, ugyanis gyakran nem derül ki, hogyan viszonyulnak azokhoz, akiket – mint az előbbi esetben is – hazugságon vagy ellentmondásos válaszadáson kaptak (a lejegyzés – a hozzáférhető kézirat – alapján ugyanis ezeket a kérdéseket nem kérdezik újra, nem fogalmazzák át).

A vádlottak szembesítő diskurzusait kisebb csoportokban fogom tárgyalni, egyrészt a stratégiák, másrészt a vádak alapján. Az első csoport ténylegesen több személyből áll, esetükben szó van babonás orvoslásról, rontásról, nyargalásról, valamint babonás(nak tartható, gyanús) szerek, tárgyak tartásáról. Az első csoportot a vádak mellett az köti össze, hogy az orvoslást általában beismerik, főleg családon belül – gyakran az ezzel kapcsolatos tárgyi bizonyítékokról is részletesen beszámolnak: *A Diszno epe Pokolvarra valo, ki hasittyák és vészik, réá tétetvén a Pokolvarra, nem hadgya a mérgit meszse terjedni*. Hős Panna például a rontás vádját egyértelműen tagadja, azonban az orvoslás eszerint más megítélés alá esik: *én soha semmi Boszorkányságot sem üztem, ötet sem bántottam; hanem szem gyógyvittást, azt nem tagadom, tselekedtem*. A gyógyítás és az azzal összefüggő eszközök kapcsán közös és lényeges attitűd mutatkozik meg: hangsúlyozzák, hogy a közösségben ez teljesen bevett, semmi rendkívüli vagy gyanakvásra okot adó nincs benne: [Tóth Gergelyné:] *mondotta, hogy (jo a Léányomnak az égy féle (:vagy ho:) szám ellen. [...] A többi is mind holmi orvossagnak valok a mint mások javasolták, azért tartottam*; [Gál Andrásné:] *A Léányomnak tsináltam, az egy féle nyavalya ellen, orvoslottam véle*; [Deák Miklósné:] *többit is mind hol mit orvoslani tartottam a mellyek valának*. Ez a hozzáállás más babonásnak számító holmi kapcsán is megjelenik: *A köldök formakat mint mások szokasbol tartottam meg*. Külön megszólított tanúk is megerősítik, hogy ez ekkoriban nem szokatlan: *Enyim, én tartottam meg mindenik gyermekemét mint másokis szokták a kiket tudok*.

A többi vád tagadása mindenkinél egyértelmű, egyúttal megjelenik a vallásosság, a jámborság hangsúlyozása: [Gál Andrásné:] *Én láttya Isten nem tselekedtem, büntelen vagyok erre a vádra*. Ezúttal azonban, mivel az ördöggel való szövetség tagadása a cél, nem számít „nem helyénvalónak”. Emellett a vizsgálók lejegyzésre méltónak találják, hogy jelezzék a vádlottak érzelmeit, például Hős Panna esetében: *Tagadom azt az én Istenem előtt (:sirva szóll:)*. Vannak azonban öntudatosabb válaszok is, mind Deák Miklósnéé, akit mindössze a tárgyaival szembesítenek

(ezúttal tanúkat nem kérdeztek ki). Ő a babonásnak is tekinthető eszközökkel kapcsolatban próbálja meggyőzni a vizsgálókat: *édgyik sem jár az ördögséggel edés jo Uraim*. Ebben az esetben nem egyértelmű, hogy ez a bizalmas megszólítás az eljárás formálisabb szituációja miatt agresszívnek számít, vagy egyfajta együttérzésre építő udvariasságként a meggyőzés részének tekinthető (vö. a salemi anyagokon végzett kutatások szerint a bizalmaskodás az agresszív viselkedés része).

Időnként a tanúkéhoz hasonló hiedelmek is megjelennek; Gál Andrásné például az alábbi megjegyzéssel tagadja a rontás vádját: *ám ha valaki tselekedte az én képemben, talam meg lehetett*. A mások alakjában való rontás lehetősége tehát erős és általános vélekedés lehetett a közösségben. Más kérdésben pedig ugyancsak tájékozottnak mutatkozik a rontás lehetőségeivel kapcsolatban: *nem is tudom mire gondolhattya eökglme hogy én rontottam volna; holott Tehenem nincs a mire hasznát is el vehettem volna*. Hős Panna későbbi kihallgatása során öntudatosabban mutat rá a tanú/kárvallott megbízhatatlanságára és a vád hiteltelenségére: „Oláh István réám fogta hogy söt hoztam rajta, *holott hiszem részeg volt*, a mint a szomszédgyiis mondották hogy az ágyról is lé esett öszve rontotta magát, *még is tsak réám fogja ártatlan voltomra*”. Ezúttal az alakváltásra is rákérdeznek, erre szintén nyomatékos tagadás a válasz: *Ugy mondyák Farkas is vóltál? Nem vóltam biz én sohais*.

4.2. Az eddig idézett vádlottak többé-kevésbé részletes és megfelelőnek számító módon (együttműködően) válaszoltak a kérdésekre. A szövegközlés és a kézirat alapján eddig kevésbé látszanak olyanfajta egyezkedés nyomai, amelyek másfajta stratégiákra engednének következtetni. Némáné ügye azonban különlegesnek bizonyul. A tárggyal való szembesítésnél ugyan tagad, de mostohafia szokatlan vádjára – *égykor kgd szabadította meg a Boszorkányok igája alol* –, kitérő válaszokat ad: *Az Isten áldgya meg a jó Fiamat, hogy mégis mentségemre szoll, mert énnékem jó Fiam vólt, és mindenkor Édes Anyám Aszszony vólt az én Nevem, az Isten áldgya meg, és ha jót tselekedtem akor nem egyebért tselekedtem, az Isten áldgya meg*.

Azt, hogy a kérdezők elégedetlenek a válaszokkal, egyértelműen mutatja az a mód, ahogy a kérdést átfogalmazzák, többször, többféle módon rákérdeznek: *Juté esziben kgdnek ez a dolog? Jut hogyne jutna Isten áldgya meg*. A részletekbe – kik voltak a boszorkányok – is hiába kérdeznak bele: *Nem tudom Sziveim! nem is mondhatok senki Anya Fia Leánya ellen!* Ezek után a kérdezők áttérnek egy másik ügyre, a szinte állításszerű kérdéshez gúnyos felszólítás is társul, mintha elvesztenék a türelmüket: *Katona Jánost is nyargalta kgd, jó paripája vólt kgdnek, ditsérje kgd már aztis?* Ezúttal azonban egyértelmű és határozott tagadás a válasz: *Aha de hogy nyargaltam, nyomorúlt Vén vagyok, akar ki nyargalta de én nem nyargaltam!* Némáné esetében is hangsúlyosak az érzelmek, a hívőség, jámborság kimutatása (a sokszor ismételt *Isten áldja meg*), ráadásul együttérzést is kelthetett azzal, hogy magára nyomorultként utalt. Egyedül Némáné esetében kerül elő később is a tárgyi bizonyíték („köldökformák”), ezúttal ellentmondásba is kerül a korábbi válaszával: *A Baba mondotta hogy tartcsam meg hiszem nem árt ez. Magham gyermekeie vóltak* (míg korábban nem ismeri el a sajátjának). Némáné a későbbi válaszaiban is ellentmondásosan számol be az eseményekről: „Mit tsinaltal a Malomban Legyeket őrleni miért mentél? *Bizony nem tudom mentemé vagj ném*. [...] Mitsoda dologban jártál ott a malomnal. *Nem égyébért, hanem hogy a Fiamat meg szabadittsam*”.

Ahogy látszik, a kérdezők ezúttal is szükségesnek látják, hogy többször rákérdezenek ugyanarra az információra, mivel Némáné a továbbiakban sem ad világos válaszokat: „Hogy szabadítottad meg a Fiadat? Györe Jánost a malomban. *Jól tettem véle hogy meg szabadítottam [...] Örülteké a Fiadon? Örültek. Mit örültek a fiadon s kik? Nem tudom*”. Ezúttal annyi kiderül az ügyről – s itt a fiára hivatkozik tanúként –, hogy a boszorkányoktól való megmentés annyiból állt, hogy megszólította a fiát: *Maga mondgya hogy hamar osztán meg virradt és hogy kiáltottam mit tsinálsz itt té János. Noha a „szabadítást” elismeri (Magam ha az életemet el vesztem is meg vallom), az ördöggel való szövetséget és a boszorkányos tudást határozottan és egyértelműen tagadja, s ezúttal sem vádol meg másokat boszorkánysággal: Nem tudtam nem ismértem többet hanem a Fiamat és meg szollítottam: Mit tsinálsz itt te Jancsi? [...] Nem tudom ment már akkor a malomban be vólt fogva a Fiam és ha tudtam vólna hogy ennyire lesz dolgom be mentem vólna inkább a malomban akkor. Ugyanakkor – más vádlottaktól eltérően – nem próbálja hitelteleníteni a fia vallomását, inkább saját magával kerül ellentmondásba.*

4.3. Újabb diskurzuszstratégia és attitűd mutatkozik meg Turos István esetében, aki a boszorkánysággal való rágalmazás vádjával is elkülönül. A vizsgált anyagban egyedi jellemzője ennek a stratégiának, hogy a vádlott kifejezetten az eljárást lefolytató hatóság ellen fordul. Tényszerűen közlik a vádat a kérdésben (*Mire nézve mondotta kygd a Szegedi Birot és Halasi Eskütteket Boszorkannak?*), a vádlott ugyanakkor indulatosan reagál, bizonyítékot követel: *En tagadom, en nem mondtam, vallya szememben a ki hallotta töllem. Noha a vizsgálók felemlegetik a tanúkat (Ihol Notarius, Hertzeg, Beszermenyi Urék merik mondani), s átfogalmazzák a kérdést (miert kellett tselekedni?), továbbra nem jutnak közelebb a válaszhoz. A vádlott ugyanis – mintha szerepet akarna cserélni a vizsgálókkal – másik ügyet idéz fel, és cselekvésre szólítja fel a hatóságot: engemet is annak mondottak [...] keresse réá kygtek azt is! Mikor azonban rámutatnak a vizsgálók, hogy éppen tőle várnak bizonyítékot – Hiszem lám keressük mondgya hat kygd s nevezze [...] itt valot mondgyon kygd valakit? –, a vádlott lényegében visszakozik: Nem tudok biz én senkit is! Miután ezzel saját magát hiteltelenítette, ezzel az ügy tulajdonképpen értelmetlenné válik, ezt azonban a vizsgálók sem hagyják szó nélkül, egyúttal egyértelművé téve a hatalmi viszonyokat: Hát mit haszontalankodik kygd, kygd igen bölts embernek tartya magát ugy latszík. Az indulatos, szubjektív (haszontalankodik) és gúnyos megjegyzés ellenére a korábban említett rágalmazási esetet is tisztázzák, további tanúk bevonásával, mivel Turos ismét a hatóság intézkedéseit – annak hiányát – kritizálja: Mondottam mert lám Kováts Gergely, és Simon János Uraimat is, Gyulai Mihály eléggé le Boszorkányozta majd öt esztendeje még is az últa nem keresték eökglmek. Azonban ez a vizsgálat sem lesz bizonyító erejű, mivel a felek csupán arról tudnak beszámolni, hogy már korábban tisztázták a helyzetet: tréfából tselekedtem, és ekkor hiszem mindgyárt én eökglmeket arról meg követvén és megis békéllöttünk. Ráadásul, mintegy a vádlott megnyugtatása érdekében nyomatékosá teszik (iróniától nem mentesen), hogy az akkori rágalmazás sem volt érvényes: Hát Gyulai Uram tudé kygd valami Boszorkányságot eokglmetek iránt mondani Túros előttis. Nem tudok bizén nem is tudtam, lam mondom hogy boros lévén tsak trefalodtam kglmekkel.*

A stratégiákat tekintve azt mondhatjuk, hogy míg Salemben az együttműködés része lehetett mások megvádolása boszorkánysággal, a hazai gyakorlatban ezt eltérően kell értelmeznünk. Ezúttal a megítélésben szerepe lehetett annak is, hogy a halasi tanácsra és más befolyásos emberekre vonatkozott a vád. A boszorkányok „felismerése” a bűnrészesség gyanúját vonhatja maga után, ahogy az egyik tanú meg is fogalmazza: *Bizony ugy tartyák ezt a Turost mint Boszorkányok Zászlortartóját.*

4.4. Egy további stratégiásor mutatkozik meg Bangó Ferenc szembesítésekor. Nála is alapvető álláspont a tagadás, de az első csoporttal ellentétben semmit nem ismer be egyértelműen. Ebben a tekintetben talán ő állítható a legközvetlenebbül párhuzamba a salemi szűkszavú és agresszív vádlottakkal. Amikor ugyanis a vizsgálók valamiféle bizonyítéokra (jellemzően tanúk korábbi beszámolóira) hivatkoznak, és annak értelmében újra rákérdéznek a vádpontra, akkor sem egyértelmű válaszokat kapnak a vádlottól, mint *Meg lehetett! Nem tudom!* vagy – annak kapcsán, hogy nem engedett egy beteget meggyógyítani – *Miért nem engedtem volna!* Más esetekben pedig nem pusztán tagad, hanem további öntudatos megjegyzésekkel hangsúlyozza igazát: *Mire valo én sem tudhatom, mivel talám sóha életemben sem láttam édgiket is, vegye hasznát a kie ez után is.*

Ahogy a viszonylag együttműködő vádlottaknál is megfigyelhető Isten emlegetése a tagadás kapcsán, ez Bangóra is jellemző: *Oh Istenem! én bizony nem nyargaltam; Oh Istenem (:sirva szoll:) ha volt az, Jésus Chiristus Jesus Christus hisz én nem tselekedtem azt is!* Sőt még az egyik tanú hitelességével kapcsolatban is megjelenik érvként a hit: *Balog nem felszé az Istentől.* Az ő beszédének lejegyzésében is megjelenik ugyanakkor a sírásra vonatkozó metakommunikatív megjegyzés. Ezzel együtt egy újabb, agresszívnek is tekinthető stratégiával él a vádlott, ez azonban nem közvetlenül a vizsgálók ellen irányul. Elsősorban ugyanis a tanúk hiteltelenségét emeli ki megszólalásaiban: *„Mondgyon a Jánbor, de én azt a Liba felett való veszekedest sem tudtam meg edig is soha”;* „én bizony nem nyargaltam *tsak álmadozott öklme akkor*”. Az eljárás hagyományos menete is felbomlani látszik, mivel időnként a vádlott – mintha szerepet cserélné a kihallgatást végző hatósággal – maga szólít meg tanúkat, közvetlenül tagadva az állításait: *Balog nem felszé;* „Engem nem kergetett *Patai Pál te sem láttad*”. Ugyanakkor a hatósági személyek is megszólítanak egy korábban nem kérdezett tanút (*Hijjak Vékei István Uramat*); ez a szembesítés a vádlott igazát támasztja alá, a megszólaló ráadásul a vádlotthoz hasonlóan nyíltan kiszól egy korábbi tanúhoz: *másként én vélem magát a Jánbor edgyikis ne igazítsa. Albert János té ebben bizonyíttis egyébről.* – Bangó későbbi kihallgatása nagyobb együttműködésre utal: részletes információval szolgál arról, mi kelthette az ő esetében boszorkányság gyanúját. Nem a korábbi vádakot hozza fel, hanem hogy jó ideje ismeretségben volt a Szegeden megégetett Rózsa Dániellel: *ha Szögheden dolghom volt hazához szállottam, s ha nekie itt járása volt nalam szállott; ily velekedesbül foghtak megh.*

Bangó kapcsán is megjelenik a boszorkánysággal rágalmazás vádja, ő azonban a közösségben bevett érveléssel védekezik: *Ugy mondottam, hogy ha én Boszorkány vagyok őis Boszorkány, nem mondottam másképpen, mert őis le szidott engemet.* Ez a fajta hozzáállás egy másik vádlott, Turos esetében is előjön: *Azt*

mondottam biz én hogy Boszorkány az a kit annak mondanak, ha réa nem keresi – de általánosabban, más eljárások kapcsán is megjelenik. A közösségi hiedelemnek és hozzáállásnak ismeretében indokoltnak tekinthető, hogy Túros ebben a szituációban már hárít és tagadja „képességét”, hiszen így is tömlöcbe került. A külön megszólított tanú hasonlóan elhárítja az ilyesmit: [...] *majd Társas vólnék hát én így Bango Ferentzel, ha én ötet Kapitánynak vallanám!* Ezúttal tehát a tagadás egyaránt megvalósul szükszavú, kitérő válaszokkal, a vallásosság hangsúlyozásával, valamint – főként – rámutatva a tanúk megbízhatatlanságára. A vádlott igen öntudatosan nyilvánul meg a diskurzusban, időnként szinte átvéve az irányítást azzal, hogy közvetlenül ki-kiszól a tanúnak. Igaz ugyanakkor, hogy az egyik külön kérdezett tanú is hasonlóan „merészen” viselkedik: *Albert János té ebben bizonyitts egyébről.* Mivel a jegyzőkönyvben ezekre vonatkozó reflexiókat a hatóság részéről nem találunk, ennek megítélése nem egyértelmű. Ugyancsak nem kétségtelen a hasonlatok, a képszerű érvelés megítélése. Bangó Ferencnél is megfigyelhető az ilyen reakció: *tsak rám foghna már mindent mint a mely ébnek veszett nevit költik.* A vizsgált anyagból kitekintve sem példátlan a hasonlattal érvelés: 1759: [„Hát te ilyenformán mindenekben ártatlan vagy?”] *Olyan ártatlan, mint a mai született gyermek* (MBF. 4: 465); *holott olyan büntelen vagyok, mint a mai született gyermek* (MBF. 4: 466); 1766: *Ebből a dologbul tiszta vagyok, mint a napfény* (KOMÁROMY 704). Az idézetek megítélését nehezíti, hogy nincs rájuk vonatkozó explicit visszajelzés, negatív következmény az eljárásban.

A vádak többségének tagadása nem jár együtt az (a korszak és a szövegtípus szempontjából átértelmezett) együttműködés hiányával. A vádlottak ugyanis részletes és tájékoztató jellegű válaszokat adnak például a gyógyításra használt eszközök kapcsán. Eltérő vádak esetén – mint a rágalmazás vagy a boszorkányoktól megszabadítás – ugyanakkor a stratégiák is mások. Némáné például hosszabb, de sajtáságosan kitérő válaszokat ad, a kérdezők által kezdeményezett egyezkedés (újrafogalmazott kérdésekkel) pedig majdnem teljesen sikertelen – az első kihallgatáson nem is derül ki, mit is neveznek a kérdésben „megszabadításnak”. A vádlottak közül általában a férfiakra (Túros István és Bangó Ferenc) jellemző az (a szükszavú válaszok mellett), hogy a vizsgálódás szituációjából eredő egyenlőtlen hatalmi helyzetben változtatni próbálnak. Túros például tanácsot ad a vizsgálóknak, szemrehányást tesz a vizsgálóknak, bizonyítékot követel, zúgolódik a tömlöcbe. Bangó pedig többször is az ellene valló tanúk hiteltelenségét próbálja bizonyítani azzal, hogy ki-kiszólogat feléjük (egy külön megszólított tanú segítségével talán sikerül is). Ő ugyanakkor nem kérdőjelezi meg a vizsgálók igazságosságát vagy ítélőképességét, mindössze egyszer kérdez vissza. A kérdezőkkel szemben tehát kevésbé tűnik udvariatiannak, mint salemi sorstársai, még ha közvetlen kiszólásaival részben átveszi is a diskurzus irányítását (ez a megszólított tanúk esetében sem példátlan).

Noha a vádlottak időnként határozott– kioktatónak is minősíthető – válaszokat adnak a szembesítés során, nem jellemző rájuk sem a nevetés, sem az írónia és/vagy szarkazmus. Ha megjelenik hasonló attitűd, az a kérdezőkhöz köthető, az egyenlőtlen hatalmi helyzet tudatában, bár nem mindig érnek célt ezzel (kitérő válaszokat kapnak), míg mások valószínűleg kénytelenek elfogadni a „lepirongatást”. Ez a fajta „hiány” a vádlottak jó helyzetfelismerő képességéről árulkodhat,

mivel ezen a téren tiszteletben tartják az erőviszonyokat. Az anyagból kitekintve nem példátlan a vádlottak megnyilvánulásában felsejlő ironia, amikor rákérdeznek, honnan tudja a vádlott, hogy a boszorkány galamb és bárány képében nem tevékenykedhet, 1755: *Deákos Embereknek jobban kell tudni* (Bosz. 1: 95. sz.). A jelenség megítéléséhez több adat szükséges.

5. Kitekintés, záró gondolatok. Összességében elmondható, hogy a vádlottak kihallgatásai mind a diskurzusmintákat, mind a történetmondást tekintve külön alcsoportot – ezáltal összehasonlítási alapot – alkotnak a perszövegek szövegtípusán belül. A benyomáskeltés időnként igen direkt módon valósul meg az eljárás során – ahogyan a vádlottak a saját személyükre reflektálnak. Időnként az önreprezentáció megfelel a tanúvallomásokból kikövetkeztethető közösségi képnek, felidézve a különféle konfliktusokat, az összeférhetetlen természetet: 1755: *s akkor meg nehezteltem volt reá [...] Való hogy nehezteltem Vincze Pálra [...] s megis haragudtam reá az eő beszédéért [...] Azért fenyegettem mert maga adot okot reá* (Bosz. 1: 100. sz.). Jellegzőbb azonban az, hogy a vádakát cáfolandó, jámbor képet mutatnak magukról a vádlottak. Az sem példátlan, hogy kifejezetten naivnak, együgyűnek próbálnak látszani – mivel a boszorkányság egyfajta tudásként jelenik meg: 1755: *Az Imadsaghot sem tudom jól, nem hogy mást tudtam volna megh tanulni* (Bosz. 1: 95. sz.); 1699: *Miért vallál rám ártatlanul, hiszen a Mi Atyánkot is nem tudom igazan,* (Bosz. 1: 17. sz.). A tanúk pedig időnként szavahihetőségükre hívják fel a figyelmet.

Az elemzés előtt feltett kérdésre – számított-e a vádlott nyelvi viselkedése az ügy kimenetelében – továbbra is csak óvatos választ, válaszokat lehet adni. Annyi bizonyos, hogy a rontás vagy akár a rontási szándék beismerése nem számított sikeres stratégiának, nem úgy, mint Salemben. A tagadás még szűkszavú formában is eredményesebb volt, mint a boszorkányság beismerése; a salemi anyag kutatóival ellentétben a magyar forrásokban ez nem minősül agresszívnek. Ezzel együtt – a salemi gyakorlattól szintén teljesen eltérő módon – a gyógyítás nem számított feltétlenül elítélendő vádnak, főként azt hangsúlyozva, hogy sem a vádlott ezen tudományában, sem az ahhoz kapcsolódó eszközökben, nincs semmi rendkívüli. Ez ugyanis megfelelt a mindennapi közösségi ismereteknek, felfogásnak. Ez azzal magyarázható, hogy bármilyen bizonytalan létformáról van is szó, a korszakban a laikus gyógyítás általános volt, a falusi életmód természetes és tulajdonképpen nélkülözhetetlen része (részletesen lásd R. VÁRKONYI 1990; KLANICZAY 2014).

Több olyan stratégia, megnyilvánulás is megfigyelhető, amely a párhuzamos forrásban is jelen van, a megítélésük azonban a kontextus miatt eltér az ottanítól, ilyen például az istenfélőség, vallásosság kifejezése. A magyar anyagban Isten és Jézus emlegetése elsősorban a gyógyítás kapcsán jelenik meg, jelezve a babonásnak tűnő tevékenység ártalmatlanságát, míg Salemben a kérdezők ellen irányuló támadó retorika része – erre nálunk egyelőre nincs példa (arra igen, hogy a tanúkon kéri számon istenfélő voltukat). Mivel a magyar eljárásban az ártatlanságot kell bizonyítani, és általában a tagadást nyomatékosítják ezek a felkiáltások, ezzel a vádlottak jámborságukat (és/vagy érzelmi megrázkódtatásukat) fejezik ki. A boszorkánysággal való vádaskodás eltérő értelmezése – sorstársnak, így bűnrészesnek minősülnek – szintén a közösségi, kulturális szempontokkal magyarázható.

További stratégiák értelmezését kell újragondolni a magyar források tükrében, főként az udvariasság és a verbális agresszió mentén. Salemben agresszívnek, udvariatlannak minősül a képszerűség az érvelésben – nem egyértelmű, hogy visszavetítve, annak tudatában, hogy az így megnyilatkozó vádlottakat elítélik. A magyar forrásokban ezek megítélése a rájuk vonatkozó reflexió hiányában nyitott marad (az udvariatlanságként értelmezés mindenesetre kétséges). Salemben az is udvariatlannak, de legalábbis merésznek számít, amikor az egyik vádlott *sweetheart*-nak szólítja a kérdezőket (miközben épp tagadja a vádat). A magyar vádlottak szövegében is megmutatkozik időnként a bizalmasabb szóhasználat, azonban nem a sikertelen stratégiák mellett. Mivel Némánétól és Deák Miklósnétól jegyezték le ilyen megjegyzéseket, akár egyszerűen az idős nők természetes (bizalmas, kedveskedő) szóhasználatának részének is tekinthetők. A szituációhoz képest bizalmas szóválasztás pedig a szembesítéskor megszólított tanúknál sem példátlan. Problematikus lenne eldönteni (a mai nézőpontból és elvárásokból kiindulva) ezeknek a helyénvalóságát, főként, hogy a jegyzőkönyvben nincs rájuk vonatkozó közvetlen visszajelzés. Joggal merül fel, hogy a salemi gyakorlattól eltérően nem a távolító, hanem a közelítő, együttérzésre, bizalmasságra alapozó udvariasság nyomaint látjuk-e a szövegeken (ha igen, úgy érthető, hogy a kérdezők nem kérik számon a vádlottakon és a tanúkon ezt a viselkedést). A hatóság szóhasználat is szubjektív időnként, olyannyira, hogy a hiedelmek, közösségi vélekedések (szokatlan, rendkívüli, tehát gyanús) is megmutatkoznak a szóválasztásban (*tsudássan van tsinálva; igen jó Varaslo orvos*). A jogi diskurzusban helyénvalóság határai mindenesetre máshol húzhatók meg, mint napjainkban, így a bizalmasság rugalmasabb kezelése részben ezzel is magyarázható. Az azonban további vizsgálatokat igényel – az itt tárgyalthoz hasonlóan reflexív jellegű források bevonásával –, hogy a közelítő udvariasság lehetett-e az általános a szövegtípusban, s ez összefügg-e a kulturális különbségekkel (legfőképpen azzal, hogy az ártatlanságot, a közösséggel együttműködő viselkedést kellett a vádlottaknak bizonyítani).

Kulcsszók: boszorkányperek, kihallgatási szövegek, kommunikációs kontextus, pragmatika, középmagyar korszak.

Hivatkozott irodalom

- Bosz. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1–3. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970–1983.
- CHAEMSAITHONG, KRISDA 2009. Re-visiting Salem. Self-face and self-politeness in the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 10: 56–83. <https://doi.org/10.1075/jhp.10.1.04cha>
- CULPEPER, JONATHAN – SEMINO, ELENA 2000. Constructing witches and spells: speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 97–116. <https://doi.org/10.1075/jhp.1.1.08cul>
- DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNICA 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NyK.2017.113.3>

- GRUND, PETER et. al. 2009. Linguistic introduction. In: ROSENTHAL, BERNARD gen. ed. *Records of the Salem Witch-Hunt*. Cambridge University Press, Cambridge. 64–89. <https://doi.org/10.1017/9781107589766>
- HILTUNEN, RISTO 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: TANSKANEN, SHANA-KAISA et al. eds. *Discourses in interaction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Philadelphia). 61–78. <https://doi.org/10.1075/pbns.203.06hil>
- KAHLAS-TARKKA, LEENA – RISANNEN, MATTI 2007. The sullen and the talkative. Discourse strategies in the Salem examinations. *Journal of Historical Pragmatics* 8/1: 1–24. <https://doi.org/10.1075/jhp.8.1.02kah>
- KAHLAS-TARKKA, LEENA 2012. „I am a Gosple Woman”: On Language in the Courtroom Discourse during the Salem Witch Trials, with Special Reference to Female Examinees. *Studia Neophilologica* 84. (Sup.1.): 55–69. [https://doi.org/10.1080/00393274.\[-\]2012.675635](https://doi.org/10.1080/00393274.[-]2012.675635)
- KAHLAS-TARKKA, LEENA – RISANNEN, MATTI 2015. “Oh! you are liars, & God will stop the mouth of liars”: Impolite and aggressive discourse in Salem witchcraft trial examinations 1692. In: ULLA TUOMARLA et al. eds. *Miscommunication and Verbal Violence*. Société Néophilologique de Helsinki, Volume 93., Helsinki. 153–168.
- KLANICZAY GÁBOR 2014. Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In: KLANICZAY-PÓCS szerk. 263–305.
- KLANICZAY GÁBOR – PÓCS ÉVA szerk. 2014. *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KOMÁROMY = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: KOMÁROMY ANDOR. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1910.
- KONCZ IBOLYA KATALIN 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. PhD értekezés, Miskolc.
- SZ. KRISTÓF ILDIKÓ 2014. Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: KLANICZAY-PÓCS szerk. 17–62.
- MBF. 4. = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 4. Szerk. TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 1997. Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Magyar Nyelvőr* 121: 490–496.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–435.
- PÓCS ÉVA 1983. Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94: 134–147.
- RISANNEN, MATTI 2012. Power and Changing Roles in Salem Witch Trials: The Case of George Jacobs, Sr. *Studia Neophilologica* 84. (Sup.1.): 119–129. <https://doi.org/10.1080/00393274.2012.668079>
- SUGÁR ISTVÁN 1987. *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Közreadja: SUGÁR ISTVÁN. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- VARGA MÓNIKA 2015. „Ezen szódnak ura légy!” – Megszólalásokról boszorkányperekben. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest. 143–154.

R. VÁRKONYI ÁGNES 1990. Közgyógyítás és boszorkányhit (Mária Terézia boszorkány-pereket beszüntető törvényének újragondolásához). *Ethnographia* 101: 384–432.

On the communicative context of witchcraft trials

The paper studies the context of communicative strategies in Middle Hungarian witchcraft trials, including the roles in court trials against witches and the linguistic behaviour associated with them, in interrogation protocols and via a detailed analysis of a complex process of taking evidence. The cultural role of a witch includes a characteristic pattern of linguistic behaviour. On the basis of the Salem witch trials of 1692–93 an inventory of the diverse types of defendants has been set up, together with the communicative strategies they tended to follow. However, on the basis of the extant verdicts and the literature of legal history, we can draw the conclusion that, during the Hungarian legal procedures, what was more successful in most cases was denial, rather than admission. The analysis of the texts highlights the ways a communicative strategy that would count as aggressive in any other situation can be reinterpreted in the context of Hungarian interrogations.

Keywords: witchcraft documents, trials, communicative context, pragmatics, Middle Hungarian period.

VARGA MÓNIKA
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, MTA Nyelvtudományi Intézet

Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor*

Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból

1. Bevezetés. Írásomban házaspárok elleni boszorkányperek periratait történeti szociopragmatikai megközelítéssel elemzem a grice-i maximáktól (GRICE 1997, újabb fordítása 2011; eredetileg 1975-ben jelent meg) való eltérések mentén. Az anyag vizsgálatának megkezdésekor feltűnő volt a szinkrón kommunikációs normák megsértése, amit a következő példa is szemléltet: 1750: *Hallotta mindenkor gyanós személynek lennyi Linka Mariát de semmit sem tud reája, hanem az Ura képiben száma nélkül Étszakának idein kénozták a fatenst* (SCHRAM szerk. 1970a: 285). A Linka Mária és férje, Horváth Mihály elleni boszorkányper (SCHRAM szerk. 1970a: 280–297) szövegéből kiemelt fordulat meglepő elemekkel szolgál: a tanút kizárólag a női vádlottról kérdezték, mégis a férfi vádlott bűnlajstromának részletezésébe kezd, amit úgy is értelmezhetünk, hogy megnehezíti a hatóság munkáját. Számos ehhez hasonló elemmel, jelenségcsoporttal találkozhatunk a házaspárokat, rokonokat együttesen érintő periratokban.

Jelen dolgozat célja bemutatni azt, hogy a középmagyar, kevésbé dinamikus peres anyagok hogyan tehetők a grice-i maximák elemzési kiindulópontjává. Angolszász történeti anyagon alkalmazza a maximákat, és mutatja ki ezzel a vádlottaktól elvárt együttműködő stratégiát ARCHER (2002) valamint kitér a szempontokra KRYK-KASTOVSKI (2006: 227), RISSANEN (2012: 122) és KAHLAS-TARKKA (2012: 60) is, azonban az általuk elemzett periratok jellemzői eltérőek; a magyar anyagban csupán elvétve találhatók többfordulós diskurzusrészletek lejegyzései, ezért a maximák alkalmazhatósága is más. Az angol nyelvű anyagon az együttműködés és a maximák érvényesülése a korabeli tárgyalótermi diskurzus dialógusában vizsgálható. A magyar anyag sajátosságait figyelembe véve előremutatónak látom azt a nézőpontot, ahogyan PETYKÓ (2015) a jegyző által megalkotott dokumentumot veszi alapul, ehhez társítható egyszersmind egy olyan megközelítés is, amely a periratokat a középmagyar jegyző és az akár jelenbeli befogadó közti kommunikáció részének tekinti. Kiindulópontnak tekintek így egy olyan kommunikációs eseményt is, amely írásbeli, célja pedig az elhangzottak rögzítése az utókor számára. A kommunikáció tehát a vizsgálatban kétféle, így az alapelv is kétféle helyzetre lesz alkalmazható; ezek: 1. az eredeti tárgyalótermi szituáció, a középmagyar hatóság és a tanúk eredetileg hangzó diskurzusának változó hűséggel lejegyzett változata, valamint 2. a jegyző kommunikációja egy feltételezett és

* A tanulmány Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Sárosi Zsófiának szüntelen támogatásáért és szakmai segítségéért, valamint lektoraimnak alapos munkájukért, elgondolkodtató megjegyzéseikért.

akár a mai olvasóval is azonosítható befogadóval. Kommunikáción így korántsem csak az interaktív társalgást értem, hiszen a jegyző vélelmezett befogadókra gondolva készítette a periratokat és külső, vélt vagy valós elvárásoknak igyekezhetett megfelelni. Ezáltal kapcsolódás feltételezhető a megnyilatkozást megtevő és egy potenciális hallgató között. Bár formális megközelítésben elkülönülhet a kommunikáció és az információátadás, alapelveik, mivel a hatékony információközlés elvei, ekkor is megegyeznek és mindkét esetre vonatkoztathatók (NÉMETH T. 242–243).

A jegyző és a befogadó közötti kommunikációhoz hasonló helyzetben az együttműködési alapelvet használó irodalmi elemzésben van példa, ahol az alapelv betartása és be nem tartása határozza meg az író és a befogadó kapcsolatát (PRATT 1977). Nem előzmény nélküli tehát, ha az alapelvre és a maximákra úgy tekintünk, mint a mai – és jelzett fenntartásokkal a középmagyar kori – befogadói elvárásokra. Ekkor eltávolodunk a grice-i értelmezéstől, és a maximák nem követéséből származó implikátúra sem feltétlenül a beszélő szándékolt jelentéseként, hanem hallgatói jelentéstulajdonítási lehetőségként értelmeződik. A megközelítés azonban összességében mégsem tekinthető a grice-ival ellentétesnek, hiszen a nyelvfilozófus GRICE, bár példái hétköznapi beszélgetésekből származnak, sosem definiálja, mit ért társalgáson: a nyelvészeti szűkebb értelmezéstől eltérően azt emelhetette ki a terminussal, hogy a nyelvet adott kontextusban vizsgálja (CHAPMAN 2005: 191).

Ezzel párhuzamosan tehát az elemzés lényeges kérdése a diakrónia a maximák tartalmában; szem előtt kell tartani azt, hogy elkülönülhet a maxima tartalma az adott korban a mai nyelvi kompetenciánk szerinti elvárásoktól. Nem példa nélküliek az ilyen változások vagy eltérések – KEENAN (1976) megállapítja, hogy a maximák kultúrspecifikusak lehetnek, ez azonban az együttműködési alapelv meglétét nem feltétlenül érinti (CHAPMAN 2005: 199). A kultúrák közötti különbség egy másik dimenziójában, a történetiség vizsgálatában pedig BROCK (2012) teszi fel azt a kérdést, hogy a nyelvi változás alól miért éppen a maximák képeznének kivételt, majd korpuszadatokkal bizonyítja is a maximák jelentette elvárások megléte mellett a változás valószínűségét.

A maximák betartásának, illetve megsértésének vizsgálatát egy olyan megközelítésbe ágyazom, amelynek középpontjában az áll, hogy milyen szociokulturális tényezőkből adódhat a maximáktól való, elsősorban a modern befogadó számára megmutatkozó eltérés a házaspárok elleni boszorkányperekben. A magyarországi boszorkányperek vizsgálatának fontos, de eddig kevésbé kutatott kérdése a gender konstrukciója kvalitatív esettanulmányok segítségével (SZ. KRISZTÓF 2014: 49–50), így jelen dolgozat előremutató lehet a kérdéskörben.

Jogtörténeti elemzések, amelyek elsősorban a Hármaskönyv szövegéből indulnak ki, azt hangsúlyozzák, hogy a nők már a középkori jogrendszerben is perképesek, jogképesek és cselekvőképesek, a nemi gyámság pedig „a hazai jogrendszerben ismeretlen fogalom” (KELEMEN 1929: 114), és tagadják a férj hatalom létezését (MÁDAY 1913: 36). Máshol épp ellentétes eredmények olvashatók, amelyek szerint a patriarchális hatalom az 1848 előtti jogban védelmi szerepűvé változott, a férj a nő törvényes képviselője volt a perekben (BÓDINÉ BELIZNAI – ZSLINSZKY 2004: 124). Található példa arra a tizennyolcadik században, hogy a külvilág felé a férj képviselte a családot, kifejezetten a feleség helyett is fel-

léphetett (GÉRA 2014: 382). Sőt, tanúként is elfogadottabbak voltak, a feleségek sokszor csak a férfiak vallomását erősíthették meg (MÁTAY 2003: 183). TÓTH G. PÉTER a boszorkányüldözés kiterjedésével magyarázza, hogy a „18. századi férfi gyanúsítottak többsége valamelyik női boszorkány házastársa volt” (2006: 24). A következő elemzések alapján akár arra is következtethetünk, hogy a házaspár tagjaként perbe fogott férfi vádlottak nem csupán rokonként, a környezet részeként lettek vádlottjai a boszorkánypereknek, hanem kifejezetten családfői szerepüként fogva, a patriarchális világmép következményeként.

2. Az elméleti keret. Írásom a történeti szociopragmatika vonulatába illeszkedik. CULPEPER összefoglalása szerint a történeti szociopragmatika a történeti szövegekhez a specifikus társadalmi vonatkozások szempontjából közelít, ami együtt jár a pragmatikai jelentések figyelembevételével. A nyelvhasználat vizsgálata ebben a keretben tehát szituációs kontextusba ágyazottan történik (CULPEPER 2011: 4).

A történeti pragmatikai kutatásokban – amelynek egy vonulataként értelmezhető a történeti szociopragmatika – megkülönböztethetünk mikro- és makropragmatikát, egyszersmind két nézőpontot is. Előbbi grammatikaközpontú, a kontextus társadalmi és kulturális vonatkozásait háttérként vázolja fel, ezeket a tényezőket kevésbé hangsúlyosan jeleníti meg (SÁROSI 2015: 133). Jellemző vonása ennek az irányznak a rendszerközpontúság, hiszen a kontextus csupán mintegy segítő háttér a nyelvi rendszer értelmezéséhez (SÁROSI 2003: 440). Ezzel szemben a makroszintű kutatások – ahogyan jelen dolgozat is – a történeti diskurzusban megjelenő nyelvi, pragmatikai adatok szociokulturális háttérének részletes elemzésére törekednek (SÁROSI 2015: 133). Ez a jellemző is mutatja, hogy az ilyen szempontú megközelítés másfajta vizsgálatokra alkalmas, mint a magyar nyelvtörténetben hagyományos és sokáig uralkodó, a grammatikát és a nyelvi rendszert középpontba állító felfogások, SÁROSI megfogalmazásával élve „más ívű következtetések levonására ad lehetőséget, mint a rendszerközpontú-rendszertörténeti beágyazottság” (2003: 446).

A megközelítés összhangban áll a dimenzionális nyelvészet szemléletével is, amely az időbeliség, térbeliség és társadalom dimenzióinak (illetve az akár kulturális vagy lélektani vonatkozásra is értett humán dimenzióknak) vizsgálatát, valamint az ezek vizsgálatára alkalmas tudományterületek eszköztárának együttes alkalmazását integrálja a variabilitás tényezőjének középpontba állításával (JUHÁSZ 2011: 61, 64). Nemcsak a nyelvtudományon belüli diszciplínák találkozásáról van azonban szó; a történeti pragmatikában és szociopragmatikában a kontextus kiemelt szerepéből látható a tudományterület interdiszciplináris jellege is.

A vizsgálat a grice-i maximák alkalmazhatóságához kapcsol felvetéseket a történeti anyag tükrében. GRICE együttműködési alapelvnek nevezi azt az irányelvet, mely szerint a kommunikációban résztvevő felek hozzájárulnak a társalgás sikeréhez, mégpedig a társalgás irányának és céljának tiszteltben tartásával és a kontextushoz való igazodással (1997: 216). Feltételezi tehát, hogy a diskurzusnak célja vagy iránya van, ezek ismerete adottnak tekinthető. Kiemelhető, hogy az együttműködési alapelv „egyaránt számításba veszi a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit”, illetve a hallgató-befogadó értelmezését, amelynek során kommunikatív szándékot tulajdonít a megnyilatkozásnak (TÁTRAI 2011: 110).

A házaspárok elleni boszorkányperek anyagában elemzési vezérelvül azért kínálkoznak GRICE maximái, mert – ahogy az előző példában is láttuk – a társalgás résztvevői a diskurzus adott irányát (az idézett példában Linka Mária boszorkányságának megerősítését vagy cáfolását) teszik kérdésessé. A pereket képző diskurzusok olyan megnyilatkozásokat tartalmaznak, amelyeknek adott céljuk van: egy személy bűnösségének vagy ártatlanságának bizonyítása (PETYKÓ 2015: 148). Ez a tény pedig egy olyan területként jelöli ki a tárgyalótermi diskurzusokat, amelyben a hatóság lényegében szabályozza GRICE alapvetését, miszerint a társalgásban, valamint a jegyző és a befogadó esetében a perirat jelentette kommunikációban „mindegyik résztvevő közös célt vagy célokat lát, vagy legalábbis egy közösen elfogadott irányt” (GRICE 1997: 216). A maximák megfogalmazásukban egyszersmind azt is mutatják, hogy a lehető leghatékonyabb információcsere-t hivatottak biztosítani (GRICE 1997: 217), ez tárgyalótermi helyzetben (és a jegyzőkönyv megalkotásakor is) ideális működés esetén kétségtelenül fontos volna. Tehát a tárgyalótermi kommunikációban a hatékony működéshez fokozottan érvényesülnie kellene az együttműködési alapelvnek.

A maximák tárgyalótermi kommunikációval kapcsolatos alkalmazhatóságára tér ki DOBOS CSILLA és PÁTROVICS PÉTER (DOBOS 2010: 49–57; PÁTROVICS 2000). DOBOS megállapítja, hogy a tárgyalótermi diskurzusok azon résztvevői követik a maximákat, akiknek érdekében áll a hatékony kommunikációcsere – azonban a vádlottak például megsérthetik a mennyiség kategória maximáit azzal, hogy csak a számukra előnyös információkat közlik (DOBOS 2010: 49–50). Ezek a folyamatok ugyanakkor explicitté válnak, mivel a perbeszédekben összegzik a téves és ellentmondásos információkat, amelyek rendszerint maximasértéssel hozhatók kapcsolatba (DOBOS 2010: 52). PÁTROVICS elemzése ezzel szemben nem láttatja a grice-i maximáknak megfelelő terepnek a tárgyalótermi kommunikációt. Kiemeli azt az eddigiekben is látott jelenséget, hogy a maximák a megnyilatkozók célja szerint módosulnak, mégpedig a manipulációk, csúsztatások eszközeként (PÁTROVICS 2000: 30). Ezzel a vonatkozással jelen kutatásban nem számolok, mert a manipulációt az elemzések a mai értelemben vett hivatásos vádlói és védői szerepkörhöz kötik, ezek viszont a vizsgált periratokban nem jelennek meg. A manipuláció kérdéskörének kihagyását indokolja továbbá, hogy általában véve hiányoznak a lineárisan lejegyzett bírósági diskurzusok.

GRICE az együttműködési alapelv mentén négy kategóriát fogalmaz meg, amelyek rövid felszólításokká is redukálhatók; ezek betartása következik az alapelvből. A négy kategória a mennyiség, a minőség, a viszony (relevancia) és a mód figyelembe vételét várja el. GRICE specifikusabb maximákat is megállapít, illetve a minőség és a mód esetében ezeket egy-egy szupermaximával foglalja össze. A mennyiség kategóriája az informativitással foglalkozik, biztosítja két maximájával, hogy hozzájárulásunk a kívánt mértéknél ne legyen se informatívabb, se kevésbé informatív. A minőség kategóriája azt kéri, próbáljuk hozzájárulásunkat igazzá tenni, ennek pedig két módja van. Egyrészt a hazugság kerülése, másrészt pedig az, hogy ne mondjunk olyat, amelyről nem rendelkezünk megfelelő evidenciával. A legproblematikusabb pont a viszony vagy relevancia maximája, amely a tématarással foglalkozik; azt kéri, legyünk relevánsak. A mód kategóriája az

érthetőséget biztosítja a homályosság és kétértelműség kerülésének igényével, ezzel párhuzamosan a tömörség és rendezettség előnyben részesítésével. Jelen dolgozatban a történeti tárgy miatt nem foglalkozom a mód kategóriájával az elemzések során, mert a perirat lejegyzője és a későbbi olvasó közötti kommunikációban (történeti pótkompetencia híján) feltétlenül sérülnének a kategória elvárásai, a diakronia szempontjából tehát szinte értelmezhetetlen. Lehetőség van arra is, hogy ne kövessük a maximákat, ne tegyünk eleget azoknak. Ennek egy módja a maximák kihasználása, kiaknázása; ekkor társalgási implikaturát hozunk létre: feltételezzük, hogy a megnyilatkozó betartja az együttműködési alapelvet, így a kontextuális ismeretekre támaszkodva következtetünk az elhangzottak szándékolt jelentésére (GRICE 1997: 222, 227). Az elemzés szempontjából megjegyzendő, hogy a maximák – bár kritikával is illelhető az ezekre alapozott implikatura-magyarázat (TÁTRAI 2017: 1032) –, jóval inkább interpretálási alapelveknek, mintsem viselkedési szabályoknak tekintendők, és alkalmasak arra, hogy hipotéziseket állítsunk fel a megnyilatkozók mentális állapotával kapcsolatban (REBOUL–MOESHLER 2005: 54–55). A dolgozat így GRICE elméletének azon vonását emeli (és használja) ki, mely amellett, hogy a beszélő jelentését, az általa szándékosan sugalltatot vizsgálja, elindította a hallgató, az interpretáló előtérbe helyezését is (NÉMETH T. 2006: 231).

3. A vizsgált anyag. Tizenhét esetben azonosítottam házaspárt egyértelműen boszorkányper vádlottjaként, a boszorkányság vádjába kerülve a SCHRAM FERENC szerkesztette Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 című háromkötetes kiadványban, illetve a Balassi Kiadó gondozásában megjelent, A magyarországi boszorkányság forrásai című munka első négy kötetében (SCHRAM szerk. 1970a, 1970b, 1982; BESSENYEI szerk. 1997, 2000; KISS–PÁL–ANTAL szerk. 2002; TÓTH G. szerk. 2005). A SCHRAM-féle kiadvány a tárgymutatójába is felvette azokat az eseteket, amikor a férjet és a feleséget együtt éri a boszorkányság vádja. A vizsgálatba beemelhető perek A magyarországi boszorkányság forrásai című sorozat esetében kérdésesebbek voltak; azokat az eseteket nem vizsgáltam, ahol bár szerepel házaspár, de a per jellege miatt nem hozzájuk vagy nem kettőjükhez kapcsolódik boszorkányidentitás.

A boszorkányperes iratok a perek tárgyalótermi diskurzusainak írásbeli rögzítései, jellemzően az eljáró hatóságok kérdéseit és az ezekre válaszul adott tanúvallomásokot tartalmazzák. Középpontjukban általában a tanúk által előadott narratívák, rontáselbeszélések állnak, számozva aszerint, hogy a hatóság mely, előzőleg szerepeltetett kérdésére válaszolnak. Így az olvasó a diskurzus részét képező szomszédsági párokat utólag alkothatja meg magának. A műfaj, a lejegyzést övező kérdések problematikussá teszik ugyan az adatok feldolgozását, hiszen a jegyző közvetítésével jutunk el a történeti dialógushoz (a jegyzői szerep egy lehetséges elemzéséről l. DOTY 2007); a tárgyalótermi diskurzusokat megőrkítő jegyzőkönyvek vizsgálatáról azonban nem volna érdemes lemondani rossz adatoknak tekintve ezeket, éppen azért sem, mert nem csupán a szóbeli diskurzus lenyomataiként tekintek ezekre, hanem a jegyző és a jelenbeli olvasó közt létrejött kommunikáció részeként is. Természetesen az elemzések során szükséges volt

szem előtt tartani a lejegyzésből adódó esetleges problémákat, valamint a kontextus rekonstruálásnak szempontját.

Kérdéses, hogy valóban a diskurzusok voltak-e kevésbé interaktívak, vagy csupán perbeli lenyomataik. Az anyag elrendezettsége kevésbé dinamikusnak jeleníti meg a boszorkánypereket, így a résztvevő felek közti interakció sem válik elemezhetővé úgy, mint a hasonló angol anyagot feldolgozó történeti pragmatikai kutatásokban. Ezért kívánt a grice-i maximák szempontjának használata is eltérő megközelítést.

A vizsgált periratok természetére, jellemzőire jó rálátást nyújthatnak a szinkrón tárgyalótermi diskurzusok leírásai. Vitatott, mennyire tükrözhetik a periratok a ténylegesen lezajlott tárgyalótermi diskurzust, erre párhuzamul szolgálhat napjaink gyakorlata. A holland kihallgatási jegyzőkönyvekben például első személyű monológként rögzítik a tanúvallomásokot annak ellenére, hogy a kihallgatások interaktívak (KOMTER 2010: 137). Hasonlóságot mutat ezzel a boszorkányperecs iratok tanúvallomásainak megjelenítése: noha a tanúk hatósági kérdésekre válaszolnak, mondanivalójuk lényegét összefüggő szöveggént adja vissza a jegyző, bár jellemzően nem első személyű megszólalásként, hanem a közvetítettséget jelezve harmadik személyüként. Az interaktív jellegről a hatósági kérdésekre utaló számozás árulkodik. A holland jegyzőkönyvek jellemzője a megkonstruáltság, a narratív struktúra kiemelése; nem a szó szerint elhangzottakat jelenítik meg, hanem azoknak a hatóság szempontjából lényeges elemeit, azt, „amit a rendőrtisztek bele akartak foglalni” (KOMTER 2010: 138–139). Összességében a jegyzőkönyvek nemcsak a kihallgatott, hanem a kihallgató kérdéseit is tükrözik, aki gyakran önön megfogalmazását, kérdéseit szövegezi meg – így a kihallgatott monológjaként megjelenített közlés a kihallgatótisztt és a gyanúsított megszólalásainak elegyítése valójában (KOMTER 2010: 145). A jelenbeli magyar gyakorlatra is jellemző, hogy a hatóság képviselőjének megfogalmazásában kerülnek jegyzőkönyvbe a vallomások (VINNAI 2010a: 154). A középmagyar kori megfelelő, a jegyző módosító szerepének vizsgálata érdekes szempont, amelynek részletes bemutatására azonban jelen dolgozat a terjedelmi keretek miatt sem vállalkozik. Érdekes azonban megemlíteni, hogy valószínűleg a boszorkányperek periratai esetében is találkozhatunk a kortárrsal megegyező gyakorlatokkal, a szólások elegyítésére utal például a latin szakkifejezések és a trágárságok együttes megjelenítése, sőt, a trágárságok vagy trágárságnak vélt kifejezések miatti (általában latin nyelvű) szabadkozás is (I. FAZAKAS 2014; ZALATNAY 2018). Látható tehát, hogy problematikusává válik, ha a boszorkánypereket kizárólag az élőbeszédet tükröző, az elhangzottak rekonstruálására alkalmas anyagnak tekintjük. Azonban dolgozatom megközelítésében kiemeltté válik a jegyző és a mai olvasó közti kommunikáció – ebben pedig már nem szembesülünk az élőbeszéd rögzítettségében mutatkozó problémákkal.

A tárgyalótermi diskurzusok vonatkozásában meghatározó a hatalom megjelenésének kérdése. A felek viszonya erősen aszimmetrikus, ez megnyilvánul a társalgásban résztvevők kérdezősi és válaszadási jogaiban (VINNAI 2010b: 80). Az aszimmetria további megnyilvánulása, hogy a tárgyalás laikus szereplői nyelvi hátrányban vannak, hiszen nem tudják alkalmazásba venni a jogi eljárások szakmai nyelvezetét, nem áll rendelkezésükre a szaknyelv (DOBOS 2010: 30). Érdekes, hogy

ezzel összhangban az angol periratokat feldolgozó történeti pragmatikai kutatásokban megjelenik a jog és a hatalom összekapcsolása, például a bíró hatalmát mutató udvariatlanságok elemzésében (KRYK-KASTOVSKY 2006: 222) vagy a vádlottak megszólalási jogának és lehetőségeinek vizsgálatában (ARCHER 2006: 206). Az általam tanulmányozott boszorkányperes iratokban nincsenek meg ezek a lehetséges elemzési irányok, hiszen nincs nyoma dinamikus interakciónak a felek között, a vádlottak csak ritkán szereplők – a tanúkihallgatás menetére, amely a periratok jelentős részét képezi, egyáltalán nem reagálhatnak. A hatalom működése nem írható le dinamikájában, de megnyilvánul akként, hogy a hatósági kérdéseket tükrözik a tanúvallomások, lényegében ezek formálják a periratokat, adják vázukat.

4. Közelítés a rekonstruálható szomszédsági párok felől. A következő elemzésben azt a kommunikációs helyzetet veszem alapul, amelynek a résztvevői a középmagyar tárgyalótermi diskurzus résztvevői. Hivatkozni fogok azonban arra is, hogy az általuk tett megnyilatkozásokat befogadja egy mai olvasó, és a középmagyar kori résztvevők elvárásai különbözhetnek a mai olvasó elvárásaitól. Már írásom elején is kitértem Linka Mária és Horváth Mihály perére (SCHRAM szerk. 1970a: 280–297). Ezen szemléltethető leginkább az angolszász anyagéhoz közel álló, a maximákat tekintve hagyományos megközelítés, ahol a maximasértések szomszédsági párokon vizsgálhatók. Kissé más lesz ugyan az olvasó stratégiája, mert a szomszédsági párokat magának kell rekonstruálnia a kérdések és válaszok számozásának segítségével.

Feltűnő, és jellemzője az iratnak, hogy a per vádlottjainak szerepeltetését keverik a tanúk. Ez különösen azért szembeötlő, mert a dokumentum párok esetében rendhagyó módon két részből áll: először a hatóság Linka Mária elleni kérdései, majd az ezekre adott válaszok szerepelnek, ezután pedig – lényegesen kisebb terjedelemben – a Horváth Mihály elleni vádak és a tanúk ezekről alkotott narratívái következnek. Így viszonylag tisztán látható, akár a számozást egybevető olvasói stratégia nélkül is, hogy (jellemzően) a per női vádlottat érintő részébe a férj bűnösségét bizonyító elemek kerülnek. Ez a jelenség ellentétes a grice-i relevancia-maximával, noha a relevancia kérdését már GRICE is problematizálta (1997: 217), jelen esetben pedig a tanúvallomások ilyen alakulását, a relevancia kihasználását okozhatja az a jelenség, hogy a vádlottakat egységesen kezeli a per – nem fókuszál bűntársaknak tekintett személyek esetén arra a közösség, hogy a személyek bűnösségét egyenként kísérelje meg bizonyítani, hanem a boszorkányidentitást a pár mindkét tagjához egészen társítja. Bár a vádlottak elleni kérdések különválasztásával, a szöveg kétfelé tagolásával egyértelmű, hogy a hatóság szeretné külön kezelni a pár tagjait, de ezt a mozzanatot megsértik a tanúk, akik viszont a Linka Máriát és a Horváth Mihályt érintő eseteket nem hajlandók szétválasztani. A relevancia maximájával való ilyen ellentét még az egyes számú kérdésre adott többes számú válasz esete is. Máskor a jegyző tárgymegjelölése is mutat a feltett kérdésre: 1750: *illyetin Gyanúságha vagyon Linka Maria boszorkányságha felől* (SCHRAM szerk. 1970a: 290), ennek kifejtett változata mégsem a női vádlottra vonatkozik csupán, mert a rontáselbeszélés forgatókönyve alapján mindkét vádlott boszorkánynak minősíthető a tanúvallomás alapján (1750: *a fatensnek az Ura*

rajtok ment Linka Mariara és az Urára mondván: ha el rontottátok a feleségemet megh gyógyicsátok; (SCHRAM szerk. 1970a: 290). Ugyanakkor a jelenség fordítottja is megtörténik ugyanannál a tanúnál, a férfit érintő kérdésekre adott válaszként. Az *illyet in Gyanúságha vagy on Ontó Mihályra* összefoglalás után kifejtett történetben azonban a forgatókönyv némileg sérült változatával találkozunk (SCHRAM szerk. 1970a: 296). A kérés ugyanis, amelynek megtagadása a rontáshoz vezet, a férfitől származik, a tanú narratívájában ezután mégis a házaspár mindkét tagja megvádoltatik, erre a jelenségre pedig külön megjegyzés is felhívja a figyelmet: 1750: *az Ura rajta ment Ontó Mihályra és a Feleség hire (:mellyre hasonló képpen volt Gyanúságok:)* (SCHRAM szerk. 1970a: 296).

A maximától való eltérés a tanúkhöz, az általuk adott válaszokhoz köthető: úgy tűnik, a relevancia figyelembe nem vétele a hatóság szándékaival ellentétes, hiszen a perirat két részre különül, ami mutatja, hogy a vádlottak külön kezelésére tettek kísérletet. Nem biztos azonban, hogy ez teljesen bevett volt a korban, a per ennek a szerkezetnek rendhagyó példája, a férji hatalom intézménye a családok együttes kezelését okozhatta. Ha azt tekintjük, hogy a relevancia kérdése GRICE szerint is problematikus, adhatunk egy olyan magyarázatot a jelenségre, amely szerint a relevancia maximájának tartalma módosulhat a diakroniában a közösség háttértudásának és világképének függvényében. Feltételezve, hogy a közösség együttműködött a hatósággal – amit a per lezajlása is bizonyít –, számukra szorosabban is összekapcsolódhat a szereplők bűnössége. Ehhez képest a mai olvasó nagyobb valószínűséggel érzi a relevancia sérülését, így feltételezhetünk változást a maxima tartalmában.

5. Közelítés a tanúk lejegyzett megnyilatkozásai felől. A következő három jelenség elemzéséhez a perirat egészét veszem alapul, a diskurzust a jegyző közvetítésével megismerő modern befogadó metanyelvi tudásával az eredeti tárgyalótermi diskurzus résztvevői elvárásait ütköztetem. A Szabó Mihály és felesége, Szarka Kata elleni perirat (SCHRAM szerk. 1970b: 149–162) esetében egy tanú megnyilatkozása alapján a mai befogadó következtethet arra, hogy a tanúk nem követik a minőség-maximákat. A tanúvallomásokot összességében tekintve kitűnik, hogy a vallomásokat összegző dokumentum sem követi a minőség második maximáját, hiszen a jegyző, a hatóság a tanúk által egyénileg és összességében is létrehozott ellentmondásokra nem reflektál.

A perirat középpontjában egy halálesetet és az ehhez társuló feltételezett rontást érintő kérdésre adott válaszok sora áll. A hatóság olyan narratívát kínál eldöntendő kérdésével, amely szerint 1742: *Takács János névű Ihász halálának is megh irt Szabo Mihályné lett volna az oka* (SCHRAM szerk. 1970b: 149), tehát mintegy felajánlja a tanúknak a nő bűnösségét (vö. TÓTH G. 2001: 213). A bűnösnek tekintett személy azonban eltérő lehet a hatóság által felajánlottól; egy 35 éves női tanú vallomása szerint a házaspár együtt gyanúsítandó: 1742: *Takács Jánosnak is halálát azok okozták; 1742: Takács János halálának is, Szabo Mihály és Feleséghe volt oka* (SCHRAM szerk. 1970b: 154). Az általa hallott pletyka alapján az áldozatnak tulajdonítja azt a megszólalást, amely szerint 1742: *Szabo Mihályné rontotta megh őtet* (SCHRAM szerk. 1970b: 154). Éppen az áldozatot

idéző függő beszéd tartalmaz önellentmondást, hiszen eszerint a juhász a házaspár mindkét tagjának megbüntetését követelte (1742: *fogják meg őket*), noha csupán a nőt azonosította bűnösként. A vallomásokat áttekintve is többféleképpen fordul elő a bűnös azonosítása. Az áldozat felesége a párnak együttesen tulajdonítja a juhászt érő halálos rontást (1742: *egész halála orájáigh mindenkor fönt irt Szabo Mihályt, és Feleségét okozta, hogy nemmástul hanem azoktul lett eő nékj az a sulyos nyavalája*; SCHRAM szerk. 1970b: 152). Őt tanú a hatóság feltételezésével szemben következetesen a férfi vádlottat okolja, egy pedig a hatóság ajánlotta narratívának megfelelően kizárólag a nőt.

További problémás pont a perben, hogy nemcsak a juhász által mondottak tartalma kétséges, hanem már eleve az is, beszélhetett-e egyáltalán halálos ágyán, hiszen az őt ért rontás némaságot okozott (PÓCS 1995: 23). Feltételezhető, hogy a már idézett szóbeszéd alapján vallanak a tanúk, de a per folyamán senki nem reflektál a meglévő ellentmondásokra. A periratból ki is derül, hogy egyes esetekben hallomás is képezheti a tanúvallomások alapját, az önellentmondásba keveredő női tanú narratívája után az alábbi megjegyzés szerepel: 1742: *Eszť ugyan magátul Takács Jánostul nem hallotta, ha nem másoktul* (SCHRAM szerk. 1970b: 154). A jelenség tehát ellentétes GRICE minőség-kategóriájának második maximájával, amelynek utasítása: „Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő evidenciád” (1997: 217). Bár a halálesetről biztos tudást kér a hatóság (1742: *Tudgyaé bizonyosan, és honnéd tudgya? hogy Takács János névű Ihász halálánakis megh irt Szabo Mihályné lett volna az oka?*; SCHRAM szerk. 1970b: 149), sokszor a hallomás elmondására is felszólítják a tanúkat. A hatóság ugyanis tipikusan három fokozatot ajánl fel a narratívák bemutatásához, amely a *tudja-e, látta-e, hallotta-e* formában jelenik meg (TÓTH G. 2001: 213), az ezekre való utalás értékelhető az evidencia megjelenítésének igényeként (vö. AIKHENVALD 2003: 1). Általában a boszorkányság híre is bizonyító erejű a periratokban, így maga a boszorkányper természete kerül szembe a minőség maximájával: a megfelelő evidencia kérdőjeleződik meg; a boszorkányper mai olvasója szempontjából más az elégséges bizonyíték, mint az egykori résztvevők szempontjából, akik számára a boszorkányság híre elégnek bizonyulhatott.

A minőség második maximájával a történetiségben máshol is problémára bukkanhatunk: kora újkori angol adatok elemzésekor is azt találták, hogy az igazság fogalma változik a diakroniában, az evidencialitás igénye nem fejlődött ki, vagy nem volt megfigyelhető (BROCK 2012: 276–277). A maxima megszegése tehát nem feltétlenül áll fenn a korban, hiszen az nem, vagy más formában létezik, inkább a mai olvasó közelítése miatt merül fel a megszegés lehetősége. Ami pedig a periratban akár a szóbeszéd különböző változatainak megjelenését is eredményezheti, az a vádlottak összekapcsolódása – feltételezhetjük, hogy a szóbeszédben eleve azért keveredett a bűnös kiléte, mert a közösség számára nem volt fontos, a házaspár melyik tagja követte el a rontást, az volt csupán lényeges, hogy a pár egyik vagy mindkét tagjára háríthassák a felelősséget. Amennyiben Szarka Katára és Szabo Mihályra nem különálló személyként, hanem párként tekintünk, a közösség szemében egyszerre számítanak bűnösnek vagy ártatlannak, így lényegtelen, melyiküknek tulajdonítják a rontást. A per során a nő egy megjegyzése

is értelmezhető úgy, hogy a pár együttes kezelését kéri számon a hatóságon. A periratban rögzítettek szerint az elsőként elfogott Szarka Kata a 1742: *Szabó Mihály hol marad* kérdéssel (SCHRAM szerk. 1970b: 159) utal arra, hogy a férjét is boszorkánynak tartották, így maga követeli, hogy a férjével alkotott pár részének tekintsék, egyforma elbírálás alá essenek.

A lejegyzett kihallgatás egységeiben, a rontáselbeszélésekben a mennyiség kategóriáját nem követő esetekkel is találkozhatunk. Esetenként a tanúk úgy jutnak el a vádlottak vagy az egyik vádlott bűnösnek való bemutatásához, hogy azt a mai olvasó nem tartja indokoltnak. Lehetséges, hogy rendelkezik bizonyítékkal a tanú, azonban ezt nem teszi explicitté, így a perirat mai olvasója logikai visszasságot érez a narratívában. Ilyen esetek a házaspár elleni boszorkányperekben a vádlottak aktivitásának és passzivitásának kérdésköre mentén rajzolódni ki. A Kovács Szabó György és Bodor Kata elleni boszorkányperben például (SCHRAM szerk. 1970b: 583–586) tanúvallomások során megegyező motívuma, hogy egy férfihez kapcsolódó aktív tett után a passzív feleségre is kihat a boszorkányként való megítélés. A perben a vádlottak nem tűnnek bűnösnek, mivel a tanúk egymással megegyező vallomásokot adva visszaemlékeznek egy adott cselekedetre, amittől kezdve a vádlottak boszorkányhíre elterjedt, ezt azonban a hatóság sugallatával (1735: *leg alább csak valamely gyanóságotis hallotté az megh irt Személyek ellen* (SCHRAM szerk. 1970b: 583) ellentétben nem értékeli bizonyítékként, és kiemeli, hogy tudásuk, azaz a grice-i rendszerben megfelelőnek értékelt evidenciájuk nincs a boszorkányság bizonyítására. A kérdéses per csomópontját az képezi, hogy a vádlottak tulajdonában lévő ló vesztét Veréb/Verébli János okozta, akin a férfi vádlott megpróbálja behajtani a ló árát. Csak ezután kezdett híre menni a vádlott házaspár boszorkányságának. A történet megjelenik a tanúkhöz intézett kérdések sorában, már a hatóság reprezentációja is kiemeli a vádlottak hírében bekövetkezett változást.

A hatóság által megfogalmazottakban a férfira és a nőre is vonatkoznak az eset előtti és utáni állapotjelző kifejezések (1735: *mindenkor baracsagossan elteké* és 1735: *az uta kötöttek é Haragjokban azon gonosz hireket es neveket*; SCHRAM szerk. 1970b: 583–584), csakúgy, mint a vádlottak aktivitása, a kártérítés kérése (1735: *a mi utta azt törvényessen keresnek*; SCHRAM szerk. 1970b: 583). Ezzel szemben a tanúk narratíváiban a férfi jelenik meg csupán aktív cselekvőként (1735: *említet Kovács Szabó György Verebéli Uramektull ell idegenített Lovát, törvényessen nem kereste*; SCHRAM szerk. 1970b: 584), kilenc esetben ugyanez ráadásul implikált alánnyal történik, ami mutatja, hogy a cselekvés magától értetődően a férfihoz kötődik: 1735: *Verebéli Uramon Törvényessen keresi az Lovát* (SCHRAM szerk. 1970b: 584), 1735: *törvényessen Verebéli János Uramat az Lova eránt impetálta* (SCHRAM szerk. 1970b: 584). Áruklodó a perszövegre nézve, hogy a jogtörténeti elemzés (DEGRÉ 2004: 98) nem is ejt szót arról, hogy a feleség is a per szereplője. Azonban a jóhír elvesztése, az állapotváltozás a perszövegben a passzív nőre is kihat. A nő boszorkányhírének megjelenése ezekben az elbeszélésekben nem értelmezhető, mintegy hiányként szerepel, hiszen hozzá nem kapcsolódik aktív tett, amely kiváltaná az állapot megváltozását. Csak arra hagyatkozhatunk, hogy a férj cselekedete a házaspár mindkét tagját érintette – ezt azonban a vallomások csak implikálják. A vallomások nem elég informatívak a mai olvasó

számára, nem csupán azért, mert az olvasónak meg kell keresnie a házaspár együttes kezelését mint magyarázatot, de azért sem, mert a feleség cselekvő szerepe a hatóság által reprezentáltakhoz képest a tanúknál már eltűnik.

A relevancia maximájához lazábban kapcsolódhatnak azok az esetek, amelyekben a tanúk narratíváiban megjelenő implikált alanyból nem következik egyértelműen, melyik vádlott ellen szól az aktuális narratíva. Valószínűsíthetjük, hogy az alany azért törölődhet, mert a per résztvevőinek egyértelmű a cselekedet végrehajtók kiléte, azaz a kontextusból, az események ismeretéből azonosíthatóvá válna az éppen aktuális vádlott – a korabeli résztvevő számára. Továbbá a per résztvevői feltételezhetik, hogy a tanúk közlései relevánsak, így valamelyik vádlott, esetleg a közösség által bűnösnek tartott vádlott ellen szólnak, ebben az esetben a relevancia maximájának kihasználása történhetett. Az Orbán János és Erzsók nevű felesége bűnösségét bemutató felperesi narratívában – amelynek lényege, hogy a felperes ajándéka ellenére az alperesek nem gyógyították meg az öccsét – például nem azonosítható az egyes szám harmadik személyű igékhez kapcsolódó vádlott (KISS – PÁL-ANTAL szerk. 2002: 478). Ez különösen feltűnővé azért válik, mert a felperes magával is ellentétbe kerül. A relevancia maximája (illetve a megjelölt vádlottak) miatt feltételezhetjük, hogy a többes szám harmadik személyű igealakok és személyes névmások mindkét vádlottra vonatkoztathatók; pl. 1681: *az nekik adot marhámot*, 1681: *meg nem atták* (KISS – PÁL-ANTAL szerk. 2002: 247). Ezzel kerülnek szembe az egyes szám harmadik személyű alakok ugyanarra az eseménymozzanatra vonatkoztatva, a *nekik adot* ellentétéként az 1681: *adtam neki*, a *meg nem atták* kijelentéssel szembekerülve pedig a 1681: *vissza adgya* fordulat. A gyógyítás elmaradásának kifejezése csak az egyik vádlottra vonatkozik (1681: *ha meg nem gyógyittaná*, 1681: *meg nem gyógyította*) a felperesi vallomásban, a perirat címében azonban mindkettőre (1681: *mert nem gyógyították meg az öccsét*; KISS – PÁL-ANTAL szerk. 2002: 247). Ebben az esetben nem tudjuk meg, melyik szereplőre vonatkoznak ezek a megnyilatkozások, máshol azonban hasonló helyzetben egy másik tanú megegyező narratívájából tudjuk azonosítani az implikált alanyt. A többek között Soós Márton és felesége ellen 1701-ben indított eljárásban például a hatóság többes szám harmadik személyben megfogalmazott, a házaspárra vonatkozó kérdésére az első tanú egyes szám harmadik személyű választ ad, amelynek alanyát csupán a második tanú hasonló beszámolóját követően tudjuk összekötni a férfi személyével (BESSENYEI szerk. 2000: 58). Természetesen számolni kell azzal, hogy a jelenség háttérben a lejegyzés hibája, pontatlansága is állhat.

6. Közelítés a metanyelvi adatok felől. Metanyelvi adatok esetén közelebbi hozzáférést kapunk ahhoz, mit jelenthettek az egyes maximák a középmagyar korban. Maximasértések metanyelvi adatokból is kimutathatók; egy perben a minőség második maximájának megsértése áruklódó megjegyzésként szerepel. A Tóth György és Ilona nevű felesége elleni peranyagban ugyanis a férfinak a következő megszólalást tulajdonítják: 1619: *egykor Thot György a házoknál panaszkodot arról, hogy micsoda boszorkány nevet költöttek legyön feleségömre, és ugyan abban keverték volna magát is Thot Györgyöt* (BESSENYEI szerk. 2000: 353–354, a perről

más szempontból l. még SZENTGYÖRGYI 2007). A vádlott tehát számon kéri a közösségen egyrészt a minőség második maximájának követését, másrészt pedig a pár együttes kezelésére világít rá. A kérdéses tanú, aki idézi az elmondottakat, a férfi felvetésére egy olyan reakciót ad, amelyben a férfitől eltérően, az előző esettanulmányban már látott módon értelmezi az evidencia kérdését, mivel implikálja, hogy a boszorkány-hír nem szorul bővebb magyarázatra a közösségen. A felvetésre adott válasza a következő: 1619: *annak senki egyéb nem oka, hanem csiak felesége és az mellett maga is* (BESSENYEI szerk. 2000: 354). Ezzel lényegében a tanú (a háttértudás nélküli mai olvasó számára mindenképpen) megsérti a minőség és a meny-nyiség kategóriák elvárásait – hiszen tesz egy állítást, amelyet nem támaszt alá, így egyrészt nem elég informatív, másrészt bizonytalanok vagyunk abban, hogy rendelkezésre áll-e elegendő információ állítása alátámasztására –, mintha demonstrálná, a közösség szabályai szerint lehetséges ilyen jellegű kijelentéseket tenni.

7. Közelítés a perirat egésze felől. A következő két elemzésben a periratokat mint dokumentumokat tekintem alapvető egységnek, kiemelem a jegyző általi konstruáltságot és az általa tett témamegjelöléseket a mai olvasó szempontjai és elvárásai tükrében. Simon János, valamint felesége és anyósa perében (SCHRAM szerk. 1970a: 530–535) a két női vádlotthoz a férfi vádlott szolgál referenciául. Nem csak a vádlottakat megnevező feliratban történik ez így: noha vádlottakról van szó, a női családtagok nevét egyáltalán nem tudjuk meg a per során. Megjegyzendő, hogy bár a perirat címadása valószínűleg nem korabeli, SCHRAM a feljegyzésekre támaszkodhatott a vádlottak megnevezésekor – Simon János, felesége és *napa* –, így az adott cím akkor is tükrözi a perirat jellemzőit, a vádlottként funkcionáló személyeket, ha a címadás későbbi. Nem számolhatunk teljes megfeleléssel a címekeket nézve, azonban a vádlottak megnevezése mindenképpen jelzésértékű.

Simon János családjának perében a feleség bűnössége a dokumentum modern olvasói számára nem válik világossá, csak azáltal magyarázható, hogy rokonsági szálak révén mintegy belekerül a perbe. Így a grice-i első mennyiségmaxima sérül a mai olvasó számára; a szöveg nem informatív a kívánt mértékben a befogadónak, hiszen Simon János feleségének bűnösségéről nem esik szó. Azonban nem feltétlenül ez a helyzet a lezajlott per diskurzusának korabeli résztvevői esetében: feltételezhető ugyanis, hogy ők egységként kezelték a házaspárt, illetve a családot, így ez lehet az oka a maximától való eltérésnek, amely elsősorban a nyelvtörténeti dokumentum jelenbeli olvasói számára nyilvánvaló, mivel a mai olvasó nem támaszkodik arra az implikációra, hogy a házaspár, illetve a család tagjai együtt kezelendők.

A legszembetűnőbb tehát a megnevezett vádlottak és a dokumentum tartalmának különbözősége. A perirat jelenkori olvasója egy olyan boszorkánypert vár, amely Simon János, valamint a férfi felesége és anyósa bűnösségét vagy ártatlanságát kísérli meg bizonyítani (vö. PETYKÓ 2015: 148). Ezzel szemben a jegyző egy olyan dokumentumot hozott létre, amely nem felel meg a megnevezett vádlottak alapján tükröződő elvárásoknak, hiszen nincs szó a három vádlott egyforma súlyú szerepeltetéséről (persze nem zárhatjuk ki, hogy az aránytalanság okáról a közösség több információval rendelkezett). A hatóság elindított egy olyan dis-

kurzust, amelynek célja a három vádlottról történő információszerzés volt, ezt a vállalt célt azonban nem tudja teljesíteni, mert a női vádlottakról, leginkább a feleségről nem informatív a kellő mértékben a létrejött dokumentum annak későbbi befogadói számára. Már a tanúkihallgatás kérdései is bizonytalanná teszik a vádlottak személyét, hiszen a hat vádpontból négy egyértelműen, egy feltehetően Simon János ellen szól. Ezek közül egy kérdésben kerül elő, ráadásul mintegy mellékesen a feleség személye: 1729: *6to. Nem de nem? valakit megh fenyegetett, vagy hideglölés, vagy más veszedelem esset rajta, és közönséges hérül járt, hogy Boszorkány feleségivel edgyütt* (SCHRAM szerk. 1970a: 530). Ezzel párhuzamos az a tény is, hogy önálló tulajdonnévvel nincs megnevezve a dokumentumban. Egy vádpont az anyós ellen szól, de Simon János boszorkány-reprezentációját is megerősíti: 1729: *7mo. Tudgya é aztis a Tanú? hogy mégh megh nevezett Simonnak Napais vádoltatott ördöghi Mesterségrül, sőt az Napa Szájából jött vólna azon Szózat az mi Simonyunkis tud veszténj, de nem tud gyógyétanj* (SCHRAM szerk. 1970a: 530). Itt a még és az is is utal arra, hogy az anyós szintén mintegy mellékesen kerül a perbe, bár ellene konkrétabb vád szerepel. A hatóság megfogalmazásában a férfi jelenik meg a legfontosabb vádlottként, mivel a kérdések egyes szám harmadik személyű megfogalmazásai rá utalnak, implicit alany esetén az alany a férfi vádlott; itt is információhiánnyal találkozunk. Ezt a jelenséget erősíti, amikor a jegyző így foglalja össze egy elhangzott narratíva témáját: 1729: *Simon Janosnak boszorkansággha felöl azt vallya* (SCHRAM szerk. 1970a: 535). Ez alapján tehát ismét elmondható, hogy a per témája Simon János boszorkánysága, a női családtagok bűne pedig Simon János bűnét is bizonyíthatja, akihez tartoznak. A női családtagok perbe kerülése is esetleges, mivel a férfi vádlott lánya is boszorkányként ábrázolatik a rontás forgatókönyve alapján.

A per tehát a mai olvasó számára nem követi GRICE első mennyiség-maximáját, a diskurzus jelenbeli megismerői számára nem elég informatívak a feleséget illetően ahhoz képest, hogy a vádlottak megnevezése, a tárgymegjelölés azt tükrözi, hogy a perben három, azonos váddal perbefogott személy szerepel.

Hasonlóságot mutat a házaspárok identitásának megkonstruálásához az az eset, amikor anya és fia a vádlott, ilyen az *Inquisitio Vezekényi Jósáné és fia ellen tárgyú 1714-es perirat* (SCHRAM szerk. 1970a: 502–504). A megjelenő szülői viszony, egyértelműbb családfői szerep alátámasztja, kiegészíti az eddigiekben bemutatott párreprezentációkat. A peren keresztül bemutatom azt is, hogy a vizsgált anyagban különböző szempontok kiemelésével a mai olvasó számára más-más grice-i kategóriával való ellentét kerülhet a középpontba.

A perben viszonylag világos, hogy Vezekényi Mátyást inkább eretnekséggel vádolják, az asszony elleni vádpontok azonban már kérdésesek. Összességében megfigyelhető, hogy a férfi és a női vádlott elleni bizonyítékok más természetűek; míg Vezekényi Mátyás ellen saját kijelentései és konkrét cselekedetei (a vallási élet hiánya) szólnak, addig az édesanyja bűnösségét rontáselbeszélések bizonyítják. Az elemzéshez a grice-i maximák közül a relevancia és a mennyiség kategóriája is továbbvezetőnek ígérkezik. A női vádlott az ellene szóló narratíváknak nem szereplője; a tanúk rendszerint az asszony ellen hozzák fel kisebbik fiának – aki nem vádlotta a pernek – azt az állítását, mely szerint a gyermek képes tojást

tojni. A diskurzus így egyrészt kapcsolatba hozható a relevanciával – az asszony ellen felhozott vádak nem relevánsak az ő szempontjából. Másrészt megközelíthetjük a jelenséget úgy is, hogy az asszony bűnössége felől a mai olvasónak nem elég informatív a szöveg. A grice-i kategóriák közötti átjárhatóságot mutatja, hogy az információtöbblet és az információhiány között kapcsolat áll fenn. Ugyanis a nem releváns válasz egyszerre hordozza magában mindkettőt – az elemzett boszorkányperben a nem releváns, kisebbik fiúról szóló állítások a fiú személyéhez képest információtöbbletként jelennek meg, míg ugyanezen állítások az anyáról szóló információk helyett állnak, így ha az ő személyére koncentrálunk, a megkonstruálódó diskurzus éppen hogy nem elég informatív.

Az első tanú vallomáshoz társított gondolatból kiderül, hogyan érvényesíthető mégis az együttműködési alapelv a narratívákban: 1714: *Jósánéra hallotta Nagy Pétertől, hogy a Jósáne kisebbik fia mondotta, ő mindgyárt Tyukmonyat tojhatik ha akar; ezt hallotta Nagy Ferentz és Szép Martzi a Gyermekek szájából. Itéllvén hogy effélet ha tud, az Annyátul tanulta* (SCHRAM szerk. 1970a: 503). Az anya tehát családi szerepénél fogva olyan helyzetbe kerül, amelyben felelősséggel tartozik kisfia tetteiért is. Kérdéses, mennyi az írnok szerepe abban, hogy az elbeszélés a női vádlott bűnösségének vélelmével társul, a Vezekényi Jósané elleni elemek ugyanis nem magából a narratívából, hanem az azokhoz fűzött megjegyzésekből származnak. A lejegyzett szöveg explicitté teszi, hogy a narratíva a női vádlott ellen hangzik el, ugyanakkor a periratnak abban a részében szerepel, amely az idősebb fiú elleni vallomásokot hivatott közölni. A tanúk által adott válaszok relevanciáját kérdőjelezi meg az a tény, hogy a periratnak ismételten két részre kellene különülnie aszerint, hogy melyik vádlott ellen tartalmaz bizonyítékokat, ez azonban minőségileg nem történik meg; a nő elleni részben ugyanúgy a már idézett, tojást tojó fiúról szóló narratíva jelenik meg. Ugyan megjelenik vádlottként (a tizedik tanúnál) 1714: *Jósané kisebbik fia Andris* (SCHRAM szerk. 1970a: 504), mégis feltételezhetjük, hogy a gyermek elleni vádak az anya bűnösségét is bemutatják, egyrészt a boszorkányság családi öröklődése (l. LENGYEL 2013: 146) miatt, másrészt pedig azért, mert a gyermekért az anya tartozik felelősséggel.

Az anya-fiú kapcsolat különböző vetületei működtethetik a logikai viszonyokat a perben. A mai olvasó számára azonban már nem magától értetődő például a boszorkányság átörökíthetősége, tanulása, amelynek révén a vádlottak bűnössége között kapcsolat áll fenn – a világról való tudás különbsége tehát a társalgási maximák értelmezhetőségét is befolyásolja a mai olvasó és a korabeli résztvevő között. Átjárás van a perben a kategóriák között, nem kizárólag egyetlen maxima kihasználásáról van szó, ha a fiú bűnösségét az anya bűnösségének feleltetjük meg a perben. Ezt megközelíthetjük a relevancia és a mennyiség-kategória szempontjából is, az utóbbi esetében ráadásul mindkét specifikus maximát kihasználhatja. Nem informatív ugyanis a mai olvasó számára egy, a vádlott helyett említett személyről szóló válasz a kívánt mértékben, hiszen nem szolgáltat információt magáról a vádlotról, ugyanakkor túl informatív, hiszen egy olyan személyről ad információt, aki nem vádlottja a pernek.

8. Összegzés és következtetések. Tanulmányomban hat házaspár elleni és egy anya-fiú viszonyt megjelenítő boszorkányperből vett példákkal illusztráltam, hogy a periratok dokumentumai a mai olvasó kommunikációs elvárásainak hogyan mondanak ellent. A mai befogadó felőli elemzéssel látható, hogy a maximák megsértése a boszorkányperekben fakadhat a történeti dokumentum szereplőinek világnézeti háttéréből. Az angol történeti forrásokkal dolgozó elemzéssel párhuzamosan találhatunk jelet arra, hogy a megfelelő evidencia, illetve az evidenciához fűződő elvárások változnak a diakronia során. Másrészt házaspárok elleni boszorkányperek legjellemzőbb vonása a pár együttes kezelése, ebből adódhatnak a különböző anomáliák, ezek a dolgozatban egy kommunikációs modellen keresztül váltak világossá. Ez azt is jelenti azonban, hogy bizonyos helyzetekben, a dolgozat esetében családtagok perbeli kezelésekor a relevancia kategóriájának értelmezése is a kulturális háttér függvénye, és így akár történetileg változóként is értékelhető: ha azt tekintjük, hogy a párok és a család összekapcsolt kezelése megszokottabb lehetett a 17–18. században, az egy családtag bűnösségéről való beszéd esetében feltételezhető, hogy a történetiségben máshol húzódnak a relevánság határai.

A grice-i maximák kommunikációs modelljét több kommunikációs helyzetre kíséreltem meg alkalmazni az elemzés során. Bemutattam, hogy a magyar anyag eltérő sajátosságainál fogva kevésbé alkalmas arra a megközelítésre, amelyet a salemi periratok vizsgálatokor alkalmaznak. Ehelyett a vizsgálat körébe vontam az egyes megnyilatkozások alávetését a maximáknak a mai olvasó elvárásai felől a középmagyar résztvevők irányába haladva. Elemezhetőnek tartottam az elsősorban írottak tekintett, a jegyző által megalkotott dokumentumot is az együttműködési alapelv szempontjából. A diakrón szemlélet érvényesítésekor a dolgozat a mai befogadót is megteszi kiindulási pontként, hiszen a periratok jegyzőkönyvei térben és akár időben is elszakított címzettnek is hivatottak bizonyítani a jogi vizsgálódás lefolytatását.

A történeti szociopragmatikai elemzés problémája a háttértudásunk korlátozottsága: az elemzés több helyén is megmutatkozik, hogy a történetiség miatt feltevésekre kell hagyatkoznia a társas szempontokat érvényesítő pragmatikai kutatásnak. Azonban a megközelítést megfordítva: ahol bizonytalanságot érzünk mai befogadóként a nyelvi adatok alapján, ott a történeti nyelvészet szolgálhat kérdésfelvetéssel vagy éppen informatív adattal más tudományágak számára.

Kulcsszók: történeti szociopragmatika, történeti diskurzuselemzés, grice-i maximák, boszorkányper, perirat, tárgyalótermi diskurzus, gendernyelvészet.

Felhasznált források

- BESSENYEI JÓZSEF szerk. 1997. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1. Balassi Kiadó, Budapest.
- BESSENYEI JÓZSEF szerk. 2000. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 2. Balassi Kiadó, Budapest.
- KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR szerk. 2002. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 3. Balassi Kiadó, Budapest.

- SCHRAM FERENC szerk. 1970a. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHRAM FERENC szerk. 1970b. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHRAM FERENC szerk. 1982. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH G. PÉTER szerk. 2005. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 4. Balassi Kiadó, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2003. Evidentiality in typological perspective. In: AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. – DIXON, R. M. V. eds., *Studies in Evidentiality*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 1–31. <https://doi.org/10.1075/tsl.54.04aik>
- ARCHER, DAWN 2002. „Can innocent people be guilty?”. A sociopragmatic analysis of examination transcripts from the Salem Witchcraft Trials. *Journal of Historical Pragmatics* 3: 1–30. <https://doi.org/10.1075/jhp.3.1.02arc>
- ARCHER, DAWN 2006. (Re)initiating strategies. Judges and defendants in Early Modern English. *Journal of Historical Pragmatics* 7: 181–211. <https://doi.org/10.1075/jhp.7.2.03arc>
- BÓDINÉ BELIZNAI KINGA – ZSLINSZKY JÁNOS 2004. Család és házasság az 1848 előtti magyar jogban. In: MEZEY BARNA szerk., *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest. 117–127.
- BROCK, ALEXANDER 2012. Historical evidence of communicative maxims. In: BUSSE, ULRICH – HÜBLER, AXEL eds., *Investigations into the Metacomunicative Lexicon of English. A contribution to historical pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 271–288. <https://doi.org/10.1075/pbns.220.19bro>
- CHAPMAN, SIOBHAN 2005. *Paul Grice, Philosopher and Linguist*. Palgrave Macmillan, New York. <https://doi.org/10.1057/9780230005853>
- CULPEPER, JONATHAN 2011. Historical sociopragmatics: an introduction. In: CULPEPER, JONATHAN ed., *Historical Sociopragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 2–8. <https://doi.org/10.1075/bct.31.01cul>
- DEGRÉ ALAJOS 2004. Boszorkányperek Zala megyében. In: MEZEY BARNA szerk., *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 95–110.
- DOBOS CSILLA 2010. Jogi pragmatika. A tárgyalótermi kommunikáció pragmatikai szempontú vizsgálata. In: SZABÓ szerk. 2010: 29–63.
- DOTY, KATHLEEN L. 2007. Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 25–41. <https://doi.org/10.1075/jhp.8.1.03dot>
- FAZAKAS EMESE 2014. Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 233–244.

- GÉRA ELEONÓRA 2014. *Kőhalomból (fő)város – Buda város hétköznapjai a 18. század elején*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- GRICE, H. PAUL 1997. A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA – TERESTYÉNI TAMÁS – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 213–227.
- GRICE, HERBERT PAUL 2011. Társalgás és logika. In: GRICE, HERBERT PAUL, *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó, Budapest. 27–42.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Nonprofit Kft, Budapest. 61–64.
- KAHLAS-TARKKA, LENA 2012. „I am a Gosple Woman”. On Language in the Courtroom Discourse during the Salem Witch Trials, with Special Reference to Female Examinees. *Studia Neophilologica* 84: 55–69. <https://doi.org/10.1080/00393274.2012.675635>
- KEENAN, ELINOR OCHS 1976. The universality of conversational postulates. *Language in Society* 5: 67–80. <https://doi.org/10.1017/s0047404500006850>
- KELEMEN LÁSZLÓ 1929. *A nem befolyása a jog- és cselekvőképességre a törzsi szervezettől a Hármaskönyv koráig*. Nemzeti Sajtóvállalat, Szeged.
- KOMTER, MARTHA L. 2010. Rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek összeállítása Hollandiában. In: SZABÓ szerk. 2010: 137–151.
- SZ. KRISTÓF ILDIKÓ 2014. Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: KLANICZAY GÁBOR – PÓCS ÉVA szerk., *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. 17–62.
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2006. Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse. *Journal of Historical Pragmatics*. 7: 213–243. [https://doi.org/10.1075/\[-\]jhp.7.2.04kry](https://doi.org/10.1075/[-]jhp.7.2.04kry)
- LENGYEL TÜNDE 2013. Keresd a nőt! A nők mint bűnbakok a középkorban és a kora újkorban. In: GYARMATI GYÖRGY – LENGVÁRI ISTVÁN – PÓK ATTILA – VONYÓ JÓZSEF szerk., *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambizottsági Szolgáltatások Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest. 135–148.
- MÁDAY ANDOR 1913. *A magyar nő jogai a múltban és jelenben*. Athenaeum, Budapest.
- MÁTAY MÓNICA 2003. Cinkos Justicia? Nők, férfiak és a jog a hétköznapokban a 19. századi Debrecenben. In: LÁCZAY MAGDOLNA szerk., *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza. 177–194.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2006. Pragmatika. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 222–261.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2000. Nyelvhasználat a bíróságon. *Magyar Nyelvőr* 124: 25–32.
- PETYKÓ MÁRTON 2015. A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. *Magyar Nyelv* 139: 147–161. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.2.147>
- PÓCS ÉVA 1995. Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye 1529–1768). *Népi kultúra – Népi társadalom* 17: 9–66.
- PRATT, MARY LOUISE 1977. *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*. Indiana University Press, Bloomington.
- REBOUL, ANNE – MOESCHLER, JACQUES 2005. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó, Budapest.

- RISSANEN, MATTI 2012. Power and Changing Roles in Salem Witch Trials: The Case of George Jacobs, Sr. *Studia Neophilologica* 84: 119–129. [https://doi.org/10.1080/\[-\]00393274.2012.668079](https://doi.org/10.1080/[-]00393274.2012.668079)
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434 – 448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2015.2.129>
- SZABÓ MIKLÓS szerk. 2010. *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. Debrecen–Budapest. 329–343.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- TÓTH G. PÉTER 2001. „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívók a magyarországi boszorkányperekben. In: PÓCS ÉVA szerk., *Demonológia és boszorkányság Európában*. L’Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest. 199–225.
- TÓTH G. PÉTER 2006. Szexháború? Férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben. In: GYÁNI GÁBOR – NAGY BEÁTA szerk., *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 11–36.
- VINNAI EDINA 2010a. A „jog és nyelv” kutatások. In: SZABÓ szerk. 2010: 65–90.
- VINNAI EDINA 2010b. A diskurzus kötött rendje. Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntetőeljárásban. In: SZABÓ szerk. 2010: 153–191.
- ZALATNAY LÍDIA 2018. Nyelvhasználati minősítések boszorkányperes iratokban. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KOCSIS RÉKA – SZABÓ GERGELY szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 3. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2016. június 10-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 47–53.

Readers’ expectations and clashing linguistic data in an analysis of historical texts

Suggestions with respect to the use of Gricean maxims in a diachronic perspective

This paper provides a historical sociopragmatic analysis of witchcraft trials against married couples with Grice’s maxims and various approaches to them as a point of departure. In analysing documents of trials with special regard to joint handling of the culprits, I arranged the material in terms of what deviations from the maxims can be observed in the documents, especially from the point of view of the present-day reader. Due to peculiarities of the Hungarian material, a method of arrangement similar to that of the Anglo-American material, an analysis in terms of neighbourhood

pairs and dynamic court communication, can be employed to a very limited degree. On the other hand, I have included in the material of investigation parts of the transcripts of the statements from which the present-day reader can suspect the presence of maxim violations or where explicit metalinguistic reflection on such violations occurred. I found it useful to emphasise the communication between the Middle Hungarian actuary and the present-day reader; in this perspective, the whole of the trial document may contradict the Cooperative Principle, given that the reader expects the document to clearly state whether each culprit is guilty or not guilty. In the analysis I reckoned with the possibility that the content of the maxims may change over time (especially that of the second maxim of quality, and – due to the joint handling of accomplices – of the maxim of relevance); this is emphasised by the approach foregrounding the present-day reader.

Keywords: historical sociopragmatics, historical discourse analysis, Gricean maxims, witchcraft trials, documents in a case, courtroom discourse, language and gender.

HAVASI ZSUZSANNA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Beszermény és besermen

A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. 1. rész*

1. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a magyar *szerecsen* szó melyik nyelvből került át a magyarba, BENKŐ LORÁND (1970: 165–166) rámutatott arra, hogy olasz eredetű, és eredetileg a Magyarországra került levantei arabok jelölője volt. Szerinte a *saracenus*, amely a 12. század második felétől kezdve egyre sűrűbben fordul elő a magyarországi latinságban, a mohamedánság egészét jelölte, de eleinte annak csak egyik részére, arab-levantei népcsoportokra vonatkozott. Ami az *ismaelita* (*hysmaelita*, *hysmahelita* stb.) szót illeti, a nyelvész megjegyzi, hogy a mohamedánokra vonatkozó legszélesebb jelölési körű latin megnevezés volt, „mely lényegében a mohamedán vallásúak gyűjtőnévül szolgált, származási, etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. E megnevezés jellegével szemben áll a *káliz* és a *böszörmény*; az előbbi kétségtől, az utóbbi nagyon valószínűen nem vallási hovatartozást, hanem etnikumot jelöl, nem gyűjtőnév, hanem keletről beköltözött, iráni, illetőleg török nyelvű, mohamedán vallású népcsoportra vonatkozik.” Továbbá azt is megemlíti, hogy míg a *kálizokat* és a *böszörményeket* több esetben az *ismaelita* névvel is illetik, a keleti eredetű mohamedán csoportoknak a *saracenus*-sal való megjelölése hiányzik. Később a latin *saracenus* jelöléstágulásának köszönhetően majd az *ismaelita* és a *saracenus* jelentéstartalma azonossá vált.

1.1. Írásomban elsősorban a *böszörmény* szó, valamint az ehhez hasonló névalakú óorosz és ócseh szavak korai történetével foglalkozom figyelembe véve Közép-Eurázsia nyugati részének történeti hátterét is. Először a tisztánlátás érdekében hangsúlyozandó, hogy a magyar *izmaelita* szó, amely latin eredetű, adatoltan először csak a 16. század végén jelenik meg a magyarban (EWUng. 1: 634; vö. TESz. 2: 253). Szemben a magyar *szerecsen* szóval – bár ez nem mindig pontos szinonimája a latin *saracenus*-nak – a *böszörmény* és a *káliz* magyar szavaknak névalakilag hasonló latin párja nincs, vagy nem mutatható ki, így a latin *ismaelita* szóval *is* jelölhették a *kálizokat* és a „*böszörményeket*” a magyarországi latin forrásokban. És ha a *böszörmény* lexéma mégsem etnonima, hanem a mohamedán hitűek jelölője, akkor ez a latin *ismaelita* magyar megfelelőjéül szolgálhatott. MELICH JÁNOS, aki a 20. század elején foglalkozott a *böszörmény* elnevezéssel, világosan fogalmazta meg akként, hogy az *izmaeliták* csak a latin hivatalos nyelvben voltak „*ismaelita*”-k, esetleg „*sarraceni*-, *saraceni*”-k, „a magyar ember magyar beszédében *böszörményeknek*, *szerecseneknek* hívta őket, a mely kifejezések nyelvünkben a XI., XII. század folyamán már megvoltak” (MELICH 1909: 390).

* E helyen mondok köszönetet írásom két lektorának, Zaicz Gábornak és Zoltán Andrásnak, akiknek tanácsait maximálisan hasznosítottam.

1.2. A *böszörmény* szó jelentéséről, jelölésköréről BENKŐ csak érintőlegesen szólt a fenti 1970-es tanulmányában. A szót felvette a címszavak közé az 1967-es TESz. (1: 365–366) és az 1993-as EWUng. (1: 137) is, amelyeknek főszerkesztője BENKŐ LORÁND volt. Az előbbi szótár szerint jelentése ’izmaelita’, talán kazár vagy besenyő eredetű és köznévi használata elavult. „Végző forrása az arab *muslim* ’az Iszlám követője’; ez átkerült a perzsába, s innen – többes számú perzsa *muslimān* alakban – a török nyelvekbe. [...] A szókezdő *m ~ b* váltakozás ismert török nyelvi jelenség. [...] A magyarba került török alak **büsürman* vagy *besermen* lehetett”. Az utóbbi szótár szócikke tömörebben a magyar kiadástól eltérően azt írja, hogy „Die Vorstufe dürfte **büsürman* evtl **büsürmen* gewesen sein”, és itt olyan sorok is olvashatók, miszerint szónk talán a honfoglalás előtti török jövevényszó, és a 10. századtól a Magyarországon letelepedett muszlimok összefoglaló elnevezése volt.

LIGETI LAJOS (1986: 269, 385–386) A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban címet viselő monográfiájában a *böszörmény* szó forrásának a török *büsürmen*-t tartja, anélkül, hogy részletezte volna a kérdést. LIGETI szerint a böszörmények, akik török nyelvűek és mohamedán vallásúak, a 11. század óta vannak Magyarországon, és Bolgár városából és környékéről érkeztek, mégpedig kiscsoportos, egyéni bevándorlókként. Azt is hozzát teszi, hogy „Régi forrásaink szerint izmaelitáknak vagy kálizoknak is hívták őket”. Itt azonban megjegyzendő, hogy a böszörményeket izmaelitáknak (*ismaelitae*-nak) nem magyarul, hanem latinul, valamint kálizoknak (*caliz*-oknak) nem latinul, hanem magyarul hívhatták az Árpád-korban. Az átadó török névformát illetően MELICH (1909: 391; l. még EtSz. 530–531) a 20. század elején már hasonlóképpen gondolkozott, aki szerint a *böszörmény* szó a 10–11. századi „besenyő–kún–palócz nyelvi átvétel” révén keletkezett, és a török **büsürman*-ból „a magyarban először **büszürman*, majd **büszürmen* > *büszürmén* lett. [...] A további fejlődés ez: *böszörmén ~ bészermén* > *böszörmény*”. A nyelvész szavaiból úgy tűnik, hogy a fejlődés, amelynek kronológiáját nem adja meg bővebben, az ómagyar korban ment végbe. Ebben a korban az *ü* > *ö* nyíltabbá válás és az *ë* > *ö* labializáció megfigyelhető (BÁRCZI 1958: 45–46, 58–59), de az *ü* > *ë* hangváltozás nehezen képzelhető el.

A WOT. (176–178) a szót szintén szerepelteti címszóként, és a szócikk szerzője, RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ’Ismaelite, name of an ethnic group in Medieval Hungary’. A nyelvész írja, hogy a magyarországi muszlimok egyik csoportjának neve *káliz*, a másíknak neve pedig *besermen*, később *böszörmény*, és az utóbbi csoport vélhetően a volgai bolgárok területéről jött Magyarországra. Megjegyzi, hogy nincs bizonyíték arra, hogy az elnevezés átvétele („lemásolása”) 895 előtt történt volna. RÓNA-TAS, aki az átvétel idejét – a magyar nyelvtörténeti terminológiával kifejezve – nem az *ös*-, hanem inkább az ómagyar korban képzei, a hipotetikus török **besermen* hangalak átvételére gondol, kevésbé valószínűnek tartva a *bösörmän* forma átvételét, és a *Bezermen* helynevet joggal [besermén]-nek olvassa. RÓNA-TAS a nyugati ótörök **besermen*-ből származtatja a magyar *böszörmény*-t a nyugati ótörök /e/ → magyar /ö/ hangváltozást feltételezve (WOT. 1118), Ismeretes, hogy az ómagyar korban az *ë* > *ö* hangváltozás megfigyelhető, és ezzel a labializációval (tör. *e* → m. *ë* > *ö*) megmagyarázható a véleménye. A probléma abban van, hogy a török

**besermen* közvetítő alak nem mutatható ki, ami kiviláglik azokból a török nyelvi adatokból is, amelyek a WOT.-ben fel vannak sorolva (vö. WOT. 177).

LIGETI IS, RÓNA-TAS is a *böszörmény* szót etnikum jelölőjének véelve a Volgai Bulgáriával, illetve lakóival hozta kapcsolatba. Talán nem áll messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy az itt röviden bemutatott vélemények, amelyek az utóbbi fél évszázadban kaptak hangot, a magyar nyelvtudomány jelenlegi állását tükrözik, bár részleteiben nem igazán egységesek (ld. még pl. RÁCZ 2016: 37. Vö. BEREND 2001: 192.).

1.3. A *Böszörmény* nevet viselő helynevek közül a legkorábbi egy Szatmár megyei település nevében bukkan fel 1238-ból, mégpedig a *Bezermen* névformában, és valószínűleg itt egy muszlim vallású népesség települése volt a tatárjárás előtt (1238>1367/1388: *Bezermentheleke ~ Byzermentelek, Bezermentelek, Bezermen*, NÉMETH 2008: 37). Az 1332–1337. évi pápai tizedszedés jegyzőkönyvében, amelyben csak a váradi egyházmegye tizedei maradtak fenn teljesen, a *Bezermen* név és alakváltozatai többször is előfordulnak: *Mezermen, Bezermen, Bezermen, Bezermen, Bezermen, Bezerm* (PT. 44, 57, 64, 72, 80, 86). Ezek a váradi egyházmegyéhez tartozó *Böszörmény*-re (Berekböszörmény, Bihar vm.) vonatkozó adatok. Korábban már a váradi püspökség 13. század végén írt tizedjegyzékében is felbukkan a helynév: *Buzurmen, Bezermen* (JAKUBOVICH 1926: 301, 358; I. Gy. 1: 606). Az említett pápai tizedszedés jegyzőkönyvében az egri egyházmegyéhez tartozó *Böszörmény*-re (Hajdúböszörmény, Szabolcs vm.) vonatkozó adatok: *Bozermen, Bezernen, Bezermen* (PT. 327, 344, 360; vö. NÉMETH 1997: 49). Korábbi adatai: 1248/1326: *Nogbezermen*, 1300: *Bezermmenteluk*, 1302: *Bezermmentelwk ~ Bezermmenteluuk*, 1317: *Bezermen*, 1325: *Bezermen* (NÉMETH 1997: 49; I. még: AHI. 1: 22; RÁCZ 2011: 29).

ZOLNAI GYULA (1943: 251.) a fent említett *Mezermen* névalakkal kapcsolatban – amely a váradi egyházmegye *Böszörmény* helységére vonatkozik – írja, hogy „a népnév a magyarba szókezdő *m*-es alakjában is átkerült” (vö. még WOT. 177). Ez merész feltevésnek tűnik, hiszen egyetlen egy névformára támaszkodik, sőt kétséges, hogy népnévvel van-e dolgunk. A felsorolt névalakok összevetése alapján inkább arra lehet következtetni, hogy az írónak helyesen *Bezermen*-nek kellett volna írnia, ami a *Bezerm, Bezernen, Bozermen* és *Bezermem* formákra vonatkozóan is elmondható.

KÁZMÉR MIKLÓS régi (14–17. századi) magyar családnevek szótárában (CsnSz. 136, 187–188) a *Böszörményi* címszó alatt felsorolja időrendben a következőket: 1471: *Bezermeni* | 1485: *Bezermen* | 1597: *Beszermeni* | 1661: *Beszerményi* | 1663: *Böszörményi*. Figyelmet érdemel, hogy KÁZMÉR ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy a 15–16. századi adatok a *Beszermény* c. alá sorolandók, amelynél az első néhány adat a következő: 1521: *Bezermen, Bezermeny* | 1609: *Bezermen* | 1648: *Beszermeny* stb. Megkülönböztető névként megemlítendő a következő adat, amely IV. Béla 1246-i oklevélben fordul elő: *Ratholt filii Simon de Bezermen* (CDES. 2: 160). Azonban az oklevél hamis (KritJ. 1: 254–255; CDES. 2: 159), és a hamisítás a 14–15. századra tehető (KritJ. 2/2–3: 109–110), így inkább e korra vonatkozó adatként kezelendő. Ezenkívül még megemlítendő az 1360-ból *petrus dictus Bezermen* (Zichy 3: 190; AHI. 1: 22).

Az *Bezermen* írásmódtól eltérő névalakok bizonyára részben az Árpád- és Anjou-kori helyesírás kialakulatlanóságának is köszönhető, továbbá a név variánsaiban természetesen az elírások, nyelvjárások, másolási hibák stb. is közrejátszhattak, de esetünkben kivételesen viszonylag egységes írásmódnak tűnik, amely leginkább a *Bezermen* alakban öltött testet. Az ezekben az adatokban tükröződő hangalak minden valószínűség szerint nem *böszörmény*, hanem megközelítőleg *beszermény* volt. Nem zárható ki azonban, hogy a 13. század végén már megjelent a *beszermény* alakváltozata is, a *böszörmény* (*Buzurmen*). Mellesleg megjegyzendő, hogy a *beszermény* szó első köznévi előfordulása a Besztercei szójegyzékből való, amely 1395 körül keletkezett, és amelyet a 19. század végén fedeztek fel és ki is adtak. A nép- és országnevek felsorolásánál található a kérdéses hely a latin megnevezés után a magyar megfelelője megadásával: *ysmaelita, bezermen orzaga* (BesztSzj.11.). Ez kétségtelenné teszi a latin *ismaelita* ('muszlim') = magyar *beszermény* azonososságát, amely vélhetőleg az Árpád-korban is fennállt. A másik ide vágó nyelvemlék a Schlägli szójegyzék (SchlSzj. 28.) a 15. század elejéről. A latin–magyar szógyűjteményben a következő sorok szerepelnek: *Sarachenus – zerechen* (szerecsen), valamint *Ismaeliticus – buzermen* (beszermény ~ böszörmény).

Mivel aligha valószínű, hogy az *e* betűnek – amelynek legalább kettős (*e, ě*) hangértéke volt (BENKŐ 1980: 93) – *ö* hangértéke is lett volna, kézenfekvőnek tartható, hogy a muszlimok korai magyar neve nem *böszörmény*, hanem *beszermény*, vagy ehhez közel álló hangalak volt még a 13. században, és később az *ě ~ ö* váltakozás hatására az előbbi névalak is kialakult, amely majd dominánssá vált a későbbi századokban. Furcsa jelenségnek tűnik, hogy sem a TESz., sem pedig az EWUng. a *böszörmény* szócikkében egyszer sem említi meg azt, hogy a szónak *beszermény* előzménye, illetve alakváltozata is van. A FNESz. (1: 558. *Hajdúböszörmény*, 199. *Berekböszörmény*; l. még BÁBA szerk. 2015: 102, a vonatkozó rész KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN munkája) szerint a *Böszörmény* helynév a magyar régi nyelvi *böszörmény* 'izmaelita' népnévből keletkezett, ami pontatlan megfogalmazásnak látszik.

Meg kell jegyezni, hogy vitás kérdés az, hogy a *böszörmény* (< *beszermény*) etnikum jelölője volt-e vagy sem (vö. ÇOBAN 2012: 62–63.). A kérdésre előlegezve a választ nemmel fogunk felelni. Úgy vélem, hogy az Árpád-korban nem *böszörmény*-nek, hanem általában *beszermény*-nek hívták magyarul a muszlim hitű embert, és az előbbi szó eredetkérdésével kapcsolatban elsősorban a *beszermény* szót kell kiindulópontul venni. MÓDY GYÖRGY (1973: 30) szerint – aki ebben nem támaszkodik különösképpen forrásadatokra –, „Böszörmény neve a régi magyar nyelvben közszőként élő és mohamedánt, Iszlám-hívót jelentő 'beszermény' szóból lett helynévvé”, és ezzel csak egyetérteni lehet.

2. MELICH fentebb idézett tanulmányában nem felejtkezett el szólni arról, hogy a *böszörmény*-hez hasonló névalakú szavak a szláv nyelvekben is előfordulnak, idézett is különféle szláv alakváltozatokat, de érdemben tovább nem foglalkozott ezzel a témakörrel.

A következőkben a magam szerény eszközeivel a szláv – többek között óoroszláv és ócseh – szavakat veszem szemügyre, amelyek esetleg a magyar *beszermény* kér-

désével kapcsolatban is útmutatásul szolgálhatnak. HANNES SKÖLD (1923–1924: 290–293) – aki nem sokkal azelőtt, hogy 1925-ben a magyar nyelvvel kapcsolatos két hosszú tanulmányt tett volna közzé, és akinek egy írása a MNy.-ben is megjelent 1924-ben – éppen a szláv névváltozatokról publikált egy rövidke írást, amelyben nem tett említést a magyar szóról. Témánk szempontjából érdekes, hogy a sok alakváltozatot két csoportra osztja, az egyiket a *busurman* formával, a másikat a *besermen* formával képviselteti, és úgy véli, hogy az előbbi újabb alak, mégpedig az oszmán törökből, az utóbbi régebbi forma, amely perzsa *muselmán*-ból a törökben **buserman* lett, majd a *büsärmän* > *bäsärmän* fejlődés következett be, amely a szláv *besermen* alak alapjául szolgált. Ebbe a kérdéskörbe természetesen be lehetett volna vonni a magyar *beszermény* szót is.

LINDA SADNIK és RUDOLF AITZETMÜLLER szerzőpáros által kiadott szláv nyelvek összehasonlító szótárában az óorosz *бесерменинь, бесурманинь* szócikknél szintén sok idevágó alakváltozat (oros, fehéroros, ukrán, lengyel, ócseh és szerb-horvát nyelvekből) szerepel. A legrégebbi rétegnek az óorosz *бесермен(инь)* formát tartják, amely Közép-Európában már a 13. század végén megjelent (ócseh *beserměne* és magyar *Bezermen*). A második rétegnek pedig az orosz *бусурман* (> *басурман*) névformát vélik. Szerintük a *besermen* egyben egy nem szláv, pogány törzs vagy nép jelölője is volt, amellyel később a kölcsönvett török-tatár *busurman* ('mohamedán') keveredett össze. Joggal megjegyezzük, hogy az *e*-vokalizmus nem bizonyítható semmilyen török forrásanyagban. Hivatkozva a TESz.-ra a *böszörmény* szóval is foglalkoznak, és úgy vélik, hogy a kománok egyes csoportjainak – amelyek nyelvéből származik a kérdéses szó – egyfajta önnevezéséről vagy egy törzsnevééről van szó (VWSS. 474–475).

2.1. Az orosz *besermen* szóval kapcsolatban NIKOLAJ MICHAJLOVIČ KARAMZIN (1766–1826) Az orosz állam története című híres munkája – amely nem kis hatással volt a későbbi kutatókra, ahogy látni lehet az alábbiakban – szolgálhat a kérdés megközelítésének kiindulópontjául. Az orosz szerző azt írja, hogy Aleksandr Nevskij türelmesen viselte a könyörtelen függőség súlyát, amely egyre jobban terhelte a népet, továbbá a mongolok uralma Oroszországban megnyitotta az utat sok – besermen-i, hvárezmi vagy hivai – kereskedőnek, akik régóta nagy tapasztalattal bírtak a kereskedelemben és a haszonszerzés ravaszságában (a könyve 1818–1821-es 2. kiadását újraközli KARAMZIN 1991: 52–53). Hogy KARAMZIN miért gondolt a besermen-i, hvárezmi és hivai kereskedőkre, az abból tűnik ki, hogy az orosz tudós könyve előző fejezetében Plano Carpini ferences barát úti jelentését idézi: „в страну Бесерменов (Харазов или Хивинцев) говорящих языком Половцев, но исповедующих Беру Сарацинскую”. Jegyzetében megjegyzi, hogy a *besermen*-ek neve, akik mohamedán hitűek voltak, valószínűleg mohamedánokat jelöl, és később Oroszországban minden hitetlent *busurman*-nak kezdtek hívni (KARAMZIN 1991: 28–29, 195, 51. jegyz.; vö. PC. 1838: 107; BRETSCHNEIDER 1937. 1: 269). Plano Carpini tudósítására majd később visszatérek.

KARAMZIN munkájára egy magyar kutató, a főképp numizmatikusként ismert RÉTHY LÁSZLÓ (1851–1914) is figyelmes lett. Tanulmányában KARAMZIN könyve 2. kiadásán alapuló 1823-as német változatából idéz több sort magyar fordításban, amely így kezdődik: „A mongol uralom sok beszerményt, charezmi

és chivai kereskedőt hozott Oroszországra, kik rég idők óta üzlettel foglalkozván, az önérdek minden fogásával nyitottak maguknak utat. Ezek az orosz fejedelemségek jövedelmeit bérbe vették a tatár khánoktól s mert a bérösszegeket előre lefizették a szegény lakosságtól hallatlan uzsorával harácsolták össze a bérlet adókat.” És RÉTHY – aki szerint a magyarországi böszörmény is értette mesteriségét – leszögezi, hogy a „böszörmény nem jelent többet muzulmánál” (RÉTHY 1880: 23; KARÁCSONYI 1913: 3, 6). Félretéve a magyar tudós további fejtegetését, számunkra érdekes, hogy a KARAMZIN könyve német kiadásában szereplő „Bisermin(isch)” szót (KARAMSIN 1823: 72) *biszermény*-nek fordította, amellyel megegyezőnek vélte a *böszörmény* szót.

2.2. KARAMZIN írása természetesen az óorosz évkönyvek híradásaira is támaszkodott, amelyekben a *бесермен* (és alakváltozatai) többször előfordul. Körülbelül másfél évszázaddal később M. N. TICHOIROV 1964-es tanulmányában – amely a Besermen-ek az orosz forrásokban címet viseli – azt írja, hogy az évkönyvek szövegeivel való foglalkozáskor szembeötlik egy homályos terminusz, a *бусурманин*, *бесерменин*, amely viszont eddig minden kutató számára teljesen érthetőnek látszott. Az orosz történész felhossa I. I. SREZNEVSKIJ (1: 71, 79, 195) óorosz szótárát, amelyben a szó három variánsa található címszóként: *бесермень* (= *бесерменинь*), *бесурманинь* (= *бесурменинь*) és *бусурмань*, és megjegyzi, hogy ott mind a három variánsnak tradicionális magyarázat van megadva: ’mohamedán’. Az ilyen magyarazattal szemben kétségeit kifejezván rámutat arra, hogy a *besermen* szócikkében említett idézetben – a Voskresenski évkönyv 1346-i évi híradásánál – a tatárok külön fordulnak elő a besermen-ektől („на бесермены и на татары и на ормены”), holott a tatárok muszlimok voltak. Az évkönyvek különböző szöveghelyeinek elemzése után arra következtet, hogy a 13–15. századi forrásokban előforduló *бесерменин* szónak két jelentése van: 1. a szó muzulmánt vagy más hitűt jelöl meg általában; 2. ezzel a szóval egy bizonyos népet, mégpedig a kámai bolgárokat nevezik (TICHOIROV 1964: 51–52, 59).¹

TICHOIROV – aki főleg a 14. századra vonatkozó szöveghelyekkel foglalkozott, amelyekben kivétel nélkül a *besermen* névforma fordult elő – ezenkívül még két szöveghelyről is említést tett, amelyek a 12., illetve a 13. századra vonatkoznak. Az egyik az Ipatij-kódex középső részét képező Kijevi Évkönyvben található, amely eredetileg a 12. század végén keletkezett Kijevben. Itt az 1184. évnél arról értesülünk, hogy Končak, aki hadba vonult Rusz ellen a polovecek sokaságával, tüzzel felégetve akarta bevenni a rusz városokat, mivel talált egy embert, egy besurmenint, aki „élő tüzzel” tudott löni („яко плѣнити хотя грады Роускыѣ и пожещѣи огньмъ баше бо вбрѣль моужа такового бесоурменина иже стрѣлаше живымъ огньмъ.” PSRL. 2: 634, a lengyel fordításban *bisurmanin*; GORANIN 1988: 233, az ukrán fordításában *бусурменин*; МАЧНОВЕЦ’ 1989: 335; a híradás 1185. évre vonatkoztatandó). A történész megjegyzi, hogy ez a legkorábbi említés a *besermen*-ekről („о бесерменах” [sic!]) az évkönyvekben,

¹ V. N. RUDAKOV (2013: 23) kiegészíti TICHOIROV nézetét rámutatva arra, hogy az orosz forrásokban néha-néha megjelennek a besermen-ek ’tatárok’ jelentésben, abban a korszakban is, amikor az Arany Horda még nem lett iszlám állam. Azonban az az időszak, amikor a *besermen* elnevezésre a ’tatár’ jelentés is rátapadt, nem vonatkozik a 12–13. századra.

holott az évkönyvben valójában nem a *besermen*-ekről, hanem a *besurmenin*-ről esik szó (a *бесоурменин* szóban előforduló *ou* egy hang [u] jelölésére szolgált, és a szóvégi *-ин* pedig orosz suffixum).

Ez az epizód nem maradt említés nélkül a déli Rusz fejedelemségeivel és a polovecekkel foglalkozó szakirodalomban sem. Ízelítőül hivatkoznék néhány munkára. S. A. PLETNĚVA (2010: 171) idézőjellel ellátva megemlíti a „басурменин”-t. P. P. TOLOČKO (1999: 140) szintén az idézőjeles „басурменин” szót használja különös magyarázat nélkül. MARTIN DIMNIK (2003: 162) angol nyelvű könyvében az ’infidel (hitetlen)’ szót használja a *besurmenin* szó említése nélkül. KOVÁCS SZILVIA (2014: 125, 243, 672. jegyz.) érdekes módon ötletesen a *böszörmény* szót alkalmazza beletéve zárójelbe a *бесоурмен*-t. Több mint egy évszázaddal korábban JOSEF MARQUART (1914: 154, 2. jegyz.) – aki használja KARAMZIN fentebb említett könyvét is – alapvető tanulmányában egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy Končaknak volt egy *besermenin* (muszlim Hvárezmből) embere. Tőle ezen *besermenin* származását („hvárezmi mohamedán”) átvette GYÖRFFY GYÖRGY (1990: 269), akinél azonban a *besermin* alakban szerepel. Ezek után annyi hangsúlyozandó, hogy a 12. században nem a *besermen*, hanem a *besurmen(in)* szó – amelyet a kutatók különféle alakváltozataiban szerepeltetnek – volt ismert a keleti szlávok számára, megértése nem okozott különösebb gondot nekik, jelentése pedig minden bizonnyal ’muszlim’ etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Az külön vizsgálendő, hogy ez a *besurmen*, vagyis a muszlim milyen etnikumú ember volt.

A másik híradás, amelyre TICHOMIROV hivatkozott, a Lavrentij-kódexnek abban a részében található, amely főleg az észak-keleti Rusz eseményeinek leírásával foglalkozik, mégpedig az 1262-es évnél. A híradás szerint a *besurmen*-eket kikergették Rosztovból, Vlagyimirből, Szuzdalból és Jaroszlavlból, hiszen ezek az átkozott *besurmen*-ek a *dan*’-t (adót, adószedő jogot) átvállalták („вкупахуть бо ти оканьнин бесурмене дани”), és ezáltal tönkretették a népet; ebben az évben megölték Zosimát, aki látszólag szerzetes volt ugyan, de a sátán szolgája lett. Elutasítva Krisztust a hamis próféta, Mahomed csábításának engedve *besurmen* lett („отвержесѧ Х[рист]а и бы[сть] бесурменинъ, вступивъ в прелестъ лжаго пр[о]р[о]ка Ма[х]меда.” PSRL. 1: 476). Nem fér kétség ahhoz, hogy itt a *besurmen* alatt ’mohamedán’ értendő. A történeti szakirodalomban – az 1262. évi *besurmen*ek elleni felkeléssel kapcsolatban – őket muszlim kereskedőkként vagy muszlim adóbérlőkként tartják számon (NASONOV 1940: 50–51; VERNADSKY 1953: 159; KRIVOŠEEV 2003: 206–207), és ugyanakkor néha mongol-tatár adóbérlőknek is nevezik (ČEREPNIN 1977: 201; FENNELL 1983: 119). A hitehagyottként említett Zosima (Izosima) példája mutatja, hogy egyes ruszok áttértek a muszlim hitre, és maguk is adóbérlők lettek, így őket „mongol-tatár” adóbérlőknek nevezni csak nagy általánosítással elfogadható, hiszen a *besurmen*-ek több etnikumból állhattak (vö. KRIVOŠEEV 2003: 206, 125. jegyz.; HALPERIN 2007: 176, 36. jegyz.).

2.3. Témánk szempontjából nem hagyható figyelmen kívül még egy szöveghely, amelyről TICHOMIROV nem szólt. A Lavrentij-évkönyv 1263-as híradása – amelyben benne foglaltatik Aleksandr Nevskij csonka életrajza is – félbeszakadt a lapok elvesztése miatt, így ezután – 20 évnyi rés után – az 1283-as tudósítás következik, amelynek kezdő része szintén hiányos. Ebben is a *besurmene* (tbsz.) és

besurmenin alakokat használták. A következő 1284-i híradás elején csak egyszer bukkan fel a *besurmenin*, és majd egységesen ötször a *besermenin(ski)* névalak szerepel (PSRL. 1: 481–482), ami nagyobb figyelmet érdemel. Az 1283. és az 1284. évi eseményekről szóló rész – amelyben többek között egy Achmat nevű *besurmenin*-ről és két testvéréről is szó esik – a kéziratban tulajdonképpen egyetlen egy (170) lap két oldalán található. A lap elülső oldalán, mégpedig az 1284-es híradás elején történik az említett névváltás (*besurmenin* → *besermenin*): „Два бесурменина ис свободы в другую свободу... вѣ [два] братеника бесерменина та оутекла” (a kutatás szerint az eseménysor 1283–1284-nél évekkel később zajlott le. NASONOV 1940: 70, 3. jegyz.; KUČKIN 1996: 36–38). A 173 lapból álló kódex kézírattani és textológiai vizsgálata alapján G. M. PROCHOROV (2014: 342–351; vö. NIKITIN 2011: 9–10) úgy véli, hogy az egyik írnok az elejétől a 40. lap hátsó oldalának 8. soráig, a másik pedig ezután a 9. sorától egészen a kódex végéig másolt, és a harmadik pedig az 157. és 167. lapot, valamint a 161. lap hátsó oldalának utolsó sorait írta. Ha helytálló a véleménye, akkor arra kell gondolni, hogy a szóban forgó 170. lap egy írnok kézírása. Természetesen az sem zárható ki, hogy a névváltás a korábbi kéziratban már jelen volt.

A *besurmenin*-ről a *besermenin*-re való hirtelen névváltásról tudtommal sem a nyelvészek sem a történészek nem mutatnak különösebb érdeklődést, így csak találgatásokra vagyok kénytelen szorítkozni. Ismert, hogy Lavrentij szerzetes 1377-ben összeállította a később az ő nevét viselő kódexet, amelyben a Moszkva környéki terület tradíciója tükröződik, és amely a többiekhez hasonlóan több krónika összeszerkesztése. A Szuzdali évkönyvben – amelyet szintén tartalmaz a kódex – található az említett híradások, valamint a lapok elvesztése is megfigyelhető. Nehéz elképzelni, hogy a névalak változásához köze lenne az elvesztésnek, és hogy e változás a kérdéses szövegrész eltérő eredetére utalna. A kérdéses hézagot az évkönyvben pótolni lehet más évkönyvek párhuzamos szövegrészeivel. Például a M. D. PRISËLKOV (2002: 340–343) által rekonstruált Troicai évkönyvvel, amelyben azonban a kérdéses szöveghelyeken is, sőt másutt is egyöntetűen a *besermenin* (*besermen*) névalak fordul elő. Valószínű, hogy amikor a Troicai évkönyvet – amely 1812-ben elégett Moszkvában – a 15. század elején összeállították, a kérdéses elnevezést egységessé tették, vagy ezt korábban már megtették mások. Bizonyos, hogy hasonlóképpen jártak el a *besurmen* névre nézve más évkönyvek is az összeszerkesztésükkor. Például a 15. század végén keletkezett Simeonov évkönyvből (PSRL. 18: 79–81) értesülünk arról, hogy a Rusz déli régiójában fekvő Kurszknak volt *baskak*-ja (adószedésért felelős tisztviselője) a fentebb említett Achmat („бѣше нѣкто бесерменинъ злочитрь и велми золь имя ему Ахматъ, держаше баскачьство Курьскаго княженіа” PSRL. 18: 79). Lásd továbbá szintén a 15. század végéről származó Moszkvai (PSRL. 25: 154–156), a 16. századi Voskresenski (PSRL. 7: 176–178.) stb. évkönyveket (l. még NIKITIN 2011: 123–125, 141–143; 263, 287–289). Ilyen körülmények között feltételezhető, hogy a 14. század második felében már a *besermen* forma lett teljesen domináns névalak Ruszban. És ennek hatása alá estek az írkokok, akik saját nyelvezetüket, nyelvjárásukat – az esetünkben a *besermen*-t a *besurmen* helyett – öntudatlanul kezdtek használni a szövegek másolásakor. Ugyanakkor leszögezendő, hogy

TICHOMIROV nézete, miszerint a *besermenin* szónak a 13. századi forrásokban is két jelentése ('muszlim' és 'káma-i bolgár') van, nem igazolható, és csak a következő századok híryanagaira nézve érvényes. Mindenesetre nem vitás, hogy a 12–13. században a *besurmen* névalak használatban volt.

2.4. Mindezek után nézzük meg, hogy az orosz nyelv etimológiai szótárai és az óorosz nyelv szótárai hogyan kezelik a *besurmen* és a *besermen* elnevezéseket.

MAX VASMER (ESRJ. 1: 132–133, 160, 251–252) etimológiai szótárában három címszó szerepel külön-külön mind szócikk kíséretében: 1. *басурман*, *бусурман* 'nem keresztény, muzulmán'; 2. *бесерменин* 'muzulmán'; 3. *бусурман* 'pogány'. A szócikkek szerint, amelyek szűkszavúak, török eredetű szavakkal van dolgunk. VASMER eljárása, hogy az első szócikkben az Ipatij-évkönyvből az 1184-es *besurmenin*, a másodikban pedig a Lavrentij-évkönyvből az 1262-es *besurmenin* névalak van idézve, nehezen érthető.

Az orosz nyelv legújabb és egyben legnagyobbak ígérkező etimológiai szótárában (RES. 2: 259–260; 3: 147; 5: 210) pedig, amely A. JE. ANIKIN munkája és még befejezetlen, két címszó fordul elő: 1. *басурман*, 2. *бесермяне*, és a *бусурман* pedig utaló címszó a *басурман*-ra (vö. STRJ. 66–67). ANIKIN a *basurman* szócikkében – amelyben sok szláv alakváltozat van felsorolva – utalva a VWSS.-re írja, hogy a turkizmus legkorábbi szláv alakja az óorosz *бесермен(ин)ъ*-ben és az ócseh *beserměne*-ben kimutatható, de az óorosz *besurmen* névalakról külön nem szól. A *бесермяне* (tbsz.) szócikkében megadott jelentése szerint az udmurt nyelv *besermjan* dialektusát beszélő etnikai csoport elnevezése (önelnevezésük: *beserman*).

Ismételten hivatkozunk SREZNEVSKIJ (1: 71, 79, 195) szótárára, amelyben három címszó található: *бесермень* = *бесерменинъ*, *бесурманинъ* = *бесурменинъ* és *бусурманъ*, és az első szó jelentése 'muzulmán, Mahomed híve', mégpedig hivai vagy boharai, és az utóbbi kettő jelentése pedig 'muzulmán'. Közülük a szócikkekből ítélve időrendileg az első kettő érdekes. Az első szó jelentését a szótár a Szófiai évkönyv 1262. évi, valamint a Voskresenski évkönyv 1346. évi híradásából vett idézet illusztrálja. Amint láttuk, a második idézetet TICHOMIROV nem megfelelő példának tartotta. A második címszó (*бесурманинъ* = *бесурменинъ*) jelentését egyrészt az Ipatij-évkönyvben szereplő 1184. évi híradással (*besurmenin*) illusztrálja, másrészt egy 14. századi forrásban szereplő *besurman* szót is felhossa a nyelvész. Nem kizárt, hogy az utóbbi névformát a *besurmen*-ből való fejleménynek tartja. Arra, hogy SREZNEVSKIJ miért gondolt a hivai vagy boharai muzulmánra, vélhetően Karamzin fent idézett sorai lehettek hatással.

Az utóbbi évtizedekben két óorosz nyelv szótára látott napvilágot – amelyek mind még befejezetlenek –, de úgy látszik, hogy TICHOMIROV fentebb említett véleménye nem volt befolyással rájuk. A SRJ. 1975-ben megjelent 1. kötetében (1: 79, 150, 359) az ide vágó szavakból több címszó szerepel, amelyek négyféleképpen csoportosíthatók. 1. *басурманъ*, *басурманити*, *басурманский*; 2. *бесерменинъ* (*бесермянинъ*, *бесурменинъ*), *бесерменка*, *бесерменский*, *бесерменство*, *бесермянинъ* (utaló címszó a *бесерменинъ*-re); 3. *бусорманъ* (utaló címszó a *бусурманъ*-ra), *бусурманъ*, *бусурманити*, *бусурманитися*, *бусурманский*, *бусурманство*, *бусурменинъ*; 4. *бусульманъ*, *бусульманский*. Ha a származékszavaktól eltekintünk, a négy névalak marad az említettek közül :1. *басурманъ*

'máshitú, nem keresztény'; 2. *бесерменинь* 'mohamedán, nem keresztény'; 3. *бусурмань* 'muzulmán'; 4. *бусульмань* 'muzulmán', 'máshitú, nem keresztény'. Ezek közül a 2.-at kivéve mind a 16–17. századból adatolt, így az időrendi előfordulásukat véve figyelembe témánk szempontjából csak a *бесерменинь* (*бесермянинь*, *бесурменинь*) szó érdekes, amely a Ruszbeli tatárjárás előtti időkből is kimutatható. Pontosabban csak a *бесерменинь* meg a *бесурменинь* névalakok lényegesen, hiszen a *бесермянинь* a *бесерменинь*-ből később keletkezett formának tekinthető.

A 11–14. századi óoroszc nyelv szótárában (SDRJ. 1: 155) idevágó címszóként három található: *бесоурменинь*, *бесоурменъка*, *бесоурменьскыи*, és még ezzel kapcsolatos három utaló címszó is van: *бесерменинь*, *бесерменъка*, *бесерменьскыи*. A *бесоурменинь* (*бесерменинь*) jelentése 'nem keresztény, máshitú'. Furcsa jelenség, hogy a szócikkben a fentebb említett Lavrentij évkönyv 1262-es híradásával illusztrálják a jelentést, hiszen – amint láttuk – az ottani jelentése 'muszlim'. A *бесурменинь* nem más, mint a *бесоурменинь* transliterációs változata (*передача*), így ebben a szótárban is tulajdonképpen a *бесерменинь* és *бесурменинь* névalakok jöhetnek számításba.

Végül még egy adatról érdemes szólni, amely Bölcs Jaroszlav fejedelem nevéhez kapcsolt Ustavban található, vagyis az 11–12. században kialakult törvénykönyvben a családi és házassági jogról, melyet majd átdolgozták a 13–16. században, és amelynek számos másolata és szövegváltozata ismert. Az Ustav keletkezésének idejét illetően nincs egységes vélemény, de a kutatók többsége a mongol kor előtti időszakra, mások pedig a 13–14. századra helyezik (ŠČAPOV 1976: 85). Az Ustav kérdéses passzusa szerint ha egy zsidó vagy egy besermenin egy rusz vagy egy máshitú (nem ortodox) nőt vesz feleségül, fizetnie kell a metropolitának 50 grivnát. Itt még található egy zsidó és egy *besermenin* nővel, vagyis *besermenka*-val kapcsolatos passzus is (ŠČAPOV 1976: 95, 98, 101, 102, 105, 106. stb.). Kétségtelen, hogy itt a *besermenin*, illetve *besermenka* alatt 'muszlim', ill. 'muszlim nő' értendő. Mellesleg megjegyzendő, hogy a SRJ. a *бесерменка* szócikkében hivatkozik az Ustav említett passzusára, mégpedig az 1035. évi dátummal ellátva.

2.5. Az itt hivatkozott szótárak tehát a *besermen* mellett a *besurmen* névforma meglétét nem tagadják, de ebben a kérdésben több információval nem szolgálnak, így más irányból próbáljuk megközelíteni a kérdést. TICHOMIROV a *besermenin* szó eredetével kapcsolatban feltételezi, hogy a (volgai) bolgárok vették át Közép-Ázsiából az iszlám felvétele idején a szót, amely eredetileg muzulmánt jelölt megkülönböztetve máshitúektól. És a bolgárok – akik kezdetben egyetlen mohamedán nép volt a Közép-Volga vidékén a keresztények és pogányok közvetlen szomszédságában – magukévá teheték a *besermen* elnevezést először a muszlimokhoz való saját tartozásuk jelöléséül, később pedig törzsi nevükként. TICHOMIROV (1964: 55–56) e törzsnevet kapcsolatba hozza az udmurtok egy csoportjának nevével, amelyről a *бесермены* vagy *бесермяне* alakban tesz említést. T. I. ТЕПЛАШІНА (1970: 177, 180, 186) az or. *бесермяне* etnonimról szóló írásában előbb leszögezi, hogy a besermjanok (*бесермяне*) megőrzik önelnevezésüket a *beserman* (*бесерман*) formában. A nyelvész szerint – aki a *beserman* etnonim eredetét kettébontva (*beser* + *man*) magyarázza meg – az orosz *бесермяне* a *бесерман*-ból származik, és az előbbi névalak az *армяне*, *персияне* stb. típusú szavak analógiájából keletkezett.

ТЕПЛАШИНА úgy gondolja, hogy a *бесермяне* kifejezés legkorábbi rögzítése a fentebb már említett 1184-es híradásban található *бесурменинь*, és így a *бесермяне* a történeti irodalomban a *бусурман* szónál jóval korábban jelent meg. Megjegyzendő azonban, hogy az 1184-es *бесурменинь* és az or. *бесермянин* (tsz. *бесермяне*) között fennálló alaki eltérés magyarázatra szorul.

Az elmondottak alapján bizonyos, hogy témánkkal kapcsolatban a sok hasonló alakú név dzsungelében időrendileg mindenekelőtt az óorosz *besermen* és *besurmen* formák jöhetnek számításba. Az orosz szakirodalomban gyakran történik még hivatkozás P. M. MELIORANSKIJ (1905: 113–116; l. még BLAGOVA 1969: 315–317) írására, aki az oroszban, mint a török jövevényszavak egyikéről a *бесурменинь* szóról is értekezett, ezt a névformát véve címszóul. Szerinte az oroszok a *бесурменинь*, *бесерменинь*, *бусурмань* vagy *басурмань* névalakokat az ilyen vagy ehhez közelálló formában kapták a polovec (komán) vagy esetleg volgai bolgár nyelvtől. Figyelme inkább a szókezdő *m > b* hangváltozásra irányult a török nyelvjárásokban, és a magánhangzókra aligha.

2.6. Az a kérdés, hogy az óorosz *besermen* és *besurmen* névformák közti alaki eltérés miből ered, időrendi, nyelvjárási vagy más tényezőknek köszönhető-e, – úgy látszik – nem merült fel a szakirodalomban. Amennyiben az óorosz *besermen* szónak ’bolgár’ jelentése is volt a 14. században, ebből nem merész dolog arra következtetni, hogy szónk a volgai bolgárok nyelvéből került be az óorosz nyelvbe. A Volgai Bulgária és a Kijevi Rusz közötti kapcsolatokról már a 10. századi események leírása során történik említés az óorosz évkönyvekben. A Lavrentij-évkönyv 1184-es híradásánál (valójában 1183-ban) azon hadiesemény leírása található, hogy Vsevolod vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem támadást indított a bolgárok ellen, ami nem került el a történeti szakirodalom figyelmét (vö. FACHRUTDINOV 1984: 88; BARIJEV 2005: 103–104; MAKAI 2010: 392). A híradás szerint a bolgárok látva a ruszokat, rávetették magukat menekülésre, a ruszok pedig üldözőbe vették és lekaszabták a pogány Bochmit-belieket. És a bolgárok a Volgáig futottak („а наши погнаша съкуще поганъ Бохмиты и прибѣгше к Волзѣ” PSRL. 1: 390; l. még PSRL. 2: 625–626; GORANIN 1988: 228; MACHNOVEC’ 1989: 331). A *Бохмит* nem más, mint Mahomed, így itt tulajdonképpen „pogány mohamedánok”-kal van dolgunk, ami annak előjele lehetett, hogy a volgai bolgárok nevéül a későbbi időkben az óoroszban a *besermen* szó is szolgált.

Andrej Bogoljubskij vlagyimiri fejedelem – akinek anyja polovec és felesége pedig bolgár volt – uralkodásának utolsó tíz éve alatt (1164–1174) Kijev ellen kétszer, Novgorod ellen szintén kétszer indított támadást. Ugyanakkor a Volgai Bulgáriába is kétszer, 1164-ben és 1172-ben vonult hadba (LIMONOV 1987: 71, 86; vö. FACHRUTDINOV 1984: 87–88; BARIJEV 2005: 101–102; MAKAI 2010: 390). Az 1164-es hadjáratról a Lavrentij-évkönyv a következőképpen tudósít: „az Úr és a Szent Szűz” segített neki a bolgárok elleni háborúskodásban, és Andrej azt látta, hogy pogány bolgárokat meggyilkoltak („видѣвъ поганъ Болгары избиты” PSRL. 1: 352). A Nikon-évkönyv, amely a 16. században keletkezett, az ugyanerről a hadjáratról szóló szöveghelyen – az 1160-as évnél – a bolgárokat izmaelitáknak nevezi („и поможе имъ Господь Богъ и пречистая Богородница, и избиха множество Измаильтянь” PSRL. 9: 230). Vajon a keresztény írások,

akik előtt közismert volt a bolgárok mohamedánsága, az „izmaeliták” alatt muszlimokat értették?

A Rusz déli részén szereplő Končakot és poloveceit „istentelen izmaeliták-ként és átkozott Hágáriakként” (безбожни Измалтанъ вканыни Агаране) ábrázolják az évkönyvekben (PSRL. 2: 612, 628). Az *Агаране* nem más, mint „Hágár fiai”. Az Ipatij-évkönyv továbbá az 1237. évnél közli Batu hadjáratával kapcsolatban, hogy eljöttek „az istentelen izmaeliták”, akik azelőtt harcoltak a rusz fejedelmekkel a Kalkánál (PSRL. 2: 778). Bizonyos, hogy itt az „izmaeliták” szó nem bír a ’muszlimok’ jelentéssel. Megjegyzendő, hogy az „izmaelita” szónak két különböző fogalmi körbe tartozó jelentése volt: az egyik a ’muszlimok’, a másik pedig olyan „nép”, amely a világvégének közeli eljövételét hirdeti (KOSSÁNYI 1933: 316; I. még CHEKIN 1992: 11–17). A hivatkozott szöveghelyekben a szó – bár biblikus környezetben jelenik meg – vallási megjelölés értelme nélkül „Ismael fiai (leszármazói)”-ként, vagy más hitűekként, nem keresztényekként értendő. A Lavrentij-évkönyvben az 1223. évnél a poloveceket „Ismael istentelen fiai”-nak nevezik (PSRL. 1: 446). A Nikon-évkönyv fentebb idézett szövegébe vélhetőleg a későbbi keresztény kompilátor munkájának köszönhetően kerülhetett be a szó a bolgárokkal kapcsolatban is. Elmondható tehát, hogy az óorosz *izmaltjane* a 12–13. században nem szinonimája a *besermenju* (бесермены ~ бесермене) szónak.

2.7. Az óorosz nyelvben a bolgárokat eleinte vallásukat illetően a *besermen* szóval különböztették meg, és a későbbi időkben az utóbbi elnevezés jelentésbővüléssel a bolgárok jelölésére is szolgálhatott. Feltételezhető, hogy a volgai bolgárok nyelvében, amely a csuvasos típusú török nyelvek közé tartozott, a mohamedánok jelölésére **besermen* névforma volt használatban, amely a későbbi időkben az udmurtok (votjákok) egy csoportja nevének alapjául szolgált. Egy példa van arra, hogy a köztörök *ü* a volgai bolgárok szórványosan ismert nyelvében *e*-nek felel meg. A *v*-protézissel ellátott *več-* (’három’; *večim* ’harmadik’) szóról van szó, amely esetleg az *e < ü* (ótörök *üč*; tör. *üç* ’három’; vö. csuv. *viššī* stb.) hangváltásról tanúskodna (vö. LIGETI 1986: 454; TEKIN 1988: 22). Bár ennek közelebbi kronológiája ismeretlen, valószínű, hogy az óorosz nyelv nem a *büsürmen* vagy *busurman*, hanem egy csuvasos típusú nyelvből a **besermen* hangalakot vette át.

A *besurmen* névfórmával kapcsolatban megemlítendő, hogy az oroszban ’királysas, szirtisas (aquila chrysaetus)’ jelentésű *беркым* szó van, amely szintén török eredetű (ESRJ. 1: 157; RES. 3: 134–135). A kérdéses szó a török nyelvekben – amelyek között néha jelentésében némi eltérések is vannak – a következő alakokban fordul elő: *bürgüt* (türkm., ujb. nyj.), *bürgüt* (tuv.), *burgut* (üzb.), *bürküt* (kirc., ujb., alt. nyj.), *bürküüt* (bask.), *bürküt* (kkalp.), *bürküt* (kaz.), *bürküt* (tat.), *pérGét* (csuv.), *përçét* (csuv. nyj.), *mürküüt* ~ *mürgüt* ~ *mörküüt* (alt. nyj.) stb. (ESTJ. 300). Az orosz *berkut* és *besurmen* alakok összehasonlítása elgondolkodtató. Ha az or. *berkut* és például a kirc. *bürküüt* között nem kell valamiféle közvetítő nyelvet feltételezni (ESRJ. 1: 158; STRJ. 78), és amennyiben az óorosz *besurmen* a Rusz déli területein keletkezett, a szó valószínűleg egy köztörök nyelvből, talán a polovecek nyelvéből ered, mégpedig a **büsürmen* (> **bäsürmen*) alakból. Bizonyos, hogy az óorosz nyelvben – a krónikaírók és kompilátorok körében – a 14. századtól

a *besermen* forma lett dominánssá, amely főleg a Rusz északkeleti régióiban volt használatban, előbb a Vlagyimír–Szuzdali fejedelemségben – amelytől keletre terült el a Volgai Bulgária –, majd később bizonyára a Moszkvai Nagyfejedelemségben.

Az elmondottak fényében szintén feltételezhető, hogy egy csuvasos típusú – közelebről meg nem határozható – kihalt török nyelvből vette át a **besermen* hangalakú szót a magyar nyelv. Az átvevő magyar nyelv módosító hatásának köszönhetően az utolsó *e* magánhangzó nyúlása, valamint a *n > ny* palatalizálódás (vö. tör. *köken* > *kökény*; tör. *basırqan* > *boszorkány*; tör. *qaraqan* > *kalokány*; LIGETI 1986: 118, 194; vö. WOT. 158–160, 483–484, 581) következett be, és így jött létre a *beszermény* szóalak.² Abból, hogy a magyar nyelvnek a csuvasos típusú török nyelvvel való érintkezése elsősorban a Kárpát-medencétől keletre képzelhető el, az következik, hogy az átvétel legkésőbb a 9. században történt, tehát a magyar nyelv magával hozta e szókincset a Kárpát-medencébe. Ha szónk nem lenne a csuvasos típusú nyelvből való átvétel, akkor sem volna különösebb történeti-művelődéstörténeti akadálya a 9. századi átvételnek. Itt kívánczik hivatkozni LÁSZLÓ GYULA (1974: 62–63) régész szavaira, miszerint a magyarság a Kárpát-medencébe magával hozta az iszlám-perzsa műveltség sajátos változatát, amely nem hatotta át az egész népet, hanem a vezető nemzetközibb rétegre korlátozódott.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

² Az átadó török névalak kérdésével kapcsolatban szót érdemel a *Tömörkény* helynév (vö. FNESz. 2: 675), amely állítólag komán (kun) eredetű személynévből alakult ki, és amely legkorábban a következő névalakban bukkan fel a forrásokban: 1266/1300: *Temerken*, 1326: *Temerken*, 1334: *Themerken* (Gy. 1: 187, 906). Bár ezen olvasata nem [tömörkény], hanem megközelítőleg [temerkény] lehetett ezekben az időkben, a kutatók, akik a magyar nyelv török jövevényszavai kérdésével foglalkoznak (LIGETI 1986: 116, 542; VÁSÁRY 2013: 232), nem a *temerkény*, hanem a *tömörkény* névformát hasonlítják össze a különböző török névalakokkal. A *Tömörkény* szóval kapcsolatban LIGETI LAJOS egy 'nyíl-hegy' jelentésű török szót hoz fel, amely Muhammad al-Kāšgarī szótárában fordul elő, és amelyet a kutatók *tämürgän*-nek, *temürgän*-nek, vagy *tämürkän*-nek olvasnak. Ennek alapján lehetségesnek tűnik a tör. *tämürkän* > **tämärkän* > m. *temerkény* hangváltozás. Tehát a tör. **bäsürmän* > **bäsärmän* > m. *beszermény* hangváltozás is elképzelhető, és a **bäsürmän*-ből or. *бесурмен* keletkezhetett, de most egyelőre félretesszük ezt a lehetőséget. Azt a lehetőséget sem lehet teljesen kizárni, hogy a magyar nyelv a keleti szláv *besermen* névalakot vette át, ami azonban a szakirodalomban szóba se került (ZOLTÁN 2017: 377–378).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy nyelvjárástörténeti elemzés margójára

1. A magyar nyelvjárástörténeti kutatások bő fél évszázaddal ezelőtt élték virágkorukat. Utána ez a témakör – JUHÁSZ DEZSŐ (2017: 34) kifejezésével élve – búvópatakként volt jelen a nyelvtörténetírásban. Az új évezredben ismét fellendülés figyelhető meg. (A tudománytörténeti részleteket l. JUHÁSZ 2016, 2017.)

Az újabb ilyen tárgyú írások sorába illeszkedik az az elemzés is, amelyet RÉVAY VALÉRIA tett közzé a Magyar Nyelvben az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján (RÉVAY 2018). A Barkóczy-leveleket kedves ismerősökként és örömmel üdvözölhettem, hiszen tagja vagyok annak a projektumnak, amelynek keretében az MTA Nyelvtudományi Intézetében DÖMÖTÖR ADRIENNE vezetésével épül a Történeti magánéleti korpusz (= TMK.¹), és ez a morfológiailag elemzett szövegtár Barkóczy Krisztinának és férjének, Károlyi Sándornak a levelezését is tartalmazza. A találkozás öröme azonban nem volt felhőtlen, ugyanis megzavarták a RÉVAY-féle elemzés hibái. Ezek nem pusztán önmagukban és önmagukért kívánnak kiigazítást, hanem az esetek egy részében a téves állítást eredményező szemlélet is szót érdemel.

2. A Barkóczy-féle szóalakokat RÉVAY VALÉRIA láthatólag a mai köznyelvi (jellegű) formához hasonlítja: így mutatja be azt, hogy mihez képest képviselnek eltérést. Ez természetes, kézenfekvő megoldás; nincs is vele addig baj, amíg az elemző a köznyelvi formát fogódzónak, összehasonlítási alapnak tekinti. RÉVAY azonban ennél sajnos nem egyszer tovább megy: a Barkóczy használta alaknak és a köznyelvi formának a viszonyát úgy kezeli, mintha történeti-etimológiai szempontból automatikusan a köznyelvi volna az eredeti, a másik pedig abból jött volna létre. Most az ezt a szemléleti hibát képviselő esetekből mutatok be néhányat. – A lapszámok természetesen a RÉVAY-cikk megfelelő helyét azonosítják.

A Barkóczynál szereplő *kavallérság* alakot RÉVAY a zöngétlenedés példájaként említi (65), azaz a szó elején $g > k$ változást feltételez. A TESz. és az EWUng. tanúsága szerint azonban a *gavallér* olyan vándorszó, amely k -s és g -s szókezdettel is bekerült a magyarba, ezért nincs okunk a k másodlagosságára gondolni. A zöngétlenülés a szó elején egyébként is szokatlan és nehezen indokolható volna.

Barkóczy Krisztina *mélföld* alakját RÉVAY a *mérföld* l -jének hátrafelé sugárzó hasonító hatásával magyarázza (65). A TESz. és az EWUng. szócikkből viszont kiderül, hogy fordítva áll a dolog: a *mérföld* (németből származó) előtagja eredetileg l -et tartalmazott (a magyarban is), és az $l > r$ változás a *mér* igétől befolyásolva ment végbe.

¹ Az NKFI-projektum címe: Versengő szerkezetek a középmagyar élnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés; száma: K 116217; mostani cikkem is ennek a támogatásával készült.

A Barkóczynál található *esztergáros* RÉVAY szerint előre ható hasonulással ($r : ly > r : r$) jött létre (65). Valójában azonban a Barkóczy-féle alak az eredeti, a köznyelvivé vált *esztergályos* pedig $r > l$ elhasonulást követő palatalizációnak az eredménye; erre mutat a szó szláv (déli szláv vagy szlovák) előzménye, a korai magyar szótörténeti adatok szintén erre vallanak (TESz., EWUng.).

RÉVAY tévedése a *mélföld* és az *esztergáros* ügyében kétségtelenül abból fakad, hogy a köznyelvi formát automatikusan, szótörténeti-etimológiai ellenőrzés nélkül elsődlegesnek tartja. Nem véletlen, hogy a *séza > cséza* esetében, amelyben észrevehetően elvégezte a szükséges ellenőrzést (64), nem követi el ezt a hibát, jól ítéli meg a Barkóczy-adat és a köznyelvi(bb) forma viszonyát. – A Barkóczy-féle *malosa* és a köznyelvi *mazzola* sorrendjét is helyesen állapítja meg (65). Az azonban nem szerencsés, hogy az általa is hangátvetésnek minősített esetet a hasonulások között említi; azt pedig nem értem, miért nevezi a szót latin jövevénynek, szemben a TESz. és az EWUng. olasz származtatásával.

A Barkóczy használta *cafrag* alakban RÉVAY hangkiesés eredményét látja. A szó morfémaszerkezetére tekintettel azonban valószínűbb ennél az, hogy a *cafrang n*-je inetimologikus (EWUng.).

Tévesen közelít RÉVAY (65) a Barkóczy-levelezésben felbukkanó *Judka* névalakhoz: „a zöngésülés csupán a *Judka* szóban fordul elő [...], amelyben a név eredeti *Judit* alakjában szereplő *d* mássalhangzó hatása is szerepet játszhat.” Valójában csakis az említett *d* játszik szerepet, igazi zöngésülésről pedig nem is lehet szó a *k* előtt. Nyilvánvaló, hogy Barkóczy Krisztina sem [d] hangot ejtett, hanem voltaképpen az etimologikus írásmódot választotta, szemben a kiejtést tükröző és az írásbeliségben is szokásos *Jutka* formával, amelyre később az akadémiai helyesírási szabályzat is áldását adta.

„Zöngétlenedés és képzéshely-eltolódás történik a $z > s$ változásban a *zacskó* szóban, bár a szó hangalakja ingadozó: *zacskó ~ sacskó*” – írja RÉVAY VALÉRIA (65). Itt megint a köznyelvi forma elsőségének bővületébe esik. Nem is gondol arra, hogy az *s* betű nem [s], hanem [zs] hangértékű, pedig a cikkének egy korábbi pontján (63) maga is kiemeli, hogy Barkóczy a [zs] hangot legtöbbször *s*-sel jelöli. A *zs-s* szókezdetre azért is gondolnia kellene, mert a *zacskó* a *zsák* származéka (TESz., EWUng.).

Az eddig bemutatott esetekben többnyire a köznyelvi alakból való kiindulás vezette RÉVAYT tévútra. Elkövet azonban az elemzésben másfajta hibákat is.

A *fullajtár*-ral kapcsolatban azt állítja, hogy „csak fokozatosan alakul ki a tiszta hangrend” (63). Valójában viszont a Barkóczynál is megfigyelhető többféle változat a szó történetére általában is jellemző; az alakváltozatok többféle német előzményre is viszszaemehetnek (TESz., EWUng.), így nem mondhatjuk, hogy az uralkodóvá váló *fullajtár* formához belső, azaz a magyarban belüli hangrendi kiegyenlítődes vezetett.

Szintén hangrendi kérdésben kerül szóba a *holmi*. RÉVAY azt írja, hogy „a vizsgált [ti. északkeleti] nyelvterületen a szó elő- és utótagja még nem túl szorosan kapcsolódhatott egymáshoz, ezért nem egyes hangrendű szóként toldalékolják, hanem az összetétel utótagjának hangrendjéhez illeszkedve a toldalék palatális magánhangzós: *holmimet* [...], *holmie* [...] ~ *holmijét* [...], *holmirül*” (63). Ez az állítás több részletében is pontatlan. – Egyrészt az összetételi tagok szoros összeforrottságában nincs okunk kételkedni; a lényeg nem ez, hanem az, hogy a szó összetett volta még nem homályosult el. – Másrészt hiba azt a látszatot kelteni, hogy a palatális toldalékolás az északkeleti nyelvterület jellemzője. A *holmi* területi kötöttség nélkül még jóval Barkóczy kora után is az utótagjához igazodó

palatális végződéseket kapott. Néhány évvel ezelőtti korpuszvizsgálatomban ezt állapíthattam meg róla: „A 19. század derekáig (ha egyre csökkenő mértékben is) még az utótaghoz igazodó palatális toldalékolás a domináns, tehát a szó összetett volta még eleven volt a beszélők tudatában, bár az elhomályosulási folyamat már megkezdődött. A század második felében még mindig találkozunk palatális toldalékokkal, de már kisebbségben vannak, a 20. századra pedig eltűnnek” (HORVÁTH 2011: 336).

Végül megemlítek egy olyan hibát is, amely inkább csak fogalmazásbeli botlás: „A mássalhangzó-nyúlás [miért kötőjeles?] olyankor is tapasztalható, amikor az jelentésváltozáshoz vezet: *vettek* ’vetek’” (65). Jelentésváltozásról természetesen nem lehet szó, csupán homonímiáról, félreérthetőségről.

3. A RÉVAY VALÉRIA elemzéséből bemutatott hibák a cikkén túlmutatóan jelzik: a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban veszélyes csapda lehet az, hogy a kutató önkéntelenül is a köznyelvi forma időbeli elsőbbségével számolhat. Ennek elkerülésére a történeti-etimológiai értékeléskor a TESz. és még inkább az EWUng. „kötelező olvasmány”, megkerülhetetlen segédeszköz.

Hivatkozott irodalom

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2011. Történeti korpuszvizsgálat a hangrendi illeszkedés köréből. *Magyar Nyelvőr* 135: 324–339.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar történeti dialektológia korszakai. *Magyar Nyelv* 112: 17–31.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2017. Egy új magyar nyelvjárástörténeti kézikönyv terve. In: BENŐ ATTILA – GÜTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA – TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület, Törökbálint. 31–41.
- RÉVAY VALÉRIA 2018. Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján. *Magyar Nyelv* 114: 59–67.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz. Elektronikus adatbázis. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. tmk.nytd.hu (2018. 09. 10.)

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Varancsica

Egy Weöres Sándor-i hapax legomenon lehetséges háttere

1. A *varancsica* szó Weöres Sándornak A szörnyeteg koporsója. Andante (Emlékezés a gázkamrákra és keretlegényekre) című versében fordul elő (Weöres 1964: 51–52):

„Egyszer benn jártam én
 álmomban éberem
 ama tiltott helyen
 hol nem zizzenhet semmi más
 csak léptei raboknak
 kik fűrészporral s rothadt vérrel
 teli talicskát tologatnak
 és tudják hogy minden hiába
 mégis szemükből a gyönyör kicsordul
 amint *varancsicába*
 harap az ór kislánya.

Ez forró sütemény
 amit anyám hozott
 egyszer húsvétkor
 s az első rózsa kibontakozott
 a fal melletti lugas melegén.”

Ez a szövegrész a költő életében kiadott gyűjteményes kötetben a Kilencedik szimfónia című költeményben (Weöres 1970. 2: 427) is megvan, a teljes versnek más a(z al)címe: A szörnyeteg koporsója – Felajánlva mindnyájunk békééért és nyugodt munkájáért. A kötet utószavát író és a könyv, továbbá a tartalomjegyzék összeállításában közreműködő BATA IMRE a Tűzkút című kötetben jelzi a korábbi megjelenést, valamint a megírás idejét: 1955–1960 (BATA 1970. 2: 775–779, 816). A Weöres elhunytá után kiadott versgyűjteményben, amelyet STEINERT ÁGOTA rendezett sajtó alá, szintén változatlanul van meg a szövegrész (Weöres 2009–2013. 2: 253–259).

2. A *varancsica* szó nincs szótárazva. A MNSzt.-ban a Weöres Sándor-i szövegmetsethez a tár jellegnél fogva nem ad értelmezést. A szóalak alapján (déli) szláv (jövevény)szónak vélhető. A magyarból a VégSz. a következő *-ica* végződésű szavakat tartalmazza: *mangalica*, *muslica*, *guzlica*, *gánica*, *kupica*, *kukorica*, *matrica*, *sligovica*, *szopornyica*. Ezek a főnevek a TESz. szerint szerb-horvát, déli szláv vagy szláv eredetre vezethetők vissza; a *matrica* nemzetközi szónak, a *kukorica* vándorszónak, amely főként a szerb-horvátból való

átvételi, van tartva. A költő a szlovákból vett *panyica* '(félkemény juh)sajt' főnevet is használja a Harminc bagatell – Szlovák című darabjában (Weöres 1970. 2: 378):

Jött Liptóból a fekete Anicához
három kérő,
a fekete kalap-karimájuk
összeérő.

pusmogtak sokáig
a fekete kalap mögött,
s *panyica*-gurigán
a fekete Ica megszökött.

Ennek a versnek a címadása, valamint a *Liptó* és az *Anica* főnevek képzettársító hatása egybevégt a metaforaképpel lezárt befejezéssel: „*panyica*-gurigán ... megszökött”. A *panyica* szót értelmező szótáraink nem tartalmazzák, amit főntebb közvetve jelzett az is, hogy a VégSz. az ÉrtSz. anyagát dolgozza föl.

Szláv vagy szlávnak vélhető szavak, mint a *gánica* „talán a *gánca*-ból jött létre az *-ica* képzőbokros magyar származékok hatására (*tubica*, *Katica* stb.)” (TESz. *gánica*). A *szivalica* ~ *szilvalica* '(szilva)pálinka' szót Vas és Zala területéről adatozza az ÚMTSz. Az EWUng. a *sligovica* szócikkében több alakváltozatot sorol, van 1838-ból *Szivalicza* alak is, mindezek szláv eredetű főnevek a szótár szerint német közvetítéssel (is) kerül(het)tek a magyarba. Az efféle szavak nyomán föltehető a *varancsica* képzett szóalak volta: *varancs* + *-ica*, illetőleg hasonlóság alapján való alakítása a magyar *varancs* alapszóból.

A CZF. *varangy*, illetőleg *varacs* címszavához 'var forma szömörce, bibircső, csomócska némely állatok és növények héján' értelmezés tartozik, továbbá 'varangyos béka [Bufo vulgaris]' ezekhez: *varangy*, *varancs*, *varangyék*, *varangyok*, *varasbéka*.

BALLAGI *varacs* 'kis var; dorozma' főnevet jegyez, továbbá *varancs*-ot, amelyet 'varacs' jelentésűnek tud; tartalmaz e szótár *varancsos béka*-t is.

ÚMTSz.-ben a *varacs* 'a *varacs* 'a kényernek sütés közben felhasadt, kidudorodó része: kenyérpúp'. A *varancs* főnév 1. 'emberi bőrön levő egyenetlenség' és 2. 'varangyos béka', e jelentésű szó számos változatban van meg: *varancsbéka*, *varancsékos béka*, *varancsokosbéka*, *varancsoszsaba* (az utótag a szerb *жаба* 'béka') stb. A szótár *varancsos* 'varangyos' melléknevet, továbbá 'varangy' főnevet is fölvet; vö. „Egy szócsoport tagjaként részben önállóan él, részben származékokból kikövetkeztethető *varangy*–*varancs*–*varacs* 'egyenetlen, érdes felületű' és 'varangyos béka'” (PAIS 1958: 56).

A MNyA. (636., A-21: *varangyos béka*) *varancsozsbieka* (Magyargencs, Veszprém m.) adata is figyelemreméltó, minthogy Magyargencs van Csöngéhez (Vas megye), ahol Weöres gyermekéveit töltötte, a legközelebb az atlasz adatozási rendszerében. A MNyA.-ban ugyanitt több *varancs*- kezdetű szó van a Bufo vulgaris megnevezésére, például: *varancskozsbéka* 'varangyos béka' (C-9 jelzetű térképrészlet, Bana, Komárom megye); *varancskosbéka* (C-11 jelzetű térképrészlet, Naszály, Komárom megye). A *varancskos* kezdetű jegyzett lexémák a Dunántúl keleti részén a Duna vonaláig a MNyA. E (4, 5, 11, 12, 14, 15, 17) és F (2, 9, 15, 21) helyein fordulnak elő nagy többségben. (A *varancsos* ~ *varangyos* változatokra l. HORGER 1941: 14.)

Mindezek az adatok arra utalnak, hogy számos nyelvjárási térségben a *varacs* és a *varancs* szó (különböző toldalékolással is) bármilyen egyenetlen felületű dolog megnevezéseként vagy megnevezésének részeként (volt) használatos, pl. 1851-ből idézi a MTSzt. (Fiatalság Barátja): „Ez öcsém szakasztott olyan, mintha augusztus végén ugorka indáról szakasztottak volna egy érett *varancsakos* ugorkát.” A MNSzt.-ban nincs *varancs*, sem *varacs* szó, a *varangyos* melléknév 60 adata között *varangyos béka ~ bika ~ disznó ~ szívzacskó ~ nyár* (stb.) szerkezetek fordulnak elő, amelyek között jónéhány Határ Győző és Juhász Ferenc költő nyelvéből valók.

A Nszt. *dísznök* szócikke írja, hogy az ún. *varancsos* tök (Cucurbita pepo var. microcarpium) a közönséges tök változata.

A Weöres költeményében lévő sütemény neve egy, a csöngeiek körében – vagy mástutt, ahol a költő gyermekkorában élt (így Pápán, Szombathelyen) – készített dorozmás, szemölcsös felületű tészta lehetett. Az ún. rácsos pite tetejét vékony tésztaszálakkal szokás behálózni, szokás apró, reszelt tésztadarabokkal, -morszálékkal is zární e sütemény tetejét. Édesanyám 1950 körüli kézírásos receptkönyvében a „reszelt linzer” készítésének utolsó szakasza: „A tészta másik felét most ráreszeljük[,] és szépen átsütjük.” Az efféle sütemény felülete tehát varacsos, varancsos, a *varancsica* (játékos?) szóalakítás erre utalhat, és a szóalak így elkerüli a varangyos béka nevével való nem kívánatos társítást. A (háziilag készített) sütemények nevei gyakran meglepő társítású elnevezések. A *falra mászott fogkefe* szólás kapcsán „Vadai István [szegedi] egyetemi hallgatóitól érdeklődve [e] szólás ismeretéről egy *falra mászott fogkefe* nevű süteményreceptig (!) jutott” (BÜKY 2008: 85). Az említett süteménykészítési gyűjteményben „szerelmes levél”, „zongorabillentyű” név is előfordul.

A szóeredet magyarázhatatlanságára az elírás lehetősége is adhat kibúvót a kutató számára. Weöres Sándor kosztos diák volt a hazai szlovén (vend) tanulmányokat író, vend anyanyelvű Pável Ágostonnál, amikor Szombathelyt reáliskolás volt (1929–1932); akkor ismerhette meg nála (vagy náluk) azt a szót, amelyet talán rosszul jegyzett meg. Bizonyára gyermekkori emlékeinek hatására említi éppen a vend népcsoportot egyik elhagyott versében: „[...] más-más népek: magyar, osztrák, *vend* kifakasztja | Lelkének kincsét, egybe-vegyül valahány” (Weöres 2013: 660). Pável halálának tizedik évfordulóján Weöres versben emlékezett a neves tanárról (Weöres 2009–2013. 1: 502), akinek tanulmányaiiban, verseiben és versfordításaiban (PÁVEL 1976; 1986) nem találtam *varancsica* szót.

Feltehető, hogy a említett kapcsolat révén ismerhette a költő a STULLI (1801: 501) latin–olasz–illír szótárában olvasható szót: „Narancsica, e, f *arancino*, parvum malum assyrium”. Ennek alapján (birs)almával vagy narancssal készített sütemény lehetne a *varancsica*, amelyet így elhallásnak lehet föltételezni. Humanizmus című és szintén elhagyott versében a költő groteszk menüt sorol: „Chilei kaviár / Vérleves Vietnam módra / Vagdalt emberhús / Crème à la Bangla Desh / palesztin csokoládébomba / *Angéla csók* / Jaffa narancs / stb. stb.” (Weöres 2013: 660–661). Az *Angéla csók* aligha valamilyen édesség (habcsók), hanem az *Angola* országnév téves olvasata, ugyanis az ott 1980-tól folyó polgárháború illik a sorozatba, amelyiknek darabjai éppen nem a humanizmusra céloznak. Mindenesetre az édességfélék metaforizálása mutatja a költő e tárgyban való jártasságát, ez a *varancsica* ’valamilyen sütemény’ létezése mellett szól.

Az elhallásra szintén alkalmat kínál a *вареничница* pirogsütő, ennek az alkalmatoságnak a nevéből is alakulhatott a költő által használt szó: **varenycsnyicás* [sütemény] → **varenycsicás* → **varencsica* ~ *varancsica*; vö. az ukrán használatra: Вареничница в

Украине: www-1, az oroszra: www-2. Tárgyi szempontból nincs nehézség, vannak édes pirogféle sütemények is. A Weöres 2009–2013 és Weöres 2013 kötetek sajtó alá rendezője, STEINERT ÁGOTA íméiben (2018. V. 5.) szíves volt velem közölni, hogy nem tudja, mi a *varancsica*: „tudomásom szerint az első világháború idején volt Szombathely közelében hadifogoly tábor. Talán ott hallott valaki W. S. édesanyjának környezetében a süteményről, aminek a neve *varancsica*. Az se biztos, hogy nem csalta-e meg az emlékezete W. S.-t, és hibásan őrizte meg a sütemény nevét.” Szombathelytől észak-északnyugatra, Gencsapátiban (a név 1943-ban lett *Gyöngyösapáti* és *Nagygyencs* összevonásából) lengyeleket őriztek, a faluban horvátok is éltek.

Szóba jöhetne a szlovén *vrančica* 'kis varjú', a szó eleji mássalhangzó-torlódás föloldásával lehetne **varancsica*, ilyen jelentésű süteménynévről a magyarban nincs adatom.

A szörnyeteg koporsója első versében a szövegmű kezdetén ellentmondásos állapot van említve: július hónapja és „HÓ JÉG / –42° hideg van”:

Ha júliusban
HÓ JÉG
–42° hideg van:
hálósobánkba lépek
s a hirtelen sötétség
fut szemközt mint a robbanás.

Az alcímben említett gázkamrák nem a –42 °C hőmérsékletű földrészen voltak, ilyen hőmérséklet az annak idején létező Szovjetunió kényszermunkatáboraiiban, Közép- és Kelet-Szibériában fordulhatott elő. A vers címével és mottójával látszólag ellentétben ez allúzió lehet. Hasonló finom célzással él Weöres a Rapszódia a kivított szabadságról című 1956-ban írott és befejezetlen versében: „Szibéria vett körül minket / fagyos, ködös, szűk *gorizont* / hol lefagy minden terv bimbója / s a kurta vasba csörög a csont” (Weöres 2013: 414). Ebben a *горизонт* 'horizont' latin betűs átírása teszi nyilvánvalóvá a szovjet (orosz) vonatkozásokat. Efféle szerepe is feltételezhető a *varenyicsica* szó használatának, amely – pontos jelentése nélkül, de idegen, szláv(os) hangulata révén – orosz (~ szovjet) örökre utalhat a versben.

3. A Weöres-versnek, amelyben a szó szerepel, a különböző kiadásokban – azokban is, amelyek Weöres életében jelentek meg – mindig ez a szóalak szerepel. A költő javíthatta volna, de vagy elsiklott a figyelme fölötte, vagy számára mindig ez volt bizonyos „forró sütemény” neve, amely szónak szláv(os) jellegével külön hatást kívánt elérni.

Hivatkozott irodalom

- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
BATA IMRE 1970. Utószó. In: Weöres 1970. 2: 773–779.
BÜKY LÁSZLÓ 2008. Falra mászott fogkefe. Egy Weöres-verscím nyomában. *Tiszatáj* 72/10: 84–85.
CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.

- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- HORGER ANTAL 1941. Páros magánhangzóváltozások. *Magyar Nyelv* 37: 12–16.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> (2018. 05. 16.)
- MTSzt. = *Magyar történeti szövegtár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://mnsz.nytud.hu/> (2018. 05. 16.)
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[6]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2016].
- PAIS DEZSŐ 1958. Az egy számnév meg az így határozószó. *Magyar Nyelv* 54: 52–61.
- PÁVEL ÁGOSTON 1976. *Válogatott tanulmányai és cikkei*. Szombathely, Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága.
- PÁVEL ÁGOSTON 1986. *Válogatott műfordításai és versei*. Szombathely, Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága.
- STULLI, JOACHIM 1801. *Lexicon latino-italica-illyricum ditissimum, ac locupletissimum, in quo adferentur usitatiores, elegantiores, difficiliores earundem linguarum phrases, loquendi formulae, ac proverbia* 1–2. Buda.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VégSz. = *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Weöres Sándor 1964. *Tűzkút*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1970. *Egybegyűjtött írások* 1–2. Magvető Kiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 2009–2013. *Egybegyűjtött költemények* 1–3. Helikon, [Budapest].
- Weöres Sándor 2013. *Elhagyott versek*. Helikon, [Budapest].
- www-1 = <https://prom.ua/Varenichnitsa.html> (2018. 05. 16.)
- www-2 = <https://tiu.ru/Varenichnitsa.html> (2018. 05. 16.)

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

Emészt és enyészik

Két ismeretlen vagy bizonytalan eredetű mai magyar igénk összekapcsolását, tövük közös voltának valószínűsítését kísérlem meg itt. Egyik a csak tárgyias igeként használt *emészt*, *megemészt* '(eledelt élő szervezet) feldolgoz/felhasznál', átvitt értelemben '(elme) megbirkózik (valamilyen gondolattal v. érzelemmel); gyötör'; *emésztli magát* 'gyötörődik', *elemészt* '(el)pusztít', a másik a nem tárgyias *enyész-*: *(el)enyészik* 'eltűnik, beivódik; (nap) lenyugszik; (el)pusztul'. Az ötletet egy törökkel rokon mongol ige, *singge-* 'emésztődik; enyészik, beivódik; (nap stb.) lenyugszik' és a belőle képzett, tárgyias *singgege-* '(meg)emészt, magába szív; hagyja/megvárja, hogy a nap elenyésszék', vö. 'to be absorbed into something; to dissolve (in liquid); to be imbibed, saturated; to be digested (of food); to set (of the sun)' (LESSING et al. 1995: 711b), jelentésköre sugallta, ami természetesen csak jelentésbeli párhuzam,

nem bizonyíték, és ugyanez érvényes a finn *hävittä* 'elenyészik; eltűnik (pl. a nap a hegy mögött), (kőd) felszívódik; elvész', *hävittä* 'elpusztít' párhuzamára (a vogul *tēri-* igének csak 'pusztul, oszlik, enyészik' jelentését leltem). A kétszótagú mongol szóval szemben egyszótagú török *sing-* ige jelentése főképp abban különbözik a mongolétól, hogy égitestek lenyugvására nem használatos, vö. 'to sink into (something *Dat.*), to be absorbed, digested' stb., oszmán-törökben (1) 'to be digested'; (2) 'to sink in; to influence'; (3) 'to be beneficial'; (4) 'to hide oneself' (CLAUSON 1972: 833–834; hasonlóképp DTS. 500b). Tárgyas megfelelője *singür-*. A mongol ige kétszótagúsága lehet elsődleges, de eredhet abból, hogy a mongol nyelv névszó végén ugyan ismert, de ígető végén általában nem-igen tűrt veláris, és egyáltalán nem alveoláris orrhangot (vö. török *ong-* 'fakul', mongol *ongyo-*; török *qan-* 'megelégszik', mongol *qang-/qanu-*, műveltető alakja: *qangya-* 'ki- v. megelégít'; török *sun-* 'nyújt; nyúlik', mongol *sung-/sunu-* 'nyúlik', de *sungya-* 'nyújt').

Az *emészt* ige és több származéka legalább a 15. század eleje óta van jelen a forrásokban, az *enyészik* és több származéka a 15. század óta, mint ezt az EtSz., SzófSz., TESz. és az EWUng. (2: 320, 323) tanúsítja. Eszerint az utóbbi igének műveltető, ma nem használatos *enyészt* származékára már a 14. sz. első feléből van adat (*enezette* 'occultasset; elrejtette, eltüntetve'), a nem tárgyas fő első adata a század második feléből való (*elenyéznek*).

16. századiak a következő idézeteim: Károli Gáspár Bibliájában így szól a Példabeszédek 21. fejezetének 25. verse: „A' restnek kívánsága *megemészt* ötet.” Malakiás 3, 6: „Mert én UR meg nem változom: ti, Jákób' fiai, azért nem *emésztettek-meg*”; Máté 23, 14: „mert a' szegény özvegyeknek házokat *meg emésztitek* hosszú könyörgésnek színe' alatt”; Jelenések 20, 9: „Istentől mennyből tűz szálla-alá, melly *meg-emészté* azokat [= Gógot és Magógot]”. Kecskeméti Vég Mihály 60. zsoldára (1561?; RMKT. 4: 48–50) eképp könyörög: „Nagy szükségemben ne hagyj engemet, / Mert *megemészt* nagy bánat szívemet.” Temesvári János deák Béla királyról szóló énekében (1571; vö. még Heltai 1575: Krón. 53b: NySz. 1: 633) az *emészt* ige igekötővel és műveltető-szenvedő képzővel szerepel: „Emléközem arról régen is miként veszet, / Pogán Tatárokkal mint *meg / emésztettel*”. Ugyanebben az énekben igekötő nélkül: „Mind templom, mind város tűzzel *emésztetné*”. Heltai Gáspár krónikája (1575) a legendás csodaszarvasról írja Kézai nyomán: „Mikoron kedig annyira utánna siettenek volna a szarvasnak, hogy elérték volna az európabeli Scíthiát, ott *elenyészék* előttek a szarvas.” (46).

A 17. századi Zrínyi Miklós mindkét igét használja verseiben, többször a tárgyasat, egyszer a nem tárgyas *enyész-* tövet (vö. ZrínyiSz.). Íme egy példa híres-szép erkölcsi hitvallásából: „Befed az a kék ég, ha nem fed koporsó, / Óram tisztességes csak legyen utolsó. / Akár farkas, akár *emészen meg* holló: / Mindenütt felyül ég, a' föld leszen alsó.” Egy másik, az *emészt* ige *emésztetlenség* származékszavával: „Az álom sokszor Isten akaratjából vagon, sokszor csak az étkeknek füstölgő *emésztetlenségéből*”. Az Adriai tengernek syrenaia (1651) a szigetvári hősről mondja: „Hon az meleg hajnal pirossan fel tetczik, / Hon az sötét estve tengerben *enyészik*, / Hon az Eszak Tenger magában küszködik: / Hired mindenüt van, s mint nap, ugy tündöklük”.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár 1568-ból és 1575-ből idézi a tárgyas *enyészt* igéből képzett *enyésztő* (*Enyztó* [= enyisztő]) 'méregkeverő' igenevet: „hogy valaki engem *Enyztonek* mondana”, és „*Enyzezteo* Newel fogtatta volt meg”, 1597-ből pedig az *enyész-* igét: „az Kannagiarto vdwara(n) víz werem wala oda *enyészet* az víz, ne(m) folt az mas vdwaron által” (SzT. 3: 226) és Borsos Tamás naplójából ennek igekötős alakját

(1613): „az nyári házban alatt az földön egy igen szép, sokszegű, fejér márványkőből csinált csekme [’szökőkút’, vö. török *čāsmā* ’kút, szökőkút’, KAKUK 1973: 105], az kiben huddozott fel az szép víz tizenkét csöböl ismét ugyanott *elenyészett*” (2: 857). Ugyanott 1793-ból: „a’ közlebb *el enyészett* télen”, 1773-ból: *elenyészlik* (füst), 1830-ból: *elenyész* ’(ügyet) elsimit’, 1840-ból: *elenyésztet* ’(ügyet) elhallgat, elaltat’, illetve (2: 858) 1819-ből: *elenyésztetik* ’megszüntettetik; semmissé válik’. L. még *emészt* ’senyveszt’ (3: 168), *emésztő* ’senyvesztő, elenyészítő’, *emésztődik* ’senyved’ (3: 169), *elemészt* ’megesz; elrongyol; eltüntet’ (2: 854), *felemésztés* ’elemésztődés, sorvadás’ (3: 836) stb.

Nyelvjárási szótárainkból álljon itt még néhány érdekes adat. Az Ormánysági Szótár-ból (OrmSz. 127) valók a következők: *emészt* ’rágva, felfalva pusztít, mar; szid’. *Elemészt* [= szidással agyongyötör] *a feleségöm ha eszt mökhalli. Mindég asz mondi, ű eszt nem bíri, inkább elemészt magát. Kiemésztnek mindönömbűl. Soha vissza nem mén az uráhó, a Dráva feneke emészt mőg. Az idő mindönt mőgemészt. Emisztelődik* ’gyötri magát’.

Négy mondat BALINT SÁNDOR szegedi szótárából: *Ez a kis eső mingyá elenyészött a földbe* (SzegSz. 1: 328), *Valami méreggel emesztette el a feleségit* (376), *Nagyon emiszt a bánat miattad* (374), *Mindön pénzümet fölemésztötte az operáció* (425).

KÁLNÁSI ÁRPÁD cívis szótárából: *emiszt* (DCSz. 208), *elemisztőüdütt* (188), *lassan a tűz is elenyiszik* (i. h.), *elenyiszik* (i. h.), *napenyiszet* (619).

BALOGH LAJOS büki szótárából: *elemisztette magát* ’öngyilkos lett’ (BükiTsz. 53).

Az ÚMTsz. számos vonatkozó címszava közül idézem a következőket, képzett alakjuk vagy jelentésmeghatározásuk miatt: *elemésztődik* ’<... víz a földbe> beszívódik’ (2: 82), *(el)emészkedik* ’meghal’ (187), *elenyészlik* ’elenyészik; <gyümölcs> megrothad’, *elenyészlődik* ’elsatnyul’ (82), *(nap)enyészet*, apátfalvi *(t)eniszletődik* [= *enyészletődik*] ’enyészik, emésztődik’ (193).

Egy lutheránus gyászének kezdősora: „Immár a nap *elenyészett*.” Egy helvéciai hitvallású téli ének: „Úgy tetszik, halva fekszik a természet, / Mivel tündöklő fénye *elenyészett*.” (ÉK. 400).

Az 1569-ből való erdélyi *Enyztó/Enyezteo* [= *enyisztő/enyészítő*] ’elemésztő, méregkeverő’ szó is azt sugallja, hogy a két igető, *enyész(t)*- és *emész(t)*- valaha azonos jelentésű volt. Valószínű, hogy mai különállásuk szóhasadás eredménye. A magánhangzóközi más-salhangzó-különbséget illetően BENKŐ LORÁND tanár úr hívta fel figyelmemet a *fénylik és fémlik* szavakbeli *ny* : *m* megfelelésre (l. pl. SZT. 4: 9, 1634-ből: „*femlik* vala ... kezében az szekercze”; 1745-ből: „talám sárkány lakik ott, és annak *femlik* a szeme”; EWUng. 1: 379). Ilyen a *hunyo* és *humó* (EWUng. 1: 588), az *iszonyú* és *iszamó* (EWUng. 1: 630–631) a *kanyarodik* és *kamarodik* ~ *karamodik* (EWUng. 1: 683), valamint a *szirony* és *szírom* (EWUng. 2: 1430) esete. L. még *kanyaró* < török *qızamuq* ’vörös kiütéssel járó fertőző betegség’ (CLAUSON 1972: 684: *kızla:muk* > *kızamuk* ’kanyaró’) vagy *qaramuq* ’konkoly’, csagatájban ’konkoly; egy piros gyümölcs; gyermekbetegség okozta fekete kiütés’, oszmán-törökben ’konkoly; vadszilva; kiütés’ (l. CLAUSON 1972: 660; DTS. 424: *qaramuq* ’konkoly’ és 450: *qızlamuq*, *qızamuq* ’kanyaró’); vö. TESz. (2: 353); EWUng. (1: 654); ESz. (375); WOT. (1: 489–490; ahol közelebbi csuvas rokon híján, LIGETI LAJOST követve a *qara* ’fekete’ szóból származó *qaramuq* alakot jelöli a *kanyaró* forrásául).

Hogy a göcseji *elemedik* ’eltűnik’, *elemmett* ’elmállott’ (ÚMTsz. 2: 81) szavak töve idetartozik-e, kérdéses. Az *enyekes* ’gennyes’ szóé (TESz. 1: 769) aligha. Az EWUng. (a TESz. ellenében is) joggal állítja, hogy az *enyészik* igét aligha lehet az *enyh* szóból szár-

maztatni, s hogy az *emészt* igének az *eszik* vagy az *emik* igéből való eredeztetése hangtani nehézségbe ütközik. Hasonló az ESz. ítélete. Az *emik* ’szopik’ igével való rokonítás esetében jelentéstani nehézség is fennáll.

Hivatkozott irodalom

- BükiTsz. = BALOGH LAJOS, *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004.
- CLAUSON, SIR GERARD 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Clarendon Press, Oxford.
- DCSz. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Debreceni civis szótár*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 83. DE Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen, 2005.
- DTS. = *Древнетюркский словарь*. Ред. В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. Наука, Ленинград, 1969.
- ÉK. = *Közönséges isteni tiszteletre rendelt Énekes Könyv*. Hornyánszky Viktor, Pest, 1806.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etimológiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Heltai Gáspár 1575. *Krónika az magyaroknak dolgairól*. KULCSÁR PÉTER bevezetőjével kiadta KULCSÁR MARGIT. Magyar Helikon, Békéscsaba, 1981.
- KAKUK ZSUZSA 1973. *Recherches sur la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károli Gáspár 1590/1794. Szent Biblia. Utrecht.
- LESSING, FERDINAND et al. 1995. *Mongolian-English dictionary*. The Mongolia Society, Bloomington, Indiana.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- RMKT. 4. = *Régi magyar költők tára* 4. Szerk. STOLL BÉLA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD. 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.
- Zrínyi Miklós, 1651. *Adriai tengernek syrenaia*. Kosmerovi Máté, Bécs.
- ZrínyiSz. = *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Szerk. BEKE JÓZSEF. Zrínyi-könyvtár 5. Argumentum Kiadó, Budapest, 2004.

KARA GYÖRGY
Indiana University, Bloomington

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Fejezetek a 19. századi nyelvemlékkiadás történetéből*

Döbrentei Gábor és a Régi Magyar Nyelvemlékek

1. 1838-ban jelent meg a nyelvészeti szemléletű szövegkiadás első nagy vállalkozása, a Régi Magyar Nyelvemlékek című sorozat. A kiadvány története szorosan összefonódik szerkesztője, DÖBRENTAI GÁBOR nevével. Méltatói a modern nyelvemlékkiadás megteremtőjeként tisztelik, nyelvemlék-kiadási elvei lényegében ma is helytállóak.

E jeles évforduló kapcsán tűztem ki feladatomból meglévő ismereteink összerendezését, felidézve Döbrentei Gábor pályájának fontosabb mozzanatait, valamint a korabeli források alapján igyekeztem rekonstruálni a Régi Magyar Nyelvemlékek megjelenésének körülményeit.

2. 1785. december 1-jén született a 19. századi irodalom- és nyelvtudomány egyik legérdekesebb és legellentmondásosabb alakja, Döbrentei Gábor.

Amikor a személyével és munkásságával kapcsolatos tudománytörténeti szakirodalmat fellapozza az olvasó, igen változatos kép fogadja. Az 1926-os Magyar Irodalmi Lexikonban a következőket olvashatjuk: „[...] izgat és serénykedik, de fáradozásait nem kíséri siker, személye iránt nem ébred barátságos vonzalom, tevékenységéből kiütözik önző hiúsága, hiúságából kevély önhiúsága, uralkodásra való törekvése, amivel Kazinczyt is elriasztotta, az Auróra-kör komoly, önzetlen munkásságú vezéreit pedig annyira maga ellen ingerelte, hogy nemcsak a Conversations-Lexikon pörben érte igazán érzékeny támadás és vereség, hanem akadémiai törekvései terén is” (VÁNYI szerk. 1926: 217).

A későbbiekben sem változik sokat a megítélése: „Nagy műveltségű, de csekély tehetségű író; rendkívül sokat dolgozott és sokféleképpen akart az irodalom és a közélet hasznos szereplője lenni, de tetteit sokkal inkább a törtetés, mintsem az őszinte ügybuzgalom jellemezte” (BENEDEK szerk. 1963: 264).

Mivel érdemelte ki ezt az ellenszenvet, amellyel a „hálás utókor” méltatja munkásságát? Az okok messzire nyúlnak: JANCÓS ELEMÉR – Döbrentei életrajzírója – szerint Kazinczy halála után azok, akik Döbrenteivel együtt rágalmazták az irodalomszervezőt, ellene fordultak, és őt támadták. „Már ekkor megszületett a vád ellene, hogy Kazinczyval szemben igazságtalan és hálátlan volt és ez ellen a vád ellen hiába védekezik. Haláláig elkíséri és utána is kísért emléke ellen” (JANCÓS 1944: 90).

Úgy tűnik, az irodalomtörténet egyoldalúan Döbrenteit marasztalja el ebben a pörlekedésben, holott az egymás rágalmozása mögött személyes ellentétek feszülnek. Kifogásolták Döbrentei kétszínűségét, udvaronc szellemét, arisztokrata összeköttetéseit, azonban Kazinczy sem volt tárgyilagos. A két nagyon hiú ember vetélkedéséből a kisebb tekintélyű Döbrentei került ki vesztesen.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2010. október 19-én elhangzott előadás kibővített változata.

Ma már azonban árnyaltabb Döbrentei megítélése. 2005. december 5-én a Magyar Tudományos Akadémia emlékülést tartott születésének 220. évfordulóján. Az ünnepségen KISS JENŐ méltatta DÖBRENTEI műveltség-szervezői munkásságát, megemlítve a magyar nyelv ügyében kifejtett tevékenységét is (2006: 8–13).

Ilyen előzmények után talán nem érdektelen vállalkozás némi figyelmet szentelni ennek a kanyargós életútnak.

Kora ifjúságát Kemenesalján töltötte. Apja Döbrentey Lajos, evangélikus prédikátor, 1799-től Bobán volt evangélikus lelkész, 1802-től pedig a kemenesaljai egyházmegye esperese. Iskoláit Pápán, a református kollégiumban kezdte, majd a soproni evangélikus líceumban folytatta. Irodalmi érdeklődése hamar megmutatkozott, a soproni tanulók magyar egyesületének (Magyar Társaság) először könyvtárnoka, majd titkára lett. A társaság tagjainak műveiből 1804-ben kiadott emlékkönyvben jelentek meg első versei.

1806-ban sok változás történt az életében: pesti utazása során megismerkedett Virág Benedekkel és Révai Miklóssal, majd májusban beiratkozott a wittenbergi egyetemre – de még odaútja során Bécsben felkereste Batsányi Jánost és Báróczi Sándort is. 1806 őszétől már Lipcsében folytatta tanulmányait. A két egyetemen világtörténetet, esztétikát, lélektant, poétikát, klasszika-filológiát, jogot és szentírás-magyarázatot hallgatott, közben francia, olasz és angol nyelven tanult.

Amikor Németországból visszaérkezett, Kazinczy ajánlatára Oláhandrásfalván (Küküllő megye) gróf Gyulay Lajos gyermekeinek nevelője lett. Az itt eltöltött idő alatt megismerkedett az erdélyi szellemi élet jeles képviselőivel: Aranka Györggyel, Cserey Farkassal, Gyarmathi Sámuellel, Bolyai Farkassal. Barátságot kötött Wesselényi Miklóssal, s vele, valamint néhány ifjú arisztokratával nagy körutat tett Olaszországban (1814). Hazatérőben meglátogatták Berzsenyit Niklán, Kisfaludyt Sümegen, Dukai Takács Juditot Dukán, Kis Jánost Sopronban.

Az elkövetkező évek során egyre jobban kiteljesedett sokrétű irodalmi és tudományos munkássága. Széles körű levelezést folytatott írókkal, politikusokkal, különböző tudományszakokban munkálkodó tudósokkal, művészekkel. A korabeli lapokban sorra jelentek meg cikkei és tanulmányai. Kolozsváron négy évig (1814–1818) szerkesztette az Erdélyi Múzeum c. folyóiratot, 1819-ben kidolgozta az Erdélyi Magyar Tudós Társaság tervezetét. 1820-tól Pesten telepedett le (SZINNYEI 1893: 1033–1036; BENEDEK szerk. 1963: 264).

1825 szeptemberében megismerkedett Széchenyi István gróffal. Hamarosan jó viszonyba kerültek, így nem meglepő, hogy a pozsonyi országgyűlés után a Nemzeti Kaszinó és a lóversenytársaság jegyzője lett Döbrentei. A bizalmas viszonyt igazolja az is, hogy Széchenyi – mások mellett – hozzá is elküldi a készülő Hitel fejezeteit „csiszolásra” 1829-ben. Mivel DÖBRENTEI a megjegyzéseit a kéziratra írta, így tudhatjuk, hogy mit javított, illetőleg mit írt át. A stílárius javítások mellett például rendszeresen kijavította az iktelen alakban használt ikes igéket, kommentárt is fűzött a javításhoz: „NB. A mely ige ik-be megyen ki a praesens 3-dik személyében mint gazdálkodik (és nem gazdálkod), annak imperfectuma a Coniunctivusban *ék* azaz gazdálkodnék és nem gazdálkodna, az imperativus pedig *ál*, azaz gazdálkoldjál és nem gazdálkoldj.” DÖBRENTEI többször kijavította a számnév utáni többes szám alkalmazását is: „A magyarban a szám u. m. tíz, harminc, hány, sok, kevés már magában foglalja a többes számot, azért nem így száz emberek, hanem száz ember s. a. t. nem hány birtokosok, hanem hány birtokos” (VISZOTA 1916: 60–61). Széchenyi a többes szám használatára vonatkozó javításokat általában elfogadta,

de az iktelen formát meghagyta, és összességében nemigen vette figyelembe DÖBRENTÉI javaslatait. A baráti viszonytal magyarázzák sokan azt is, hogy 1828-ban részt vehetett a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) alapszabályait kidolgozó országos küldöttségben. 1830-tól a Társaság filozófiai osztályának rendes tagja, 1831-től négy éven át titkára is.

Mint író eleinte Kazinczy köréhez tartozott Döbrentei, a nyelvújítás híve volt, s csakúgy, mint Kazinczy, az irodalom fellendülésétől várta a nemzet újjászületését. Szóalkotásai közül többet ma is gyakran használnak, például a *történelem* szavunk is tőle származik. A budai hegyvidék neveinek visszamagyarosításában is elévülhetetlen szerepe volt: 1844-ben a Honderü című újságban vetette fel a névváltoztatás gondolatát (DÖBRENTÉI 1844: 141–142). Ezt követően Visszamagyarosítás Budapesten címmel írt cikksorozatot az elnémetesedés folyamatáról, és történeti fejtegetéseiben javaslatot is tett magyar elnevezésekre (1844: 335–336, 1845a: 489–491, 1845b: 21–23). 1847-ben ötvenhat – valószínűleg budai – név magyarosítását kezdeményezte (magyar névvel való ellátást) a budai előljáróságnál. A közgyűlés 1847. június 11-i ülésén teljes egészében elfogadta a beadványt A magyar nevek propagálására és ünneplésére „dülönévkeresztelő”-t tartottak 1847 júniusában ([PETRICHEVICH] 1847: 499; VÉRTESEY 1972: 100; BALÁZS 2006: 73–78). Döbrentének köszönhetjük többi között *Pasarét, Gazdagrét, Csillebérc, Rézmál, Tündérhegy, Szemlőhegy, Kelenföld, Vérhalom, Kurucles, Sasad, Németvölgy* elnevezéseket. Természetesen voltak olyan nevek is, amelyek nem maradtak fenn.

Az elnevezéseket a korabeli közönség hamar elfogadta, noha a német nevek többségének már akkor is volt magyar megfelelője. Döbrentei sikere abban rejlett, hogy jó érzékkel fordult a nemzeti pátozshoz, nyúlt vissza a történelmi hagyományokhoz. Törekvése illeszkedett a reformkor nemzeti függetlenedési mozgalmaihoz (POGÁNY 1969: 205, 1973: 197).

Az 1820-as évek végére Kazinczyhoz fűződő szoros barátsága felbomlott, ugyanis Kazinczy szintén vágyott az akadémiai titoknokságra (titkárságra). 1829. április 2-án ezt írja Kazinczy Döbrentének: „Te engem úgy hurczolgatsz mint Nyelvtörőt, mint Czivakodót. Hiszem hogy igazán Nyelvtörőnek nézsz; ismerlek, ’s vártam azt tőled de az engem nem bánt: hogy irigy Czivakodónak nézhetnél nem hihetem; ismered forró keblemet, melly az igaz érdemet, ha ifjú, ha szegény emberben találja is, örvendve vallja érdemnek, ’s az illyennek még kevélykedik barátságával; az efféle vádat *eredeti bűnöd* téteti veled, melly hajlékonya tész azt a ’szint játszanod, a’ mit czéljaid kívánnak, a’ ritkán tiszták. Téged elszédíte az a ’magad által is reményleni soha nem mert nagyság, hova mesterségeid juttatának el, nem érdemeid. De miként feledheted te, hogy az én hajlandóságom nélkül legfeljebb is egy falusi papocska levél vala, nem nagy talentumod ’s talán még kevesebb tudománykád többet nem igen ígérhetének; vagy mint testvérid Vas- és Bors-áros? Minekutána Septemberben rád ordítám a’ mit szemtelen garázdaságod belőlem kisajtott, most pedig nyomatásban rád hányt szabdalásim rád ijeszthetének, nem tartok többé hogy pályámon beléd lehessen botlanom: de *tőled* annál inkább várhatom, hogy a’ mit ellenem rég ölta üzsz, s’ már Pozsonyban is, most még dühösebben fogod. Itt vagyok tehát, elszánva mindenre, nevezetesen arra, hogy véres betűkkel festem homlokodra a’ mit érdemlesz, ha elégtételt nem kapok – azt a’ fogadást, hogy gaz suttogásid nekem és azoknak, a’ kiket én tisztelek, szeretek, békét hagynak.” (VÁCZY 1911: 38–39).

1830-ban irodalmi tekintélye mélyen megrendült a Conversations-Lexikon-i pörben játszott ellenszenves viselkedése miatt. Ezt követően Döbrentei kihúzta magát a nyílt harcokból. – Tevékenyen részt vett a színi kultúra hazai megteremtésében, hozzájárult a magyar

dramaturgia kibontakozásához. Lefordította Molière A fősvény és Shakespeare Macbeth című darabját. Egyike volt a magyar ifjúsági irodalom megteremtőinek: írt ábécéskönyvet és elbeszéléseket is gyermekek számára. 1842-ben – sok önkényes változtatással – három kötetben kiadta Berzsenyi összes műveit.

1844-ben királyi tanácsossá nevezték ki. 1851. március 28-án halt meg Budán; az Akadémián 1851. május 26-án Toldy Ferenc tartotta felette a gyászbeszédet (SZINNYEI 1893: 1036–1044).

3. E sokat vitatott pálya talán legértékesebb, legidőállóbb alkotása az 1838 és 1846 között gyűjtött és kiadott nyelvemlékek-sorozat. A magyar nyelv állapotára a felvilágosodás eszméinek terjedése irányította az érdeklődést. Felismerték, hogy a szellemi élet csak akkor lendülhet fel, ha művelése a majdan mindenki számára érthető anyanyelven történik. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem” – írta Bessenyei György 1778-ban a *Magyarság* című cikkében, sürgetve az anyanyelven való művelődés lehetőségének megteremtését.

A századforduló reménytelen éveiben a politikai, társadalmi mozgalmak helyett is felértékelődik a nyelv kérdése. A nyelv a nemzeti identitás hordozója, de már előtérbe kerülnek specifikus funkciói, középpontba kerül az irodalmi nyelv fejlesztése, benne a művelt ízlés meghatározó szerepe, az írók újítási joga, a nyelv megőrizendő nemzeti karakterének kérdése.

A reformkor a magyar politikai és szellemi élet lassú, folyamatos, de rendkívül jelentős átalakulásának időszaka. Az 1820-as évektől a magyar irodalom- és nyelvtörténetben alapvető változások történtek. Kazinczy és körének újító törekvései nyomán változott az irodalom nyelve. Egyre általánosabbá vált az árnyaltabb kifejezésekre alkalmas irodalmi nyelv, mely a népköltészet elfogadásával a népnyelv által is gazdagodott. A nyelvújítástól kezdve már nemcsak történeti értékük van a régi magyar szavaknak és szövegeknek, hanem fontosakká válnak a nyelvfejlesztő törekvések, és később a nyelvtudomány számára is (SZENTPÉTERY főszerk. 2000: 129–130, 166).

A történelmi források feltárása és közreadása Magyarországon a 17–18. század fordulóján indult meg. A század közepétől jelennek meg azok a forráskiadványok, amelyeket máig számon tartunk: Bél Mátyás, Pray György, Katona István, Kovachich Márton György munkái. A folyamat két kiemelkedő mozzanata is a Halotti beszéd kiadásához köthető. A modern nyelvemlék-filológia előfutárának Sajnovics János *Demonstratio* (1770) című műve tekinthető. A kötet tartalmazza a HB. betűhű közlését, Faludi Ferencnek a korabeli nyelvre áttett olvasatát, Sajnovics latin fordítását és kommentárokat.

Hasonlóképpen korának, és a korai nyelvemlékkiadásnak kiemelkedő vállalkozása Révai Miklós *Antiquitates* (1803). A Halotti beszéd betűhű közlése mellett olvasatot, latin fordítást, kommentárt és filológiai megjegyzéseket tett közzé, rávilágítva Sajnovics módszertani hibáira.

Az 1830-ban megalakuló Magyar Tudós Társaság (a későbbi Akadémia elődje) intézményes keretet adott a magyar nyelv ápolásának: az Akadémia célja az „Alaprajz” szerint az, „hogy munkálkodása által hazánkban a’ tudományok és szép művészségek honni nyelven műveltessenek” (MTTÉvk. 1: 101). Az MTT első és legfontosabb feladata a nemzeti nyelv művelése, ezért elhatározták a magyar nyelv nagyszótárának és grammatikájának elkészítését. 1832-ben a harmadik nagygyűlésen hangzik el: „lappangó régi magyar

kéziratoknak ha lehet eredetiben megszerzését, ha nem, leghívebb lemásoltatása megindítását [...], melyekből a' nagy szótárhoz sok elavult, de jó magyar szavakat; a' grammatika tekintetében sok nevezetes régi magyar szerkezetet 's beszédejtést lehetne kiszedni" (MTTÉvk. 1: 88). A Tudós Társaság Rendszabásainak I. 2–4. pontja a nyelv ápolásának feladatait fogalmazza meg: „2. A' hazai nyelvet egész gonddal csínosabbá és gazdagabbá fogja tenni; 3. Azt mint eredeti munkák' dolgozása, mind régi és új remek írárok' magyarra tétele által gyarapítja; 3. E' végre bármely oklevelet, egyéb emléket és még rejtve lévő kéziratot felkeresvén, a' tudományok díszére szolgálókat köz ismeretbe hozza" (MTTÉvk. 1: 111–112). Szintén ezen a nagygyűlésen terjeszti elő javaslatát a történettudományi osztály, hogy történelmünk oknyomozó feltárását elősegítse: 1. a hazai könyvtárakban rejtőző kéziratokat felkutatása, külföldi utazások a fontos könyvtárakba – Bécs, Graz, Prága, Milánó, München –, listát kérni a magyar tárgyú iratokról és lemásolni, majd kútfők gyűjteményében kiadni; 2. eredeti oklevelek gyűjtése; 3. külföldi múzeumok megkeresése, magyar tárgyú oklevelek másolása (MTTÉvk. 1: 94).

Több irányból, különböző céllal, és igen nagy buzgalommal megindult a nyelvemlékek gyűjtése. Az 1833. április 10-i heti ülésen Vörösmarty Mihály javaslatára elhatározzák a nyelvemlékek nyelvészeti szemléletű kiadását, hogy azokban a nyelvtudós vizsgálhassa a nyelv változását.

A negyedik nagygyűlésen megfogalmazott kiadási elvek ma is elfogadott tudományos követelmények: 1. A kézirat 16. század előtti legyen (ezt később 1550-re változtatták). 2. Hasonmást adjanak minden különböző kézírás egy lapjáról; a szöveget mai betűkkel írják át, de az eredeti helyesírással; „Elöl pedig utasításul a' régi ábécze mai olvasású betűkkel magyaráztassék, 's az elavult szavak és szószerkezetek kijegyeztessenek.” 2. Előbeszéd fejtsé ki a kézirat leírását, és amennyire ki lehet nyomozni, történetét (MTTÉvk. 2: 32).

Az első felhívásnak már megvan az eredménye: a nagygyűlésen ismertetik Luczenbacher [Érdy] János 162 régi magyar nyelvemléket tartalmazó listáját.

A Tudós Társaság ötödik nagygyűlésén, 1834-ben „Megállítaték a' már bégyültek' kiadásának meg is kezdése, nagyobb 4ed rétbén, 300 példánnyal. 'S az, azokhoz tartozó ismertetések' szerkesztetése és nyomtatásukra való gond, szavazat' többségével, az Igazgatóság által meghatározandó tiszteletdíj mellett, November 10d. Döbrentei Gábornak adatott, melly ülés az első kötet' címét 's foglalátját így határozta: Régi Magyar Nyelvemlékek. Kiadja a' magyar tudós társaság. Döbrentei Gábor felügyelése alatt" (MTTÉvk. 2: 77). A tervek szerint az első kötetek – mai elnevezésüket használva – a Halotti beszédet, a Bécsi kódexet és a Cseh-kódexet tartalmaznák. Jankovich Miklós felajánlotta, hogy a második kötetet saját költségén jelenteti meg a tulajdonában lévő nyelvemlékek anyagából. Kár, hogy a nagylelkű gesztus soha nem valósult meg.

Az Akadémia első titkáráként tevékenykedő Döbrentei Gábor nagy lelkesedéssel látott munkához. Kiterjedt levelezést kezdett az ország levéltáraival, fontosabb múzeumaival, felszólította a külföldön dolgozó tudósokat a magán- és állami könyvtárak, levéltárak anyagának átnézésére, ő maga is utazott, másolt, gyűjtött. Időközben azonban le kellett mondania az Akadémián betöltött titkári tisztségéről. A király 1834. április 17-én budai kerületbeli első helyettes tartományi biztossá nevezte ki, és ez nem fért össze a titoknoki állással. Vélhetően ismét valamiféle összetűzés húzódik meg a lemondás mögött, ugyanis a leköszönő beszédében ezt mondja: „Álljon a' koszorú akarki' fején, csak mienk, csak

nemzetünké legyen a' míveltségi győzelem. Részemről én, mindig utáltam olly indulatot, melly önszeretet' megsértésén, inkább az egészet is, az elébb ohajtottat, kevély gázolással tapodja; mert illy dölyfösek, megint hátrébb vetik azon megeredést, miért víni elébb sok erőnek kellene" (MTTÉvk. 2: 90–91).

Ha bármiféle sérelem is érte, munkája kárpótolta. Két év múlva már így ír barátjának, Bolyai Farkasnak: „Sokszor elfoglala elmémet két előbeszéd, melyet a bécsi Codexhez (1382–1430) és Kanizsainé imádságaihoz írok. Összehányok ezek miatt minden Franciscanus, Paulinus évkönyvet, nagyokat kaczagok a fraterok ösztövéritésén s kinzásán és mérgeledöm az emberi nem ostobaságain. Egyébiránt a »Régi magyar nyelvemlékek« szerkesztését örömeztőbb viszem a titoknoki hivatalnál, melyet felette meguntam volt. – Majd meg, néha rest voltam. El-elgondolék jó barátaimmal lefolyt időmre, akarék is irni, mint Neked is, de csak haladott. Buda, November 4. 1836" (KONCZ 1897: 449).

A levélben emlegetett Czeh-kódex az egyik első nagy felfedezés. Czeh János történész 1833-ban az érsekújvári ferencesek könyvtárában találta meg, és már 1833 augusztusában értesíti Döbrenteit (ABAFFY 2000: 341). Ő számol be az 1833. október 16-i heti gyűlésen a felfedezésről, és a Czeh-kódex mellett az Érsekújvári kódex leírása is szerepel az évkönyvben.

A hatodik nagygyűlésen, 1835-ben, már konkrét tervekről és folyamatban lévő másolásokról számol be Döbrentei. Titoknoki közbenjárásra Szalay Ágoston 1835. június 24-én kelt levele szerint hajlandó átengedni 400 eredeti magyar levél (1504–1560) közlését, azaz, hogy a kötetbe „Szalay Ágoston' gyűjteménye" címmel kerüljön be, és tiszteletdíjként szabad kiosztással bizonyos számú példány adassék (MTTÉvk. 3: 22–23). A gyűjtemény – mint tudjuk – később önálló kötetben jelenik meg.

Titkári jelentésében azt kéri Döbrentei, hogy küldje el az Akadémia Jászóvárra és Leleszre, a két ősmonostorba és az útba eső könyvtárakba. Dessewffy József és Teleki József elnök hivatalos megkeresésre ugyanis azt a választ küldte Richter Alajos jászói prépost, hogy ugyan 1550 előtti időkből nem talált semmit, de 1559., 1560., 1568. és 1575. évekből van magyar nyelvű irat a konvent levéltárában. Döbrentei fellelkesülve a jó híren, és a szűkös anyagi körülményekre tekintve, nem kíván több útiköltséget a felénél, mint amibe kerül (MTTÉvk. 3: 22). Érkezése előtt József nádor főherceg értesíti a szerzeteseket az akadémiai megbízottról, és utasítja őket, hogy bocsássanak minden iratot Döbrentei rendelkezésére, hogy azokat hites konventuálisok jelenlétében áttanulmányozhassa. 1835. október 16-án érkezik Jászóvárra, és kezdetét veszi a több éves munka (GORZÓ 1914: 8–9, 59–60).

A jászói és a többi levéltárban végzett kutatásairól a hetedik nagygyűlésen, 1836-ban részletesen beszámol (MTTÉvk. 3: 95–141). Mint írta, a konventben Fedák Pál főjegyző előkészítette az anyagot számára, „de én szemtanú vágytam lenni magam, 's kezdék megtekinteni elejétől fogva mindent, ha találnék-e az elegyesek (miscellanae) csomójában valami hajdani magyar levelet, nyugtatványt, végrendeletet; a' határjárások (metales), így a' toldalékok (appendicum fasciculi) között magyar okiratot, vagy nem tűnnék-e elé a' sok latin bevallás' (fassio), ajándékozat' (donatio), iktatás' (statutio), parancs' (mandatum) pergamene' hátán némelly magyar tartalom, oda vetve korából" (MTTÉvk. 3: 95).

Itt, és a majdan meglátogatott levéltárakban is igyekezett saját maga átvizsgálni az anyagot, és felmérni, hogy mióta van magyar nyelvű írásbeliség, meddig tartott a csak latin kor. Gyűjtését kiterjesztette a 17–18. századra, és egyébként is feljegyzett minden említésre méltó adatot.

A jászói levéltárban tizenkét napot töltött, és az ottaniak szívélyes hozzáállását jól érzékelteti, hogy Richter Alajos prelatus átvállalta a kiválasztott iratok másolási költségeit (MTTÉvk. 3: 141). Sokszor nem is a hatalmi szó, hanem apróbb figyelmességek lendítettek tovább a munkát. A hetedik nagygyűlés beszámolójára készülve báró Fischer Norbert alperjeltől várt bizonyos anyagokat: „Cserneczky kassai könyvkereskedő idejében, azt gondolám, magával hozza a jászói irományokat. Hanem, hiszem, a mi nyúlik, nem múlik, elfogja azokat küldeni a Báró Úr, más biztos alkalommal, ugy-e bár, nem sokára? Azért várom, mert addig tudósításom megírásához jegyzeteimből nem foghatok. [Új bekezdés.] Mind gondolkodtam mivel kedveskedjem viszont a Méltóságos Úrnak. Végre, gondolám, talán szívesen olvas verseket, azért íme, kölcsönös barátságom külső jelül gróf Teleki Ferenc verseinek küldöm emlékezetül egy példányát” (GORZÓ 1914: 43).

Az iratokat megkapva nem maradt el a dicséret sem: „Tegnap kaptam a jászói gyönyörűen elkészült másolatokat. Egészen elálmélkodtam a’ tiszta, csinos íráson. Mennyi örömöm van ’s ezt a’ Báró Úrnak kell köszönnöm és ugyan szívemből is írom köszönetemet. Lehetetlen, hogy a’ m. t. társaság ülése is, midőn beadom majd, hasonló örömré, köszönetre ne fakadjon. Zsinek levéltárnok Úr, a’ mint látom, szerénységéből [nem] tette ki nevét. Én tehát saját kezemmel írtam fel [a’] legutolsó tiszta levélre” (GORZÓ 1914: 45).

A beszámolójában név szerint említi azokat a levéltárosokat, jegyzőket, akik segítettek munkáját. Úgy tűnik, könnyen szót értett a különböző rangú hivatalnokokkal, és elnyerte jó néhány nemes támogatását is. Kassán például, amikor gróf Forgács Istvánnal találkozott, az megígérte, ha Nógrádba megy, betekintést kap a levéltárába: „Erede gondolám ez abból, mert ohajtottam eloszlatni mindenütt azon bizonyos tartózkodást, minél fogva, nem minden birtokos hajlik eléadni levéltárát. Családi jogok, ’s elegyedések’ okleveleit a’ magyar akadémia, mondám, kutattatni nem akar, a’ levéltárnok csak azon magyar okiratokat terjessze elé, mellyeket hite megenged; ki nem adhatóról pedig, legalább azt mutassa meg, hogy magyarul van, kivált, ha XVdik százszak’ végéig lévő volna. Ezen elv szerint azonban világosságra lehet bocsátani, historiai, diplomaticai, hézagokat pótoló többféle adatot is, hanem ez, megint másnemű vizsgálat lenne” (MTTÉvk. 3: 110).

Munkáját nemcsak a gyanakvás, hanem a mostoha körülmények is hátráltatták. Októberben indult útnak, és a rossz időjárás miatt több helyre nem jutott el. A levéltárak sem voltak mindig alkalmasak a téli kutatásra. Gyöngyösön a ferenciek könyvtárában a „Rendkívüli hideg miatt, lehetetlen volt benne sokáig keresgelnünk. Ígéré hát maga [Magócsy István quardian] tenni azt kikelettel” (MTTÉvk. 3: 113). Máshol, mint például a pozsonyi városi levéltárban, azért nem nézhette végig az anyagot, mert rendezetlen volt, nem is lehetett megállapítani, mikortól vannak magyar iratok. A következő években is folytatta fáradhatatlan munkáját: levelezett, utazott, másoltatott. Részletesen beszámolt a nyolcadik (1837) és a kilencedik nagygyűlésen (1838) is arról, hogy milyen anyagot kapott, hol járt, mit kapott ajándékba, és ki végezte a másolást.

Nemcsak szerkesztője, gyűjtője volt az iratoknak, hanem értő olvasója, filológusa is. Egy Vas megyei utazása kapcsán jegyzi meg beszámolójában: „Eszembe forga itt megint, hogy külön régi családoknál hajdanibb uralmakat, még pedig nyelvünk tisztí divására, házi élet festésére nézve sokkal érdekesebbeket találhatnánk, mintsem káptalan ’s konvent levéltárában, mert a’ magyar nyelvnek törvényi eljárásokba vételét a’ világi rend maga között kezdé, folytatá, ’s ennek öntanultsági szelleme, melly őt, az íráshoz elébb kellett pap segedelme alúl kivevé, jelent meg vele a’ káptalan és konvent előtt, és ez kíváná

majd, hogy a' pap, egyházi magyar írásoktól megválva, úgy nevezett világi tárgyakat is magyarul fogadjon el, vagy magyarul kezdegessen felteni. A' tanítványok' utódai, mes-tereik utódain, kitevének. Miért? Egyik szelleme, helytt állás: másiké, fejtő mozgalom" (MTTÉvk. 4: 69).

1838-ban megjelent az első kötet:

„Időkör A' magyar keresztyénedés elejétől minden, a' mi 1550-nig eredetiében elé kerül Már 1550-től 1575-ig némi válogatással 1575–1600-ig még nagyobb megválasztásal Döbrentei Gábor felügyelése alatt Budán 1838.

Temetési beszéd és könyörgés [Halotti beszéd és Könyörgés]

Ótestamentomi néhány könyv [Bécsi kódex]

Öszvesen 493 lap, 8 hasonmás, finom velinen, kemény tábla, papiros borítékban.”

A Halotti beszéd jegyzeteire különösen büszke Döbrentei. Még szerkesztés közben megpróbálja tisztázni Horvát István felvetését, miszerint a nyelvemlék bencés eredetű, és saját feltevést is, hogy Jászó környékéről származik. Ezért megkérte a jászóiakat, hogy a kódex néhány szavát gyűjtsék a környéken: „Szól-e így a jászói v. debregyi ember: megszokosztja, e' helyett megszakasztja. Értik e' ezen szavakat: fész, önöttei, bírságnap, tilott, üldet kinzat. Mondják é' háromszor helyett hármul? hijában v. hijával helyett heón? Nem forog e fenn e' szó náluk: isa? 's ha igen, mit teszen?” (GORZÓ 1914: 53).

Fischertől a következő választ kapta: „igen örömetst tellyesétettünk tekintetes Úrnak kívánságát. De a' legnagyobb szorgalom mellett is nem többet tudhattam ki, mint a' megnyit ide mellékelve küldöm tekintetes Úrnak. [...] való igaz, hogy a' Debrődi de tsak az őregeknél divatozik azon szó megszokottja, hármul, heón, de isa szóval nem emlékezik senki” (GORZÓ 1914: 36). A levélből kiderül, hogy összeállítottak valamiféle adatsort, de Döbrentei nem használta fel a kiadásnál.

Szeder Fábiánhoz írt leveléből megtudhatjuk, hogy mit tart különösen fontosnak a tanulmányában: „1. Ezen első kötet többféle uj 's megállható világítást ad elé; többféleben pedig kérdéseket támaszt, 's ha el nem dönti is a' históriai valót, megmozgatott mindent 's így elébbre vihetővé tette az ügyet, legalább mások által. 2. Ha a' *Temetési beszéd* előtti XLII. 's XLVI-d lapon lévőkre kegyedtől felvilágosításokat nyernem szerencsém leszen, nagy köszönettel fogadom a' LXXII.d lapon álló befejezésem értelmében. Azt hiszem példányát adtam annak, miképpen kell, illik tudományos tárgyról szólva, mások nézeteit csenddel, tisztelve elmondani, 's ujakat gorombaság 's hetykeség nélkül eléállítani; 's e' tónust akkor, midőn literaturánk mezején borzasztó baltázások folynak! [...] Buda, okt. 26. 1838.” (RÉCSEY 1899: 484).

Az Előbeszédben megismétli az 1835-ben kidolgozott, és a Társaság által elfogadott nyelvemlékgyűjtési és -kiadási elveket. E szerint a nyelvemlékek gyűjteménye ne csak nyelvújítási példatár, hanem filológiailag megbízható forrásgyűjtemény is legyen a nyelvtudomány több ága (összehasonlító nyelvészet, nyelvtörténet, nyelvművelés), valamint a paleográfia és a helyesírás-történet számára. Az egyes nyelvemlékekről betűhív átiratokat kell készíteni, s ehhez lehetőség szerint csatolni kell a nyelvemlék keletkezéstörténetét, a szerzőjéről, a kor műveltségéről összegyűjtött ismereteket, az elavult szavak, szószervezetek jegyzékét és nyelvtani megjegyzéseket, továbbá el kell készíteni a nyelvemlék első oldalának hasonmását. A kódexeken kívül nyelvemléknek kell tekinteni minden egyéb témájú levéltári forrásanyagot is. DÖBRENTÉI nyelvemlék-kiadási elvei a mai forráskiadványokban is visszaköszönnek.

Ugyan több helyen is találkozhatunk azzal a véleménnyel, hogy DÖBRENTÉI paleográfiai hűségre törekedett (SZABÓ 1948: 129; BÁRCZI 1961: 417), a szabályzatból azonban kiderül, hogy ezt csak a hasonmások esetében követte, ilyen igény a szövegkiadásnál nem várható el. Ma ezt a fajta szövegközlést betűhű átiratnak nevezzük.

Az első kötet megjelenésével párhuzamosan nyomtatták a második és a harmadik kötetet, és folyt tovább a gyűjtés is. Ez pedig most sem zajlott probléma nélkül. 1839-ben Győrben járt, az ott tapasztalt nehézségekről a 2. kötet előszavában is beszámol. A fennmaradt levelek szerint Döbrentei pontosan meghatározta kívánalmait az iratok lemásolására vonatkozóan. Szerette volna elérni, hogy „kedveskedésből” másolják le az iratokat, de ettől elzárkózott Sütő József örkanonok, és a szabott másolási díjakat is nehezen fogadták el. Nem csoda, ha a jegyzőhöz írott levele végén így csattan fel: „Megkell vallanom, sehol sem járt ennyi bajjal a’ kiválasztottak leiratása, és sehol a’ 13 hely között, hol jártam, a’ díj körül ennyi beszéd, írás, nem volt, mint a győri káptalannál. Vagy kedveskedésül tevék, vagy kimondá a’ leiro mit kíván ’s azonnal eligazítottam” (JENEI 1959: 521).

Hasonló nehézségekkel kellett megküzdenie erdélyi útja során is. 1841-ben Hunyad megyében gyűjtött, és engedélyt kapott Wachsmann János szász ispántól a szász levéltár anyagának másolására. Megígérték, hogy elkészítik a kért anyagot. „Tizennyolc hónapja éppen most az érzékeny ígéreteknek, – írja Döbrentei jelentésében –, de csak levél sem jött onnan” (JANCSÓ 1944: 112). Majd amikor Segesváron is hasonlóan bánnak vele, jelentésében nem titkolja véleményét „Nem kételkedem Binder Pál György szavában, de hogy ezen Nagyszebeni és Segesvári egészen elhallgatás a Szász nemzetnek a magyar nyelv elleni ismeretes mostani szegülése szempontjából ne jöne, nem lehet. Mintha félnének, hogy oly tanú iratokat adnak ki hiteles másolatban levéltáraikból, mik napfény világosságával ismertetik meg enmagukkal, miképen kivált a mostani Erdélyi országgyűlésen a Magyar és Székely nemzet a nemzeti nyelvre nézve” csak azt akarja visszaállítani, ami Erdélyben a szászoknál is „másfél száz éven felül élt országos divatban”. Döbrentei szerint a szászok nem szeretnék kiadni levéltáraikból olyan bizonyítékokat, amelyek szerint ők „egykor legkészebben, legalább minden ellenmondás nélkül elfogadták” a magyar nyelvet hivatalos használatra is, „s a magyar nyelv tudása és az azzal élés mellett saját nyelvük is fenn tud maradni.” Döbrentei végül kéri a Társaságot, hogy a szászok eme furcsa és udvariatlan eljárása ügyében tegyen valamit, érezzék a szász hatóságok, hogy a nála lévő érdekes iratokat ki kell adnia (JANCSÓ 1944: 113).

1840-ben a kisgyűlés ajánlásokat készít a szerkesztőnek: 1. A szerkesztő előszavai, bevezetései, jegyzetei, szókivonatai a továbbiakban is a saját felelősségére mehet sajtó alá. 2. Minden, nem a szerkesztő által írt kisebb vagy nagyobb értekezést, bevezetést be kell mutatni a kis- vagy a nagygyűlésnek. 3. Szerkesztő és a bíráló is adjon ki véleményt, hogy önállóan vagy a gyűjteményben adják-e ki a műre vonatkozó tanulmányt.

1840-ben megjelent a 2. kötet is: 1. Kinizsy Pálné Magyar Benigna imádságoskönyve (Czeh-kódex) 1513. 2. Vegyes tárgyú magyar iratok 1342–1599.

A kötet kiadásának van egy sajtótörténeti érdekessége is. A könyv ugyanis kétféle változatban került forgalomba. A második részben a vegyes iratok időrendben követik egymást, de jó néhány kötetben ez három helyen is megszakad: a 21–2. lapon, a XXV. számú nyelvemléknél, a 29–30. lapon a XXXI. számúnál és a 39–52. lap között többször is. Feltűnő továbbá az is, hogy a leveleket sorszámuk mellett A és B betűkkel is jelöli. Ha azonban a tartalomjegyzéket vagy a magyarázó jegyzeteket nézzük, egyértelműen ezekre az időrenden kívüli iratokra vonatkoznak.

Vannak azonban olyan kötetek is, ahol a nevezett helyeken teljesen más leveleket találunk, amelyek időrendben illeszkednek a többihez, de sem a tartalomjegyzékben, sem pedig a magyarázó jegyzetekben nem szerepelnek. A jelenségre RADÓ POLIKÁRP a következő magyarázatot adta: DÖBRENTAI először a nyelvemlékeket nyomtatta ki sorjában, és csak utána a tartalomjegyzéket és a magyarázatokat. Vélhetően valaki megnézte a nyelvemlékeket, és figyelmeztette a szerkesztőt, hogy azok az iratok már megjelentek Sylvester János Új Testamentumában. Mentve a menthetőt, kicserélte az iratokat, korrigálta a jegyzeteket és a tartalomjegyzéket. Azonban így is elég sok változat-példány került ki a nyomdából, és a többféle könyvtárban megforduló érdeklődő legnagyobb megrökönyödésére az egyik könyvben nem azt találja, mint a másikban (RADÓ 1947: 153–156).

DÖBRENTAI is megemlíti ezt a cserét, de nem kapunk kielégítő magyarázatot a dologra.

Még megjelent a 3. kötet 1842-ben, a Tatrosi másolat 1466-ból (Münchener kódex) és a Vegyes tárgyú magyar iratok 1540–1600, de a 3. kötet megjelenése után megtorpan a kiadvány munkálata. Döbrentei még igyekszik, anyagot gyűjt, de Toldy [Schedel] Ferenc titkár beszámolójából kiténik, hogy elsősorban az anyagiakon múlik a folytatás: „[...] Mindezek nevelik ilyekben már is gazdag kéziratárunkat, s gazdagítanak nyomtatásban megindult nyelvemlék-gyűjteményünket is, nyelvészeink és történetbúváraink egyformán nagy hasznára, ha a vevő közönség nagyobb részvéte a sebes folytatást lehetővé tenné” (MTTÉvk. 8: 8–9).

4. A szabadságharc alatt és az azt követő időszakban háttérbe került a nyelvemlék-kiadás. Döbrentei halála után Toldy Ferencet bízza meg az Akadémia a negyedik kötet befejezésével. A kötet első felét, a Guary-kódexet még 1846-ban kinyomtatta Döbrentei, de a másik fele és a bevezetés – mire mint készre hivatkozott a szerkesztő – sem kinyomtatva, sem kéziratban nem került elő. Toldy sem fejezte be az Egyházi vegyes könyv (Winkler-kódex) sajtó alá rendezését, a 4. kötet lezárása előtt az 5. kötetet, a Jordánszky-kódexet nyomtatta ki, de halála miatt ismét csak töredékes könyvek maradtak. Végül Volf Györgyre bízta a két kötet lezárását. A 4. kötet a Guary- és a Winkler-kódexet tartalmazza, az 5. pedig a Jordánszkyt. Mindkettő 1888-ban jelent meg.

A nyelvemlék-sorozat bírálói leginkább a hibás olvasatokat, a rossz keltezését róják fel Döbrenteinek. Az RMNy. hibái nagyrészt a kor tudományosságának színvonalából és szemléletéből, valamint a technikai lehetőségeiből származnak. Az elmélet, a nyelvemlékkiadás módszertana azonban a mai viszonyok között is megállja a helyét.

Döbrentei forráskiadói munkásságának Toldy Ferenc és az Akadémia méltó módon állított emléket. Még Kazinczy írt egy kódexről 1819-ben a Tudományos Gyűjtemény hátsójain, amelyet a gyulafehérvári Batthyaneumban őriztek. A Halábori Bertalan keze írásával lejegyzett kódex 150 zsoltárt, az Énekek énekét, Jób könyvének részleteit, evangéliumi darabokat, valamint episztolákat és prédikációkat tartalmazott. 1833-ban Döbrentei ugyan lemásoltatta, de nem tudta megjelentetni. Csak jóval később, 1884-ben a Nyelvemléktár 12. köteteként, Volf György adta ki, Döbrentei-kódex néven.

Döbrentei halála után az Akadémia 1851. május 10-ei ülésén áttekintették az addig elvégzett munkát, és a Leveles Tárat, amelyből a 2. és a 3. kötetben is jelentek meg részek, így méltatta Toldy Ferenc: „valódi kincstára a’ magyar nyelv’ külső történetének, melly körül a’ boldogultnak többet köszönhetni, mint bárki másnak; mind a’ magyar nép’ belső élete’ ismeretének” (TOLDY 1851: 14).

Kulcsszók: reformkor, nyelvemlékkiadás, Magyar Tudós Társaság, Döbrentei Gábor, Régi Magyar Nyelvemlékek, forrásközlési elvek, névmagyarosítás.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY CSILLA 2000. Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK kéziratárában. *Magyar Könyvszemle* 116: 340–351.
- BALÁZS GÉZA 2006. A budai dülökeresztelő. *Napút* 8/4: 73–78.
- BÁRCZI GÉZA 1961. Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 57: 413–418.
- BENEDEK MARCELL szerk. 1963. *Magyar Irodalmi Lexikon* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖBRENTAI GÁBOR 1844. Visszamagyarodás Budapesten. *Honderü* 2: 2/2: 141–142, 335–336.
- DÖBRENTAI GÁBOR 1845a. Visszamagyarodás Budapesten. *Honderü* 3: 1/2: 489–491.
- DÖBRENTAI GÁBOR 1845b. Visszamagyarodás Budapesten. *Honderü* 3: 2/2: 21–23.
- GORZÓ GELLÉRT 1914. *Döbrentei Gábor és a jászóvári premonstreiek viszonya a régi magyar nyelvemlékek ügyében*. Remény Nyomda, Jászó.
- JANCSÓ ELEMÉR 1944. *Döbrentei Gábor élete és munkássága*. Különnyomat. Minerva, Kolozsvár.
- JENEI FERENC 1959. Adalék a „Régi Magyar Nyelvemlékek” történetéhez. *Magyar Nyelv* 55: 520–521.
- KISS JENŐ 2006. Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye. *Magyar Nyelvőr* 130: 8–13.
- KONCZ JÓZSEF 1897. Döbrentei Gábor levele Bolyai Farkashoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 7: 449–451.
- MTTÉvk. 1. = *A Magyar Tudóstársaság Évkönyvei* 1. 1831–1832. Magyar Tudós Társaság, Pest, 1833.
- MTTÉvk. 2. = *A Magyar Tudóstársaság Évkönyvei* 2. 1832–1834. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1835.
- MTTÉvk. 3. = *A Magyar Tudóstársaság Évkönyvei* 3. 1834–1836. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1837.
- MTTÉvk. 4. = *A Magyar Tudóstársaság Évkönyvei* 4. 1836–1838. Magyar Tudományos Akadémia, Buda, 1840.
- MTTÉvk. 8. = *A Magyar Tudóstársaság Évkönyvei* 8. 1845–1847. Magyar Tudományos Akadémia, Buda, 1860.
- PAPP LAJOS 1991. A magyar nyelvemlékkiadás szemléleti változásai. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 509–515.
- [PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁR] 1847. Heti Szemle. – A budai hegyek ünnepélyes keresztelője... *Honderü* 5. 1/1: 499.
- POGÁNY IRÉN 1969. Hozzászólás Buda magyar dülöneveinek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 65: 204–207.
- POGÁNY IRÉN 1973. Epilógus a budai dülönevekhez. *Magyar Nyelv* 69: 192–197.
- RADÓ POLIKÁRP 1947. A Régi Magyar Nyelvemlékek II. kötetének változata. *Magyar Nyelv* 43: 153–156.
- RÉCSEY VIKTOR 1899. Kalászat a pannonhalmi kéziratárból. Döbrentei Gábor levelei Szeder Fábiánhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 9: 479–484.
- SZABÓ DÉNES 1948. Jegyzetek hasonmás kiadásban megjelent nyelvemlékek paleográfaiailag hű közvételének módjához. *Magyar Nyelv* 44: 128–132.
- SZENTPÉTERY JÓZSEF főszerk. 2000. *Magyar Kódex* 4. Kossuth Kiadó, Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF 1893. *Magyar írók élete és munkái* 2. (Caban–Exner). Hornyánszky, Budapest.
- TOLDY FERENC 1851. Döbrentei Gábor’ nyelvemlék-gyűjtéseiről. *Új Magyar Múzeum* 2/2: 13–14.
- VÁCZY JÁNOS 1911. *Kazinczy Ferenc levelezése* 21. kötet (1829. január 1. – 1831. augusztus 20.). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- VÁNYI FERENC szerk. 1926. *Magyar Irodalmi Lexikon*. Studium, Budapest.
- VÉRTESY MIKLÓS 1972. A budai hegyvidék és Döbrentei Gábor. *Budapest* 10/2: 100. http://apps.arcanum.hu/app/budapest/view/Budapest_1972/?pg=99&layout=s (2018. 10. 31.)
- VISZOTA GYULA 1916. Széchenyi első négy művének nyelvéről. *Magyar Nyelv* 12: 49–63, 103–113.

From the history of the publication of early Hungarian texts in the 19th century

Gábor Döbrentei and Early Hungarian Linguistic Records

The pursuit of independence that was characteristic of the reform age in Hungary foregrounded the issue of language. The Hungarian Learned Society, founded in 1830, gave institutional support to the cultivation of Hungarian: it defined its first and most important task as cultivation of the national language. In 1832 it was decided that latent old manuscripts should be collected so that obsolete Hungarian words and constructions can be rescued and revealed. It was decided that manuscripts hidden in Hungarian libraries should be found, original documents should be collected and published in sourcebooks in order to make a thorough exploration of the history of Hungary possible. The collected documents were first published in a series of volumes entitled *Early Hungarian Linguistic Records*. Gábor Döbrentei was appointed compiler and editor of the series in 1934. Volume One was published in 1838, Volume Two in 1840, and Volume Three in 1842. The last two volumes were completed and published in 1888 by György Volf. The way those early texts were presented, the principles of text processing are still pertinent today, even though errors do occur in the texts. The appreciation of Gábor Döbrentei (1785–1851), former secretary general of the Hungarian Academy of Sciences, literary organizer, translator, and writer, is equivocal within the history of Hungarian literature. His most renowned accomplishment is his share of the collection of early Hungarian documents; but he was also active as a language reformer: he coined a large number of new words and had an important role in the Hungarianization of geographical names of the hilly area around Buda.

Keywords: Hungarian age of reforms (1825–1848), publication of early Hungarian texts, Hungarian Learned Society, Gábor Döbrentei, *Early Hungarian Linguistic Records*, principles of source publication, Hungarianization of names.

TERBE ERIKA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A névföldrajzi kutatások magyar eredményeiből*

1. A névföldrajz fogalma. A névföldrajz a névtípusok vagy egyes nevek földrajzi elterjedését, jellemzőit vizsgáló szakterület, amely nagyon szoros kapcsolatot ápol a nyelvföldrajzzal (I. FARKAS 2014: 15; N. FODOR 2014b; HAJDÚ 2010b: 9; HOFFMANN 2003: 206; JUHÁSZ 2010: 31). Célja egyúttal „névrendszerünk összefüggéseinek felderítése” (KÁZMÉR 1970: 12). Tartalma és feladatköre tágabban értelmezve minden olyan jelenség térbeliségének a vizsgálata, amelynek „hordozója tulajdonnév, legyen az hangtani, alaktani, lexikai, szemantikai, netán régi helyesírási jellemző, vagy nyelven kívüli természeti, társadalmi entitás, amelyre a név valamilyen formában utal” (JUHÁSZ 2010: 31). KÁZMÉR MIKLÓS a névföldrajznak három irányát különítette el, melyek az alábbiak: 1. Nyelvtörténeti (nyelvjárástörténeti) érdekű névföldrajz, amikor a nyelvtörténeti vizsgálatok korpuszába vonják be a neveket, és alaki szempontok szerint aktív vizsgálati

* A dolgozathoz nyújtott értékes észrevételeiért köszönettel tartozom FARKAS TAMÁSNAK és JUHÁSZ DEZSŐNEK.

alanyokká válnak. 2. Településtörténeti érdekű névföldrajz, amikor a korabeli településviszonyokat, a névadó nemzetiségét a fennmaradt hely- és személynévek nyelvi eredetével kívánják igazolni. 3. Az önelvű névkutatás névföldrajza, amikor a név a vizsgálatnak nem eszköze, hanem célja. Az első kettő esetében segédtudományi résztvevőként jelenik meg a nevek vizsgálata, míg a harmadiknál főszereplővé válik: KÁZMÉR ezt emeli ki fő kutatási irányynak (KÁZMÉR 1970: 12–15).

A 19. században ismerték fel a neveknek a magyarság múltja megismerésében nélkülözhetetlen forrásértékét. Történeti vonatkozásban elsősorban a helynevek mutatják a nyelv területi kiterjedtségét, határait, mert rendeltetésükből adódóan alapfunkciójuk, illetve alapvető jellemzőjük a helyhez kötés, a lokalizálás (vö. HOFFMANN–TÓTH 2015). Magyarországon a 20. század első felében már születtek a tulajdonnevek táji megoszlásának vizsgálatára példák (vö. HOFFMANN 2003; JUHÁSZ 1993; KÁZMÉR 1970 összefoglalását), de ezek főleg nyelv- és településtörténeti kérdésekre keresték a választ. A névföldrajzi kutatások a II. világháború után a megfelelő mennyiségű, minőségű és egységes módszertannal készült korpuszok megjelenésével kaptak lendületet. 2010 óta a névföldrajzi kutatások állandó és nevesített fórumává vált az évente megrendezett A nyelvföldrajztól a névföldrajzig című konferenciasorozat és az ehhez kapcsolódó mindenkori konferenciakötet, amely a személynév- és helynévtörténet területét is érintve mutat be új eredményeket.

Az utóbbi évtizedekben a névföldrajz erősödését a névtanon belül is érzékelhető dimenzionális nyelvszemlélet (l. FARKAS 2014) is fokozza, amely a vizsgálatokban a térbeliség, időbeliség, társadalmiság és kultúra szempontjait szorosan kapcsolja össze (JUHÁSZ 2010: 31). Ez a részben a dimenzionális szemlélettel, részben a társtudományokkal fennálló szoros kapcsolat a vizsgálati cél felőli megközelítés fontosságára (JUHÁSZ 2010: 31) és a névföldrajz terminológiájának egyértelműsítésére (N. FODOR 2014b: 25–27) is felhívja a figyelmet.

2. A névföldrajz forrásai. Európában elsőként a Magyar Tudós Társaság 1837-ben, majd 1853-ban is pályázatot hirdetett a haza helyneveinek összegyűjtésére, s ez készítette Pesty Frigyest 1864-től kezdődően egy országos gyűjtés elindítására (az előzményekhez l. HOFFMANN–TÓTH 2015: 195–197). A több százezer adatot számláló gyűjteménye rávilágított, hogy a teljes magyar helynévanyag milliós nagyságrendre rúg, melynek összegyűjtése és közreadása rendkívül idő- és munkaigényes feladat. Az 1930-as években SZABÓ T. ATTILÁNAK köszönhetően kapott ismét lendületet a helynévgyűjtés, aki Erdély korabeli élőnyelvi és történeti helyneveit szerette volna összegyűjteni. A munka komoly eredményeket hozott, de kiteljesedését a történelmi helyzet megváltozása lehetetlenné tette. Magyarországon BÁRCZI GÉZA kezdeményezésére az 1960-as években vett új lendületet a helynévgyűjtő munka, s a Zala megyei földrajzi nevei 1964-es megjelenését követően sorra jelentek meg a hasonló gyűjtemények, melyek a névföldrajzi vizsgálatok egyik fő forrását is jelentik. Azután viszont az 1990-es évekre megakadt a folyamat, több megye, járás anyaga gyűjtetlen vagy kiadatlan maradt. A Debreceni Egyetem e munkát igyekszik összefogni, újraindítani (Hajdú-Bihar megye első kötete már meg is jelent, l. BÁBA szerk. 2015).

2.1. A hely- és személynévtárak. Az utóbbi fél évszázadban nagyon sok készült belőlük nyelvészek és történészek közreműködésével. A helynévtárak távlatilag lefedik a teljes magyar területet, illetve hasonló filológiai szempontok szerinti felépítésük és egységes adatbázisba rendezésük lehetővé teheti a rendszerszerű vizsgálatokat mind

névrendszertani, mind területi szempontból (JUHÁSZ 2001: 120–123). A történeti helynévföldrajz számára nagy jelentőségük van a határjárásokból, peres iratokból, régi térképekről stb. kigyújtható helyi ismertségű földrajzi neveknek, a nagy tömegű, jól lokalizálható mikrotoponimának. Történeti személynévtárak összeállíthatók többek közt tizedjegyzékekből, népesség-összeírásokból, míg a szinkrón személynévtárak hivatalos statisztikai anyagokból, népszámlálások adatbázisaiból, vagy akár telefonkönyvekből (ennek korlátairól l. VÖRÖS F. 2010b: 13).

2.2. A nyelvatlaszok. A nagyobb atlaszokban és az ezekhez részben igazodó regionális atlaszokban címszökeként a személynemekhez kapcsolódóan találhatók keresztnévszerű becézőnevek (pl. *András, Erzsébet, Mihály, Kati*), *-ék* képzős nevek (pl. *Erzsiék, Pistáék*), *-é* birtokjeles nevek (pl. *Erzsiéké, Józsiéké*), *-nott, -nól, -ni* „családi” helyhatározóragos formák (pl. *Ferenchez, -nél, -tól, Józsihoz, -nál, -tól*). A helynevek köréből találunk földrajzi közneveket (*mező, rét, legelő, patak* stb.), helyneveket (pl. *Börzsöny, Kolozsvár, Marosvásárhely*), égitestek neveit (pl. *Fiastyúk, Hold, Tejút*).

A RMNyA. névkészletét JUHÁSZ DEZSŐ foglalta össze (JUHÁSZ 1999), az erdélyi terület *-nott, -nól, -ni* „családi” helyhatározóragos formáiról HEGEDŰS ANDREA (2008: 93–104) végzett vizsgálatot. A Duna észak-déli vonalától nyugatra fekvő nyelvatlaszok névkincséből SZABÓ PANNA készített válogatott listát (SZABÓ 2018: 140–142), valamint a *fiatal és idős Katalinok* megnevezéseiből esettanulmányt (SZABÓ 2018: 143–146).

3. A helynévföldrajz módszereiről és eredményeiről. A helynevekre vonatkozó kutatások a megfelelő névállományok összegyűjtése és rendezése után, az 1960-as évektől kezdődően indultak el újult erővel. Módszertani szempontból a vizsgálatok alapját akár egy-egy név valamely része, eleme, akár egy-egy helynév szerkezetének egésze is jelentheti (TÓTH 1998: 123). A helynévföldrajz első nagyobb eredményeit a szóföldrajzi kutatásokban érte el.

3.1. Szóföldrajzi szemlélet. A névföldrajzi vizsgálatok az 1960-as, 1970-es években, A magyar nyelvjárások atlaszában és a helynévtáraknak megjelenésével párhuzamosan elsősorban a szóföldrajzi szemlélet felől indultak. E módszerrel a meghatározott korpuszokon az adott szókészlet meglétét vagy hiányát, illetve annak mennyiségét és elterjedését vizsgálják. A szinkrón helynévtérképek legnagyobb számban a földrajzi közszavakból készültek, melyeknek a megjelenését, alakváltozataikat főleg természeti tényezők befolyásolják (vö. JUHÁSZ 2001: 121; TÓTH 2002). A szóföldrajzi szemléletű irányzat legnagyobb szabású vállalkozása KÁZMÉR MIKLÓS 1970-ben megjelent monográfiája, A »*falu*« a magyar helynevekben (KÁZMÉR 1970). Vizsgálatának időbeli határai a 13. század elejétől 1873-ig, az első hivatalos helynévtár megjelenéséig terjednek, az alapja egy nagy adattár, melyet a kötet válogatva közöl (KÁZMÉR 1970: 132–304). Módszertani alapvetésén túl eredményeiből következtetni lehet a *falu* helynévi előfordulásából a változatok tér- és időbeli megoszlására, a magyar falurendszer fejlődésére.

A tájneveket alkotó földrajzi köznevek szóföldrajzi jellegzetességeit szűk két évtizeddel később JUHÁSZ DEZSŐ vizsgálta tájnév-monográfiájának egyik fejezetében (JUHÁSZ 1988: 40–41). Meghatározott földrajzi köznevek elterjedtségét mutatta be néhány tipikus északkeleti tájszó (pl. *gorond*) és általánosan ismert föld- és vízrajzi közszó (pl. *hegy, völgy, patak*) esetében KÁLNASI ÁRPÁD (1996: 196–215), olyan szimbólumrendszert használva, amely a jelenlétre és a számbeli arányokra is utal. VÖRÖS OTTÓ a Vas

megyei vízrajzi közneveket szóföldrajzi és jelentéstani szempontból (VÖRÖS O. 1999) dolgozta fel színes térképmellékletekkel gazdagon illusztrált monográfiájában. Újabban és nagyobb korpusz alapján BÁBA BARBARA végzett vizsgálatokat (BÁBA 2016).

3.2. Lexikális-morfológiai szemlélet. A névföldrajzi vizsgálatok másik megközelítésmódja szerint a lexikális-morfológiai kategóriákat alapul véve vizsgálják meg a helynévi szerkezetek területi jellegzetességeit. Módszertani szempontból e téren meghatározó MEZŐ ANDRÁS monográfiája (MEZŐ 1996), melyben a templomcímű alakult településnevek variánsaiból következtetve mutatja be a területi megoszlást. TÓTH VALÉRIA munkáiban (TÓTH 1998, 2002) három nagyobb összefüggő terület Árpád-kori helynévanyagát vizsgálta meg, és a lexikális-morfológiai struktúrákra fókuszálva bizonyította a három terület eltérő névadási mintáit. A 2010-es években a patrocíniumi településneveket fókuszba állítva nemzetközi kutatást is szervezett a témában (l. TÓTH szerk. 2011). E vizsgálatai kapcsán vetette fel a névjárások létét ő is, majd mutatta be a terminológiai hátteret N. FODOR JÁNOS (N. FODOR 2014b: 24–27). A területet később DITRÓI ESZTER is kutatta cikkeiben (DITRÓI 2015a, 2015b) és doktori disszertációjából készült könyvében (DITRÓI 2017).

3.3. Számítógépes névföldrajz. A számítógépes nyelvészet és a matematikai-statisztikai módszerek a dialektológiához hasonlóan, részben azzal is ötvözve az utóbbi évtizedekben jelentek meg a magyar névkutatás területén. A napjainkra összegyűlt hatalmas adatmennyiség kezeléséhez, összegző és elemző munkálatok elvégzéséhez korszerű és speciális célszoftverekre van szükség. Az 1990-es évektől folyik a Debreceni Egyetemen GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának névtani adatbázissá alakítása, amely alapján már több tanulmány, lexikográfiai munka és forráskiadás született, például a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból című sorozat tagjai (HA.).

A névföldrajzi kutatások jellegéből adódóan természetesen jelentkezik az adatok földrajzi szemléletű, térképes megjelenítésének igénye. A számítógépes dialektológiában a 2000-es évek elejére a Bihalbocs szoftverrel a feldolgozandó anyagok informatizálásán, adatbázissá rendezésén túl már komoly eredményeket értek el a térképeken való megjelenítésben is. E térképek komoly ösztönzést jelentettek a névkutatók számára, hogy a különféle digitális névtani adattárakat összekapcsolják térinformatikai alkalmazásokkal (vö. BÁRTH M. 2010: 15–16). SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének kiadási munkálatai közben született meg 2006-ban a terv egy több szempontú csoportosítást, szűrést, keresést, térképezést levetővé tevő szoftver elkészítésére. Az ekkor létrehozott Olló nevű program a Bihalbocs program működési elveihez és programozóihoz, VÉKÁS DOMOKOSHOZ és VARGHA FRUZZSINA SÁRÁHOZ kötődik, a tervezője BÁRTH M. JÁNOS (BÁRTH M. 2011: 18–30). 2008–2011 között SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtéséből a székelyföldi területek anyagát dolgozták fel, hogy a hasonló technikával informatizált Székely nyelvöldrajzi szótár és A romániai magyar nyelvjárások atlaszának adataival a helynévi adatok összevethetők, az adatbázisok integrálhatók legyenek. Ezt követően még öt erdélyi megye helynévanyagának munkálatai készültek el (BÁRTH M. 2011: 19). BÁRTH M. JÁNOS 2017-ben indította el az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és interaktív névföldrajzi atlasz online adatbázist (<http://eha.elte.hu>), ahol e helynévanyag interaktív módon kereshető, térképesen megjeleníthető, menthető.

2010-ben a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének szervezésében indultak a Magyar Digitális Helynévtár (<http://mdh.unideb.hu>) munkálatai Baranya, Somogy és Tolna megyék teljes digitalizált helynévanyagával. Ez azóta jelentősen bővülve, és a Magyar Névtárarchívum anyagával együtt 2015 októberétől Magyar Nemzeti

Helynévtár (<http://mnh.unideb.hu>) elnevezéssel folytatja tevékenységét (l. HOFFMANN-TÓTH 2015: 197, vö. még 2017). Az adatbázis céljai a különböző földrajzinév-gyűjtemények integrálása és egységes felhasználói keretbe rendezése, szabadon hozzáférhetővé tétele, nyelvészeti igényű feldolgozása, valamint a földrajzinév-gyűjtések újraindítása az ország több kutatóhelyének bevonásával. A többfunkciós adatbázis és prezentációs rendszer feldolgozza a 20–21. századi földrajzinév-gyűjteményeket, valamint nyitott a történeti helynevek befogadására is. A nevekhez kapcsolódó információkon kívül lokalizál is, így lehetővé válik a digitális kartográfiai megjelenítés. Az összeálló teljes áttekintésnek köszönhetően könnyebben kirajzolódnak a feltáratlan „fehér foltok”, kijelölve a még hiányzó területeket a helynevek összegyűjtéséhez.

4. A személynév földrajz módszereiről és eredményeiről. A kartográfia módszereit alkalmazó korszerű személynév kutatás magyar területen később indult a helynévföldrajzi vizsgálatoknál. Az akadályok technikai jellegűek is voltak, azonban az adatvédelmi szabályok is gátolták a megfelelő korpuszokhoz jutást. Mindezek ellenére a kutatási terület mostanra „szép kezdeti sikereket mondhat magáénak” (JUHÁSZ 2016: 25). A személynévek vizsgálhatók mennyiségi alapon (az adott területen a vizsgált név megvan-e, és ha igen, mekkora gyakorisággal; vagy nincs), vagy minőségi szempontok szerint (például adott becenevek a nyelvtani, funkcionális kötöttségeik alapján melyik névhez tartoznak). A személynévek megjelenését, alakváltozatait elsősorban társadalmi tényezők befolyásolják, például a családhoz, etnikumhoz tartozás (FARKAS 2015) vagy a névdivat (JUHÁSZ 2001: 121). Személynévtérképek minden személynévtípusból (családnév, keresztnév, becenev, ragadványnev) készülhetnek, mert mind hordozhat földrajzilag releváns jellemzőket. Leggyakrabban azonban a családnévek vizsgálatával találkozunk a hazai és nemzetközi szakirodalomban.

4.1. Nemzetközi eredmények. Nemzetközi távlatokban is imponáló eredményeket tud felmutatni például az angliai családnév földrajz, amelynek történetét és jelenlegi projektjeit BÖLCSKEI ANDREA foglalja össze tanulmányában (BÖLCSKEI 2015). A kezdetekben sok párhuzam vonható a magyar kutatásokkal: a mind területileg (pl. postai címjegyzékekre építve), mind társadalmi réteg és létszám (pl. földműves réteg képviselői) szempontjából elszórtnak, illetve lokálisnak tekinthető névvizsgálatokat a 2000-es évek elején felváltották a számítógépes eszközökre építő átfogó adatbázis-építések. Jelenleg is folyó meghatározó kutatási programjuk a Family Names of the United Kingdom (FaNUK), amelynek célja a Nagy-Britanniában ma használatos családnévek összegyűjtése és magyarázata. Ennek keretében felderítik a név nyelvi és földrajzi eredetét, a hozzá kapcsolódó névtörténeti adatokat, a történeti és jelenlegi névviselők számát és lakhelyét. Kiadási szempontból érdekessége, hogy az online szabadon hozzáférhető szócikkek közül utólag jelenik meg egy nyomtatott családnévszótár.

A történeti személynév földrajz elérhető eredményeiből VIERECK rajzol átfogó képet (VIERECK 2009). A Bambergi családnév projekt keretében például 100–150 évre visszanyúló gyűjtemény készült az adatbázisokban és nyíltan, köztük telefonkönyvekben hozzáférhető adatok egységes keretbe rendezésével, integrálásával. Az adatbázis adataira alapozva az írek körében gyakori *Murphy* vezetéknev elterjedését történeti szempontból is elemezték, az apai névből képzett „*Williams*-type” családnévekből névrendszertani vizsgálatot végeztek. VIERECK távlati célként az egyes családnévek első viselőjének, a kihalt családnéveknek vagy DNS-teszteknek a segítségével a családnév és népcsoportok közötti

kapcsolatokat is kutathatóknak véli (a magyar szakirodalomból erre l. még FARKAS 2015). Informatizált névatlások a világ több országának névanyagából már az interneten is hozzáférhetőek, például Németországban a nyomtatott kötetekben is megjelenő Der Deutsche Familiennamenatlas (DFA, <http://www.namenforschung.net/dfa/projekt.html>) vagy Olaszországban a GENS (<http://www.gens.labo.net>), amely 20 millió család- és keresztnévet tartalmaz és tesz kereshetővé, kutathatóvá a telefonkönyvek listái alapján (az európai névföldrajzi vizsgálatok néhány évvel ezelőtti áttekintését l. N. FODOR – F. LÁNCZ 2011: 175–178).

4.2. Szinkrón vizsgálatok. A magyar személynevek tér- és időbeli megoszlásáról, korszakonkénti történeti gyakoriságáról 2003-as monográfiájában HAJDÚ MIHÁLY több összegzést és esettanulmányt is bemutat (keresztnevekre pl.: 371–402, 406–409, 423–527, a családnévekre pl.: 773–786, 826–875). Ő volt az első, akinek sikerült ennyire átfogóan mozgásokat és változásokat bemutatni, az ország egy-egy reprezentatív kutatópontjának adataira alapozva. Az időközben változó jogi és informatikai lehetőségeknek köszönhetően mostanra sűrűbb hálózatú és nagyobb mennyiségű adattal is lehet vizsgálatokat végezni. A 2007. január 1-jei születésű családnevek teljes magyarországi listájának 1000 főnél több névviselővel rendelkező családnéveiből – mely a teljes lakosság nagyjából kétharmadát feleleli – szerkesztett HAJDÚ MIHÁLY névszótárát (2010a), egyes családnéveknél a változatai és eredete mellett röviden a földrajzi elterjedésre is utalva. VÖRÖS FERENC feldolgozásában jelent meg 2014-ben a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala aktuális adatbázisának felhasználásával a tízezer főnél több névviselővel rendelkező családnevek atlasza, a Kis magyar családnévátlasz (VÖRÖS F. 2014). E monográfia a teljes magyarországi népesség családnéveinek 2009. január 1-jei adataira építve térképes megjelenítéssel ábrázolja a nevek elterjedtségét (l. átfogóan már VÖRÖS F. 2010a; a szinkrón családnévöldrajzról röviden SZILÁGYI-KÓSA 2015: 146–147).

4.3. Történeti személynévföldrajz. A szükséges korpuszok hozzáférhetővé válása és a technikai feltételek megteremtése után mindössze pár éve kezdődtek el az átfogó történeti személynévföldrajzi szemléletű kutatások, alapvetően a Kárpát-medencei családnévállomány vizsgálatára (átfogóan l. N. FODOR 2015: 125–127). A 18. századi népesség-összeírások történeti névföldrajzi feldolgozásával több kutató is foglalkozik. Ennek az anyagnak a forrásértéke abban áll, hogy ez az időszak jelent egyfajta átmenetet a természetes (a magyar családnevek 14–15. századi kialakulása, megszilárdulása) és a mesterséges (a családnév-változtatás 19–20. századi korszaka) között (l. N. FODOR 2014a). VÖRÖS FERENC önálló tanulmányai mellett könyvet jelentetett meg az 1720-as országos összeírás névföldrajzi vizsgálataiból (VÖRÖS F. 2015), valamint 2017-ben megjelent a történeti családnévátlasza is (VÖRÖS F. 2017). N. FODOR JÁNOS az 1715-ben készült első országos összeírás adatai alapján elsőként kezdte el a Történeti magyar családnévátlasz munkálatait (N. FODOR – F. LÁNCZ 2011), jelentet meg tanulmányokat eredményeiből (l. pl. N. FODOR 2014a, 2014b), valamint indított egy szabadon hozzáférhető adatbázist (l. <http://csaladnevatasz.hu>).

A családnevek mellett leginkább vizsgált személynévtípus az egyénnevek ~ keresztnévek köre. HAJDÚ MIHÁLY fentebb idézett esettanulmányai mellett (HAJDÚ 2003: 371–402, 406–409, 423–527) SLÍZ MARIANN az Anjou-kor (SLÍZ 2011) személyneveit, valamint a *Gáspár, Menyhért, Boldizsár* keresztnévek elterjedtségét is vizsgálta (SLÍZ 2009).

5. Kitekintés. A hiányzó területek névanyagának összegyűjtésén, a meglévők informatizálásán és sok szempontú kódolásán, a történeti hely- és személynévföldrajzi

vizsgálatok végzésén és az alkalmazott névtani területek felé nyitáson kívül fontos feladat még a nyelv- és névföldrajz módszerbeli közelítése (vö. HOFFMANN 2015: 18; N. FODOR 2015: 127). Az informatizált anyagokon már könnyebben végezhető matematikai-statisztikai módszertanú vizsgálatok, de a névföldrajzi területek módszeres, matematikai alapú elkülönítése még új vizsgálati területek minősül.

A magyar dialektometria területén elért eredmények hatására jelent meg e téma kör a névtanban is (DITRÓI–VARGHA 2016), amely ötvözi a számítógépes dialektológia és névföldrajz módszereit, továbbá módszertana segítségével a mind nyelvjárási, mind névtani szempontból feldolgozott földrajzi területeken nyelvi kapcsolatok kereshetők, a másik eredményeit igazolva vagy cáfolva a megállapítások pontosíthatók. A Vas és Zala megye területén végzett összehasonlításai eredményei alapján javasolják a nagyobb területen végzendő összevetéseket, ahol a nyelvjárási és névtani különbségek is erőteljesebben megmutatkoznak, és így egyértelműbben lehet területi különbségeket meghatározni (DITRÓI–VARGHA 2016: 128). E feladat elvégzése is lehet a névföldrajzi kutatások egy következő nagyobb területe, iránya.

Kulcsszók: névföldrajz, helynévföldrajz, személynévföldrajz, személynévkutatás.

Hivatkozott irodalom

- BÁBA BARBARA szerk. 2015. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. A Magyar Névjarchívum kiadványai 35. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névjarchívum kiadványai 39. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÁRTH M. JÁNOS 2010. *Székegyházi történelmi helynevek nyelvi elemzése. Névföldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténelmi Adattárában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011. Szabó T. Attila Erdélyi történelmi helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZSINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek: Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 11–33.
- BÓLCSKEI ANDREA 2015. Családnevek névföldrajzi kutatása Nagy-Britanniában. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig VI. Határtalan névföldrajz*. Imre Samu Nyelvi Intézet kiadványai 5. Imre Samu Nyelvi Intézet, Budapest–Alsóőr. 265–286.
- DFA. = Der Deutsche Familiennamenatlas. Elérhető: [http://www.namenforschung.net/dfa/projekt.\[-\].html](http://www.namenforschung.net/dfa/projekt.[-].html) (2018. 10.20.)
- DITRÓI ESZTER 2015a. A helynévrendszerek területi differenciáltságának statisztikai alapú megközelítése. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 58–80.
- DITRÓI ESZTER 2015b. Statisztikai módszerek felhasználási lehetőségei az összehasonlító névtudományban. *Helynévtörténelmi Tanulmányok* 11: 177–197.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata: a helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névjarchívum kiadványai 40. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- DITRÓI ESZTER – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2016. Települések közti nyelvjárási és névföldrajzi hasonlósági viszonyok összevető elemzése Vas és Zala megyében. *Névtani Értesítő* 38: 113–130.

- EHA. = Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és interaktív névföldrajzi atlasz. Elérhető: <http://eha.elte.hu> (2018. 10. 20.)
- FaNUK. = Family Names of the United Kingdom. Elérhető: [http://www1.uwe.ac.uk/cahe/research/\[-\]bristolcentreforlinguistics/researchatbcl/fanuk.aspx](http://www1.uwe.ac.uk/cahe/research/[-]bristolcentreforlinguistics/researchatbcl/fanuk.aspx) (2018. 10. 20.)
- FARKAS TAMÁS 2014. Dimenzionális szemlélet a névkutatásban. Általános kérdések és a családnév-kutatás példája. *Névtani Értesítő* 36: 9–22.
- FARKAS TAMÁS 2015. Családnév és etnikum: utak és lehetőségek a magyar és a nemzetközi alkalmazott névtani kutatásokban. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig VI. Határtalan névföldrajz*. Imre Samu Nyelvi Intézet kiadványai 5. Imre Samu Nyelvi Intézet, Budapest–Alsóőr. 187–211.
- FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN szerk. 2015. *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2014a. Névföldrajz és etimológia: Mutatvány a Történeti magyar családnév-atlasz lexikális térképlapjaiból. *Magyar Nyelvőr* 138: 451–460.
- N. FODOR JÁNOS 2014b. A történeti személynévföldrajz mint a nyelvföldrajz egyik kutatási területe I. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- N. FODOR JÁNOS 2015. Történeti személynévkutatás. In: FARKAS–SLÍZ szerk. 2015: 115–144.
- N. FODOR JÁNOS – F. LÁNCZ ÉVA 2011. A Történeti magyar családnév-atlasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–190.
- GENS. Elérhető: <http://www.gens.labo.net> (2018. 10. 20.)
- HA. = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1–. Közéteszi: HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997–.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris tankönyvek. Osiris, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010a. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. A magyar nyelv kézikönyvei 17. Tinta Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010b. Előszó. In: VÖRÖS F. szerk. 2010: 9–10.
- HEGEDŰS ANDREA 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 7. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. A névtan és a tártudományok. In: FARKAS–SLÍZ szerk. 2015: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő* 37: 195–202.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2017. Mi is a Magyar Nemzeti Helynévtár célja és feladata? *Névtani Értesítő* 39: 169–182.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről. *Névtani Értesítő* 21: 395–400.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. Nyelvföldrajz és névkutatás. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris tankönyvek. Osiris, Budapest. 119–123.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2010. A személynevek mint a nyelvföldrajz tárgyai. In: VÖRÖS F. szerk. 2010: 31–39.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar történeti dialektológia korszakai. *Magyar Nyelv* 112: 17–31. [https://\[-\]doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.1.17](https://[-]doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.1.17)
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 67. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.

- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A falu a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Nyelvészeti Tanulmányok 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. METEM-könyvek 15. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2009. A háromkirályok kultuszának hatása a középkori és kora újkori névadásra. *Névtani Értesítő* 31: 91–103.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Személynévadás az Anjou-korban*. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest.
- SZABÓ PANNA 2018. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati felén a dialektológiai atlaszok alapján*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest. [https://doi.org/10.15476/\[-\]ELTE.2018.071](https://doi.org/10.15476/[-]ELTE.2018.071)
- SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ 2015. Mai személynevek kutatása. In: FARKAS–SLÍZ szerk. 2015: 145–164.
- TÓTH VALÉRIA 1998. Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *Magyar Nyelvjárások* 35: 119–132.
- TÓTH VALÉRIA 2002. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlélet*. Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 127–138.
- TÓTH, VALÉRIA ed. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe*. Onomastica Uralica 8. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen–Helsinki.
- TMCSA. = Történeti magyar családnévátlasz. Elérhető: <http://csaladnevatasz.hu>. (2018. 10. 20.)
- VIERECK, WOLFGANG 2009. On the Geography of English Family Names. *Dialectologia: Revista Electrónica* 3: 73–108.
- VÖRÖS FERENC 2010a. *Családnévek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 235. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- VÖRÖS FERENC 2010b. A magyarországi családnévöldrajz új távlatai. In: VÖRÖS F. szerk. 2010: 13–30.
- VÖRÖS FERENC 2014. *Kis magyar családnévátlasz*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- VÖRÖS FERENC 2015. *Fejezetek a 18. század eleji Magyar Királyság névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- VÖRÖS FERENC 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévátlasz*. Kalligram Kiadó, h. n.
- VÖRÖS FERENC szerk. 2010. *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 234. Magyar Nyelvtudományi Társaság – NyME Savaria Egyetemi Központ, Budapest–Szombathely.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 211. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Hungarian results in the linguistic geography of names

The linguistic geography of names is a discipline studying the geographical distribution and characteristics of certain types of names or individual names. It is a research topic closely associated with the broader area of linguistic geography. One of its major aims is to explore interconnections across systems of names but its tasks also include the study of geographical aspects of any phenomenon that is embodied in proper nouns. The paper surveys the sources of Hungarian onomastic geography and the research methods and results of the geography of place names and the geography of personal names of that language.

Keywords: linguistic geography, geography of place names, geography of personal names.

SZABÓ PANNA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Thass-Thienemann Tivadar, A nyelv interpretációja: I. A nyelv szimbolikus jelentése

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2016. 358 lap

A magyar tudomány és művészet történetében nem kis számban akadnak torzóban maradt életművek és vállalkozások. A félbeszakítottság, a zárványba kerülés lehet személyes habitus eredménye, de legalább ennyire közrejátszhattak történelmi körülmények is. Az 1945 utáni magyar történelem, elsősorban a kommunista hatalomátvétel és az azt követő tisztogatások, a diktatúra nem kívánt bőséggel hozta létre e helyzeteket. Elég csupán Lotz János életpályáját a magyarországi magyar kultúrából való kirekesztettség példaként említeni (de szóba hozható az itthon maradt Laziczius Gyula, Karácsony Sándor vagy Horváth János szellemi karanténba zárása is). Thienemann Tivadar sorsa sem kivétel: 1948-ban az Egyesült Államokba emigrált, miután csak nagy nehézséggel szabadult a szovjet NKVD fogságából.

THIENEMANN TIVADAR tudományos munkásságát a hazai irodalomtudomány korábban csak elvétve és félig-meddig rejtve ismerte föl és el, az elmúlt évtizedekben azonban a szellemtörténeti iskola egy tekintélyes művelőjeként visszaépült a magyar irodalomtörténeti és -elméleti diszkurzusba. Az amerikai emigrációban létrejött nyelvtudományi munkásságáról ez azonban nem mondható el. THIENEMANN nyelvtudományi művei és elméleti iránya ez idáig nem hatottak az egyetemes magyar nyelvtudományra. A Tinta Könyvkiadó most (2016-os évszámmal) megjelentette THIENEMANN fő nyelvészeti művének első kötetét, SIMONCSICS PÉTER fordításában és bőséges, támogató előszavával *A nyelv interpretációja: I. A nyelv szimbolikus jelentése* címmel.

A könyv számos kérdést vet föl, amelyek közül a jelen ismertetésben az alábbiakat érdemes megfogalmazni.

A mű az Előszó és a Bevezetés (Tények és elméletek) után négy fő részből áll. Ezek sorrendben a következők: A nyelvészeti megközelítés, A pszichológiai megközelítés, A test szimbolizmusa, és végül a Kiegészítések (további kulturális témakörök szimbolizációs elemzéseivel). Ez a szerkezet a szerző irányzatosságát nem ismerve is észszerűnek és áttekinthetőnek tűnik. A munkát elolvasva azonban az egyes részek között a figyelmes szemlélő már kevesebb különbséget fedez föl. Ugyanis mind a nyelvtudományi, mind a pszichológiai rész hasonló belső kifejtési módot követ: valamely nyelvi jelenség lényegi elemét, elsősorban tágan szimbolikus értelemben vett jelentését elfojtott tudatalatti ismeretekkel, élményekkel hozza összefüggésbe a szerző, az elnyomott tudatalattiból vezeti le a jelentéseket. THIENEMANN egyértelműen a FREUD-féle mélylélektan elméletét és elemző módszerét alkalmazza a nyelv általános magyarázatára, pontosabban a nyelvnek mint humán jelenségnek arra a területére, amelyre a mélylélektan alkalmazható, a szerző szerint. A nyelvtudományi és a pszichológiai rész e tekintetben nem mutat különbségeket. E tényező nyelvtudományi nézőpontból csalódást okoz, hiszen a nyelv rendszer jellege

nem mutatkozik meg, nem tudjuk meg, hogy a szavak jelentésében mi a nyelvi és mi esetleg a nem nyelvi (pszichikai, fogalmi, kulturális). Éppígy nincs módszertan kifejtve a THIENEMANN által bemutatott tudattartalmak mint szójelentéselemek közötti viszonyok leírására az általa lexikológiai elkülönített jelentések relációjában. Amint az sem derül ki, hogy a THIENEMANN által kifejtettek milyen viszonyban állnak a nyelvi szerkezet, a nyelvi konstrukció kérdésével: például mi a mondatnak, az igének vagy a sorrendnek a helye ebben a magyarázatban. THIENEMANN itt egyértelműen az alak és jelentés dualista magyarázatát követi, bennfoglalva, mert röviden sem utal e kérdésre. Márpedig a szavak, amelyek a szerző figyelmének középpontjában állnak, nem magukban léteznek a nyelvben vagy a nyelvi tudásban, hanem szerkezetekben, méghozzá szintaktikai és szemantikai szerkezetben valósulnak meg a nyelvi tevékenység során.

THIENEMANN magyarázatában a nyelvi jel szimbólum. THIENEMANN ezt az általános, sőt túl általános meghatározást specifikálja a saját keretében: a nyelvi jel elfojtott, tudatalatti tartalmakat szimbolizál. A már rejtett őselmény eredetű tartalmakat elemzéssel, analízissel felszínre lehet hozni, így lehet megérteni és történetileg levezetni a szavak jelentését. Például az óangol *spell* 'történet, mondás' szó varázserő tartalmát emeli ki az elemzésben (74). A leírásba ezután bevonja a *to spell* 'betűz' igét is, amelyről (forrás nélkül) megállapítja, hogy „[n]emény tekintély kétségbe vonja” a két *spell* közös eredetét. Pedig „a gyermekek, amikor először találkoznak az írással és az olvasással, még mindig érzik az írott szónak, az írás és olvasás technikájának varázsserejét. Minden szó úgy tud megjelenni előttük, mint valami rejtvény, amelynek a jelentését meg kell fejteniük”. Ehhez hozzáveszi harmadikként a *to spell* 'helyettesít' igét is, amelyről „a legnagyobb tekintélyek ugyancsak azt föltételezik, hogy az előbbiektől függetlenül fejlődött, mégis nyilvánvaló, hogy miután a szimbólumnak, azaz a két zsinór csomóvá kötött együttesének varázsa elfojtódtott, újabb fogalom lépett elő, amelyben egyik a másik helyett működött, ahogy a szimbolikus használatban az egyik szó helyettesíti a másikat”. Csak említeni lehet e helyt, hogy a The Compact Edition of the Oxford English Dictionary (1972) öt főnévi és hat igei *spell* szócikket tartalmaz (2955., a normál nyomtatású változatban az S betűt tartalmazó kötetben 570–572), és a közöttük lévő etimológiai kapcsolatokat a THIENEMANN által bíráltnál árnyaltabban jelzi.

Egy másik példában THIENEMANN még messzebb megy a pszichologizálásban: egy kisgyermek nyilatkozatából az óangol *blodi-so-jan* 'gyilkol' és régi német *das Bad segnen* 'megáldja a fürdőkádat', vagyis szó szerint 'bevértzi' fogalmi tartományát fedezi föl, egészen Agamemnón tragikus haláláig visszamenve a mítoszi háttérben (111). „Játékterápián részt vevő gyerekek néha kimutatják elnyomott ellenséges érzületüket. Egy négyéves kislány, Linda pirosra festette a játékkádat, és meg akarta fürdetni a babáit ebben a piros festékben: »néhány embert belerakok, és akkor ezek mind vörösek lesznek« [...] Linda egész biztosan nem értett óangolul, és nem ismerte az elavult német nyelvet vagy ógörögöt sem, mégis tényként kell elfogadnunk, hogy gyilkos játékában ugyanazok a fantáziakepek jelentkeztek, amelyeket az említett verbális kifejezések is magukban hordoztak”. THIENEMANN azonban nem indokolja meg, hogy miért kellene „tényként elfogadnunk” magyarázatát, és miért lenne feltétlenül „gyilkos” a gyermek játéka. Ha kékre vagy sárgára festi a gyerek a játékát, az mit jelent?

THIENEMANN a nyelv szimbolikus természetének mélylélektani alaptételét nem bizonyítja, tudományosan nem érvel mellette. E tételt kijelenti (bár azt nem mondja ki, hogy e tételt axiómaként kezeli), és adottként alkalmazza. Az ekképp kibontakozó kifejtés meg-

határozó nézőpontja pszichológiai és orvosi. THIENEMANN példáinak egy jelentős része klinikai esetekből, analízis-leírásokból származik. Peldáinak másik meghatározó része irodalmi eredetű (igen sok szó, kifejezés Shakespeare-drámákból van idézve). A példák e forrásvidékei periferikusak a nyelv általános leírása szempontjából. Mert ugyan a háttérhelyzetek sokszor olyan jellemzőket és tényezőket fednek föl, amelyek a mindennapi szituációkban nem tűnnek elő, teljes rendszert a leggyakoribb elemek, szerkezetek és helyzetek, a prototipikus változatok nélkül nem lehet fölépíteni.

A pszichológiai és orvosi perspektíva egy másik megnyilvánulása a kiválasztott nyelvi, elsősorban lexikai elemek tematikus státusa. Az olvasó azt tapasztalja, hogy olyan szavak, kifejezések elemzésére kerül sor, amelyek a mélylélektani elmélet szerint visszavezethetők elfojtott tudatalatti tényezőkre. E körbe olyan fogalmak kerülnek, amelyek az ember testiségével, biológiai és ösztön szintű pszichológiai jellemzőivel kapcsolatosak, hiszen az elemzett szavak szimbolikus tartalma így analizálható könnyen e keretben. Emiatt a nyelvek lexikonának igen nagy és jelenetős területei kiesnek a kutatói nézőpontból. Hová, milyen elfojtott öséményre vezethető vissza a például a *megy*, *fog* ige vagy a *kő* és *asztal* főnév? Erre nincsen válasz a szerző munkájában.

THIENEMANN elemzései a jelentéskiterjesztésekről az eredeti könyv elkészültének és megjelenésének korában részben újdonságnak számítottak, ugyanakkor a szemantikai elemzés megalapozott módszertana hiányában és a kizárólagos freudista alapozás miatt nem lehetett meggyőző vagy kezdeményező erejük. A mű számos olyan összefüggést megnevez, amelyet utóbb a kognitív nyelvészet már megalapozottan derített föl, mégis az érvelés és a módszertani megalapozás hiányossága miatt ezek a megállapítások nem épülhettek be kellő erővel a nyelvtudományi diszkurzusba. A kognitív nyelvészet a jelentést az emberi tapasztalatra vezeti vissza, vagyis a megismerésre, annak észlelő, feldolgozó (sematizáló és absztraháló) műveleteire. A mélylélektani értelemben vett tudatalatti tartalmak elsőként kívül esnek e körön, nem annak tagadása miatt, hanem az adathatóság felettébb nehéz volta okán. Ugyanakkor a kognitív nyelvészet a nyelvek legalább részben kultúraspecifikus jellegének hangsúlyozásával, a kultúra, a specifikus kultúrák és az egyes nyelvek általános és egyedi kapcsolatának erőteljes kutatásával nyitva hagyja az utat a kevésbé nyilvánvaló szemantikai és szerkezeti jelenségek vizsgálata előtt – ám csakis megfelelő módszertannal, adatolással megvalósítva.

THIENEMANN – mint főntebb szó volt róla – rengeteg példát hoz, elsősorban az angol nyelvből, de figyelme kiterjed a klasszikus nyelvekre (az ógörögre és a latinra), továbbá részben a modern nagy európai nyelvekre. A főntebb röviden jellemzett módszertana szerinti kifejtésekben e példákat bőséggel osztja meg az olvasóval. Ugyanakkor munkájának e filológiai természetű összetevője sajátosan hiányos: adatainak forrásait nem adja meg, nincsenek filológiai jegyzetek, a könyv végi irodalomjegyzék igen szűkös, és a nyelvtörténeti levezetésekben lényegében semmilyen filológiai fogódzót nem ad. Az olvasó kénytelen jóhízeműen a szerző tudására hagyatkozni.

THIENEMANN TIVADAR nyelvtudományi monográfiája egy széles körűen tájékozott, klasszikus műveltségű kutató írása, szándékaira nézve tragikusan kiszakadva a megszólítandó közegéből. A könyv nincs betagozva a kortárs nyelvtudományba, pszichológiába, művelődéstörténetbe abban az értelemben, hogy nem reflektál erre a környezetre, így megnehezíti a befogadást. Időnként mintha azt fedezné föl, amit valamelyik tudomány már kidolgozott. A kétségkívül igen gazdag anyag esszéisztikus tálalása indokoltan ha-

tásos, tudományos felhasználhatósága azonban korlátozott. Nem tudni, kinek készült a könyv: a nyelvészetnek, a pszichológiának, a filozófiának, a művelődéstörténetnek vagy mindegyiknek. Kérdéses, hogy bőséges, de részben formálatlan anyagával hatni tud-e bár-hogyan is a mostani magyar nyelvű kiadás, tud-e kezdeményezően hozzászólni a nyelv és a magyar nyelv értelmezéseihez az ezredforduló után.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Ditrói Eszter, Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata

A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben

A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017. 169 lap

DITRÓI ESZTER doktori értekezésének közreadott változatában egy, a névtudományban korábban kevésbé vizsgált kérdéskört jár körül összehasonlító elemzéssel, valamint a névtudományban rendhagyónak számító statisztikai módszer alkalmazásával. A szerző korábban megjelent ezirányú kutatásait összegző mű a helynévrendszerek területi differenciáltságával és annak okaival foglalkozik, központi kérdésfelvetése pedig az, hogy megfigyelhetőek-e a helynévrendszerekben jelenséghatárok illetve névjárások. Az elemzés több Kárpát-medencei régió illetve település legutóbbi időkben gyűjtött és kiadott névanyagára – mintegy 12000 toponimára – támaszkodik; ezek között a vizsgálatok során Vas megye helynévkorpusza kiemelt szerepet játszik.

Az értekezés három fő fejezetre tagolódik. Az első rész a tárgyalt névtudományi kérdéskör elméleti és módszertani háttérét vázolja föl (9–38). A szerző itt először a helynevek mint a nyelvi rendszer alrendszerének rendszerszerűségének gondolatát mint szakirodalmi evidenciát ismereti, majd RUDOLF ŠRÁMEK elgondolását mutatja be a névkeletkezés-kor működő kognitív jellegű alapmodellről és a nyelvspecifikus szóalkotási modellről (ŠRÁMEK 1972–1973). DITRÓI ESZTER munkájában HOFFMANN ISTVÁN leíró helynév-elemzési modelljét alkalmazza, aki lényegében az előző, ŠRÁMEK-féle kettős szempont-rendszerre építve dolgozta ki elemzési keretének leíró szempontú aspektusát (HOFFMANN 1993). Ezt a névminták mibenlétének körüljárása követi, ahol az analógia és a névszerűség szerepén, a meglévő nevekhez való alkalmazkodáson túl a szerző a háttérben álló kognitív és szociokulturális tényezőket is ismerteti.

DITRÓI ESZTER jelenkori vizsgálataiban a települési szintű névrendszerekből indul ki, melyek összevető elemzésével, térképes ábrázolásukkal közelít a különböző helynévszerkezetek, szóalkotási modellek területi elterjedtsége, azaz a jelenséghatárok, és az azok alkotta névjárások megrajzolása felé. A településnél nagyobb egységek névrendszerét is érdemes tehát vizsgálni, mert a nyelvileg, kulturálisan, történetileg, földrajzilag egységes területek helynévrendszerei nem különbözhetnek jelentősen, amit az adott területen a helynevekben előforduló közszavak, bizonyos névadási típusok, névszerkezeti formák hasonlóságai mutatnak. A szerző a nyelvjárásokhoz hasonlóan fogja fel a helynévrendszerek fogalmát, amelyek közti különbségek nyelven kívüli okait földrajzi környezetben, az idegen nyelvű környezeti hatásban és a migrációban látja.

Az disszertációban vizsgált korpusz szerkezeti elemzése minden esetben a HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévelemzési modell alkalmazásával történik. A szerző az egyes összevetendő névrendszereket funkcionális-szemantikai, majd lexikai-morfológiai elemzésnek veti alá, fényt derítve ezáltal arra, hogy egy-egy funkcionális jegyhez a lexikális-morfológiai síkon milyen megvalósulások kapcsolódnak, és az egyes területek helynévanyaga közt így milyen típusbeli és aránybeli különbségek mutatkoznak. A különböző nyelvű helynévrendszerek összehasonlító vizsgálatát a HOFFMANN-féle modell PÓCZOS RITA (PÓCZOS 2010) általi módosításának (pl. a névintegráció és az interferencia jelenségével való kibővítés) alkalmazása teszi itt lehetővé.

Az elméleti bevezető második felében, kissé talán rendhagyó módon egyfajta statisztika-módszertani összefoglaló olvasható, amely a kutatásban alkalmazott, statisztikai megfontolású adatfelvétel mikéntjét teszi érthetővé az ezen tudományban valószínűleg kevésbé jártas olvasó előtt. A kutatás korpuszának magját adó Vas megyei helynévanyagból így Vas megye helynévtára alapján (VMFN.) 135, 37–105 külterületi névvel rendelkező település külterületi helynévanyaga került a HOFFMANN-féle helynévelemzési modell, majd az arra épülő gyakorisági vizsgálatok fókuszába a megfelelő fejezetekben. A szerző nem a névfajta szerinti csoportosítást, hanem a helynevekben fellelhető, egy adott funkcióban jelentkező szerkezeti jellegzetességeket veszi alapul a gyakorisági eredmények összehasonlító elemzése és térképre vetítése során. Munkája során rendszerint abszolút mutatót alkalmaz, azaz mindig az egész települési névrendszerhez képest adja meg a gyakoriságot tükröző százalékarányokat, hogy teljes névrendszerek legyenek összemérhetőek. A HOFFMANN-féle helynévstruktúrák területi elterjedtségének a meghatározásakor az egyes jelenségek közötti eltérést a térképes ábrázolásokon általában 10%-onkénti, de szükség szerint bizonyos esetekben 5%-onkénti lépésszámot alkalmazva állapítja meg a szerző. Az összehasonlító analízis elvégzéséhez a dialektometriához hasonló BRAY–CURTIS-féle módszert alkalmazta, melynek lényege, hogy „az egyes jelenségek gyakoriságával dolgoznak, létrehozva ezáltal úgynevezett összehasonlítandó gyakorisági sorokat, majd a kapott értékeket egy általuk meghatározott indexszel összevetve kialakítanak egy hasonlósági mátrixot, melyben a megállapított hasonlósági fok 0–1-ig tartó értékeket vehet fel. Minél kisebb a hasonlóság, a kapott számérték annál inkább közelít a nullához; az egyes érték felé közeledve pedig a két jelenség egyre nagyobb mértékű hasonlóságokat mutat” (DITRÓI 2017: 37; vö. BRAY–CURTIS 1957: 327–330). Az egyes települések hasonlósági fokának térképre vetítésével lehetővé válhat a névjárások körülhatárolása, amit megnehezít az a körülmény, hogy a különböző jelenségek határai nem esnek egybe. A szerző – mivel a teljes helynévkincs anyagának vizsgálatára nem vállalkozhat egy személyben – Vas megyei nevekre építő munkáját elsősorban egy módszertani lehetőség felmutatásának szánja.

A disszertáció első adatfeldolgozásra építő fejezete a helynévrendszerek differenciáltságának már említett három, nyelven kívüli okát – a földrajzi körülmények, a migrációs folyamatok és az idegen nyelvű környezet – veszi sorra. Az első tényező befolyásoló hatásának mértékét kétféle módon vizsgálja (39–79). Elsőként Csík, Veszprém és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 3-3 településének közel 2400 adatot kitevő, településtől függően 1984 és 2005 között felgyűjtött és kiadott helynévanyagát veti össze azzal a hipotézissel, hogy egymástól távoli, jól elkülönülő vidékek névrendszerei minden kétséget kizárva mutatnak fel különbségeket (39–62). A három régiót képviselő kilenc település kiválasztási szempontjairól jelen esetben nem értesülünk. A helynevek számarányáról elmondható, hogy

a kiválasztott kutatópontok adatai alátámasztják azt a korábbi szakirodalmi megállapítást, hogy a település mérete és névsűrűsége fordított arányban áll egymással. A névsűrűség alakulásába egyéb tényezők is belezácsolódnak, melyeket a szerző figyelembe is vesz, hasonlóan a megnevezett helyek fajtáinak arányához, aminek alakulása szintén többtényezős kérdés. Egyes megállapításokat az adatgyűjtések időpontjában mutatkozó eltérések is indokolhatják, melyekre a szerző nem tér ki (például a 2000-ben megjelent veszprémi járás anyagában a határneveknek a másik két területhez képest 10%-kal kisebb aránya, szemben a majd húsz évvel korábban felgyűjtött és kiadott Fehérgyarmati járási települések és a valószínűleg a rurálisabb viszonyokat tovább őrző csiki falvak 1997/2005-ben kiadott adataival). A funkcionális-szemantikai elemzésen alapuló összehasonlító vizsgálat egyik eredménye, hogy mindhárom régióban a sajátosság- és fajtajelölő, kétrészes nevek dominálnak. A lexikális-morfológiai elemzés révén derül ki például az, hogy a birtoklás kifejezésének igénye keleti kutatópontokon csekélyebb, mint nyugaton, vagy hogy míg a nyugati területeken a minőségjelzős helynévi szerkezetek az uralkodóak, a csiki kutatóhelyekre inkább a birtokos jelzős szerkezetű helynevek használata jellemző (vö. pl. *Laposi-árok, Nagy-Romlás árka*).

A földrajzi különbségeket mint helynévrendszereket befolyásoló tényezőt Vas megyei korpuszon is vizsgálja DITRÓI ESZTER: 126 település több mint 8000 helynévnek elemzése által a térség toponímiai jelenséghatárainak a megrajzolását tűzi ki célul (63–79). A szerző a terület nyelvjárási, néprajzi és földrajzi tagoltságából kiindulva előfeltételezi a helynévrendszer differenciáltságát is. A teljes névrendszertani elemzés helyett csak a területi különbözőséget mutató helynévszerkezeti típusokra fókuszál a vizsgálat. A szerző az egyes funkcionális-szemantikai kategóriák (pl. megnevező, sajátosságjelölő funkció) különféle nyelvi megvalósulásait elemzi a térség névanyagából összeválogatott korpuszban, külön kezelve az egy- és a kétrészes neveket, majd térképre vetítve az egyes típusok előfordulásait. Elemzése nagy szakirodalmi tájékozottságot mutat. Az eredmények térbeliesítése következtében fény derül például a Rába lehetséges jelenséghatári szerepére is, melyet a vaktérképeken a folyók jelölése még szemléletesebbé tett volna. Például a hely más helyhez való viszonyának kifejezésében a folyótól északra (másutt más megfogalmazásban, kissé nehezen követhetően: a Rábán túl, a Rábától keletre) az *alsó, felső* lexémák mint előtagok elterjedtek, a Rábától délre (a Rábán inneni, a Rábától nyugatra) ugyanilyen szerepben az *alja, eleje* utótag gyakoribb, a Rába mentén illetve az Őrség ide tartozó részein pedig névtűs szerkezetek figyelhetők meg, melyek zalai előfordulásokkal kapcsolhatók össze.

A migráció mint helynévrendszerek jellegét befolyásoló tényező mérlegelése három Tolna megyei település, Bonyhád, Kakasd és Izmény helynévanyagának (összesen 1374 toponimának) vizsgálatán keresztül történik, amely településekre a 20. század közepén bukovinai székelyek települtek be (79–107). DITRÓI ESZTER elsősorban az eredeti, őshonos népességtől származó (tolnai) és a betelepültek (tolnai székely) névrendszerét veti össze, összevontan a választott településekről, de ahol indokolt, ott településenkénti összehasonlítás is szerepel. A kutatóhelyek kiválasztási szempontjait (például a gyűjtés megfelelő információtartalma a nevek eredetéről, használatára vonatkozóan, vagy a betelepülők lehetőleg homogén nyelvi jellemzői) a szerző ebben az esetben részletesen ismerteti. Az összevetés során kontrollanyagként három bukovinai székely és három tolnai, etnikailag homogén település névanyagát is figyelembe veszi, amelyek jelentős magyarázó, megerősítő erővel bírnak az egyes kategóriák gyakorisági mutatóinak interpretálásakor. Az elemzés itt is a HOFFMANN-féle helynévelemzési modell kategóriáinak felhasználásával történik. A hely-

névrendszerek összehasonlítására kiválasztott szempontok sokfélék: elsősorban az egyes funkciókban felhasznált lexémák (pl. földrajzi köznevek, már meglévő helynevek, birtoklásra utaló személynévi előtag és személyt jelölő közszói előtag gyakorisága), kisebb részt a morfológiai struktúra (pl. birtoklásra utalás esetén a birtoklás névszerkezetbeli jelöltsége vagy jelöletlensége) összevetéséről van szó. A HOFFMANN-féle tipológia nagyon sokféle toponimatípust tart számon; a szerző a gyakorisági vizsgálat és összehasonlítás szempontjainak kiválasztását azzal indokolja, hogy a nagy gyakoriságú alrendszerek vizsgálatát tartja reprezentatívnak, szemben a kis elemszámú csoportok viszonyainak esetlegességével. A kutatás hipotézis szerint a migrációval együtt névadási minták is vándorolnak és a befogadó közösség helynévrendszerét is alakítják. Ennek első tétele több összehasonlítási szempont esetén is beigazolódni látszik, a kontrollanyagnak köszönhetően. Ilyen például a kétrészes, birtoklásra utaló toponimákban lexikális szempontból a személynévi alapú kétrészes szerkezet (pl. *Balog-dűlő*) preferálása szemben a tolnai anyagban inkább domináns személyt jelölő közszó ilyen funkcióban történő felhasználásával (pl. *Pap-föld*). A gyakorisági jellegzetességek interpretálásakor fontos minél több, akár nyelven kívüli és településspecifikus tényező figyelembevétele is. Ezt a szerző meg is tette például az iménti esetben is, mikor hangsúlyozta, hogy az előző jellegzetességet az is indokolhatja, hogy az érintett tolnai névanyag illetményföldekre vonatkozik, amit a később érkező székelyek nem birtokolhattak. Ugyanakkor a saját alkalmazott szempontok (lexikális és morfológiai) együttes figyelembevétele is célszerű volna a jelenségek magyarázatakor. Például a birtoklást kifejező kétrészes helynevek esetén az, hogy a tolnai névrendszer a jelölt szerkezetekben az előtagon szereplő *-i* melléknévképzőt preferálja (pl. *Urasági-földek*), míg a tolnai székely jelölt szerkezetekben az utótagon lévő birtokos személyjel (*-a/-e, -ja/-je*) dominál (pl. *Prémusz kútja*) – összefügg azzal is, hogy a birtoklást többnyire eleve más lexémákkal fejezi ki a két névrendszer (ahogy a szerző korábban kimutatta), és ez eleve meghatározza a morfológiai struktúrát is (vö. pl. **Prémuszi kút*). A kiindulási hipotézis második felének – miszerint a befogadó közösség helynévrendszerét is alakítják a betelepülők névmintái – alátámasztására is van példa a vizsgálati anyagban. A fejezet végén a BRAY–CURTIS-féle összehasonlító módszer alkalmazásával a szerző összeveti az egyes települések esetén az azokon belüli őshonos és székely helynévrendszer hasonlóságának fokát, megállapítva, hogy migráció befolyásolhatja az egyes települések névrendszereinek különbözőségét, és településenként különböző mértékben hathat a helyi toponimakészletre.

A harmadik kiemelt tényező, az idegen nyelvi környezet helynévrendszerekre gyakorolt hatása a Vendvidékhez tartozó kilenc település magyar, vend-szlovén és német toponimakészletének elemzése révén történik (107–128). Mivel ez utóbbi nyelvű földrajzi nevek jelentősebb számban mindössze egy település helynévanyagában szerepelnek, az elemzés gyakorlatilag a magyar és a vend-szlovén adatok összevetését jelenti, reprezentativitás hiányában csak ritkán utalva a német helynevek esetében tapasztaltakra. A kilenc település kiválasztásában ezúttal a szerző nem járt el olyan szigorú szempontok szerint, mint a módszertani bevezetőben ismertetett, Vas megyei korpusz esetében. Forrásul Vas megye földrajzi neveinek gyűjteménye (VMFN.) szolgál – melynek idegen nyelvű adatainak lejegyzési minősége és a hozzájuk kapcsolódó információk hiánya a szerző bevallása szerint sok esetben megnehezíti az elemzést –, a vizsgálat módszereként pedig a HOFFMANN-féle elemzési keret korábban már említett, PÓCZOS RITA által kibővített változata kerül alkalmazásra. Az elemzés első pontjaként a névsűrűséget vizsgálja a szerző: a kö-

tetben szereplő korábbi kutatásokhoz képest arra jut, hogy a névsűrűség és a település-méret fordított arányosságának tétele nem minden esetben állja meg a helyét. Az egyes toponima-kategóriák szerkezeti összevetése során több különbség is kirajzolódik a vend-szlovén és a magyar névrendszer közt (pl. az egyrészes nevek, az egyrészes földrajzi köznévi helynevek arányában, az irányjelölő helynevek morfológiai megformáltságában). A különböző nyelvű helynévrendszerek összehasonlításában a jelenségek interpretálásakor ugyanakkor hasznos lehet annak a figyelembevétel, hogy más nyelvek eleve különbözőképpen fejezik ki magukat, más lexikai-grammatikai eszközök tesznek egy nyelvi formát névszerűvé az egyes nyelvekben. A szerző 76 többnyelvű helynévpárt talált a vendvidéki korpuszban, melyek többféle megfelelési típust (hangalaki és/vagy szemantikai és ezek altípusai) képviselnek. Köztük bizonyos esetekben interferencia is kimutatható, főleg a lexémák szintjén. Az egyes kutatópontokon tapasztalt gyakorisági adatok térképen történő ábrázolása az elemzés ezen pontján nem sokat tesz hozzá a jelenségek értelmezéséhez.

A kötet utolsó nagy fejezete – Névjárási tájak megrajzolásának problematikája és módszertana címmel – módszertani összegzésként olvasható (129–149). A szerző legelőször áttekinti a néprajztudomány, a földrajztudomány és a nyelvtudomány eltérő tájértelmezéseit, bár már előre leszögezi, hogy névtani tájhatárok aligha eshetnek egybe a más tudományágak tájhatáraival, azokat előfeltevések nélkül, településenkénti névrendszer-tani komparatív vizsgálattal lehet megállapítani. A fejezet következő szakaszában DITRÓI ESZTER a névtani jelenséghatárok és névjárások megállapításakor felmerülő kérdéseket, problémákat járja körül. Ilyen például az, hogy a helynévrendszerek mely alrendszerait, milyen helynévszerkezeti kategóriákat érdemes összehasonlítás alá vetni, vagy hogy a BRAY–CURTIS-féle összehasonlító módszer milyen buktatókat rejt és hogyan lehetne a módszer határfokát növelni a jelen vizsgálatban. A fejezet a korábbiakban részletesen elemzett Vas megyei korpusz analízisének utolsó részével folytatódik, amelyben a szerző arra tesz kísérletet, hogy névjárásokat különítsen el az érintett területen. DITRÓI ESZTER a megye 126 településének helynévrendszerét veti össze a BRAY–CURTIS-módszerrel, közel 80 helynévszerkezet figyelembevételével. Mivel a szerkezeti elemzés a kötet korábbi fejezetében már sorra került, ezért itt már csak az analízis utolsó lépése, a hasonlósági fokok szemléltetése történik, bár módszertani szempontból érdekes lett volna itt felsorolni, hogy konkrétan mely helynév-kategóriák figyelembevételével történt az összehasonlítás. Néhány kiemelt település helynévrendszerének hasonlósági fokát a szerző mátrixban összegzi 0 és 1 között terjedő skálán, majd egy-egy kiválasztott kutatópont névmintájával hasonlóságot mutató névmintájú települések elhelyezkedését térképre is vetíti, amely jelen esetben informatív és szemléletes. A térbeli ábrázolásnak köszönhetően például láthatóvá válik, hogy a névmin-ták sávosan, kelet-nyugati irányban terjednek, vagy hogy vannak markánsabban elkülönülő területek, ahol egymáshoz közelebb fekvő települések névanyaga mutat nagyobb hasonlóságot egymással. A szerző további következtetése, hogy vannak „kapuként” definiálható települések, amelyek hasonlósági mintázata az egész megye területére kiterjed, mivel átlagos értékeket képviselnek a gyakorisági vizsgálatokban, valamint „zár” települések, amelyek névmintái nem mutatnak egyezést egyik településsel sem. Mindezen hasonlósági adatok összegzésével DITRÓI ESZTER négy névjárási terület elkülönülését állapítja meg az általa figyelembe vett Vas megyei települések helynévmintái révén, melyek kiterjedését a nyelv-járási területek elhelyezkedésével is összefüggésbe hozza.

DITRÓI ESZTER doktori disszertációjának közreadott változata a helynévrendszerek területi differenciáltságának témáját járja körül. Egyrészt a területi különbségekért potenciálisan felelős tényezőket teszteli a vizsgálati korpuszán, továbbá a névjárásoknak a szakirodalom által feltételezett létezését kísérli meg bizonyítani egy reprezentatív megyei helynévkorpuszon statisztikai jellegű összehasonlító eljárással, amely névszerkezeti elemzésre és azon nyugvó gyakorisági vizsgálatra épül. A kötet több fejezete és a matematikai módszer alkalmazása a szerző interdiszciplináris tájékozottságáról tesz tanúbizonyságot, amely kétségtől szűkséges egy ilyen jellegű, a térbeliség kérdéseivel foglalkozó, valamint az egzaktág igényével fellépő kutatás esetén. A DITRÓI ESZTER által elvégzett kutatói munka összességében jó, következetes módszertani megoldásnak bizonyul helynévrendszerek térbeli differenciáltságának és annak okainak körüljárására. A névjárások létének igazolását célzó kutatás többszintűsége miatt ugyanakkor akár kutatócsoportot is igénylő feladat, amelyhez megfelelő reprezentatív korpusznak kell rendelkezésre állnia. Az aprólékos névszerkezeti elemzést követően a megfigyelt gyakorisági viszonyok interpretálásának jó átgondoltnak és sokszempontúnak kell lennie, hiszen számos, településenként különféle tényező játszhat szerepet egy-egy megfigyelt gyakorisági arány alakulásában. Ahogy írása összegzésében is jelzi a szerző, ez a munka egy kevésbé vizsgált névtudományi témakör módszertanilag újszerű kutatásának a kezdete, mely sok tanulságot, a jövőben megfontolandó szempontot is hoz és újabb kérdéseket vet fel a hasonló tematikájú és metodológiájú kutatások számára.

Hivatkozott irodalom

- BRAY, J. ROGER – CURTIS, JOHN. T. 1957. An Ordination of the Upland Forest Communities of Southern Wisconsin. *Ecological Monographs* 27: 325–349.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ŠRAMEK, RUDOLF 1972–1973. Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastic. *Onoma* 17: 55–75.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 1982.

IMREH RÉKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Slíz Mariann, Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2017. 179 lap

1. Az ismertető kötet folytatása a szerzőtől korábban megjelent Anjou-kori személynévtár (SLÍZ 2011a) adattárát kiegészítő, Személynévadás az Anjou-korban címet

viselő kötetnek (SLÍZ 2011b). Az 1301–1342 közötti időszak 14 000 adatot tartalmazó névtárát az 1359-ig kiterjesztett vizsgálat során több mint 6600 névadattal kiegészítő újabb adattár megjelenés alatt áll. A párban megjelenő munkák közül most a feldolgozott anyagot leíró könyvet mutatom be.

A kötetben az adatbázis több szempontú elemzése azonban nemcsak a korábbi munka folytatásaként kezelhető, hanem az újabb módszerek alkalmazásával olykor a régi adatok pontosítását, részletesebb feltárását is megtaláljuk. Természetesen az időkeret tágításával újabb metszettel bővült a korábbi idővonal, de az idegen nyelvű oklevelek és névösszeírások bevonásával a felső határ a 16. századot is eléri. Az egyénnevek mellett a családnevek kialakulásának kezdetét is kutathatóvá teszi olyan új szempontú elemzéseivel, mint például a genealógia bevonása a néveredeztetésbe és az alakváltozatok vizsgálatába; illetve a latin nyelvűeken kívül a német és cseh nyelvű oklevelek feldolgozása mintát szolgáltat a későbbi munkákhoz.

2. Először néhány szót a formai sajátosságokról. A kötet tartalmi kiválóságát a külsőségek szerényen elrejtik. A címből nem derülnek ki a könyv főbb keretei, az ugyanis összefoglalóként szolgál, általános tájékoztatást ad. Szerencsés lett volna egy részletesebb alcímmel utalni a szűkebb korszakra és/vagy a legfontosabb elemzési szempontokra.

A könyv egyébként kiválóan betölti a tudományos ismeretterjesztő funkciót is – a témaválasztás miatt vélhetően lenne iránta szélesebb érdeklődés –, amit a könnyen érthetőség is növel. A sokféle elemzési szempont alkalmazásából és az anyag természetéből adódóan a tartalom néha széttöredezik. A decimális fejezetszámozás többször eléri az ötös szintű mélységet, az így létrejött rövid fejezetek miatt az egyes szakaszok kellően tömörek, folyamatosan változatos és érdekes tartalmat kínálnak, viszont ezáltal olykor nehezen követhetővé válik a könyv szerkezete.

A mű végén összefoglalás helyett a kötet hasznosíthatóságáról olvashatunk, részletesebb összegzés csak angol nyelven található. Az elemzésekkel járó informatív ábrák komolyabb idegennyelvtudás nélkül is értelmezhetők, így ez, kiegészítve az angol nyelvű tartalomjegyzékkel, bekapcsolja a munkát a nemzetközi kutatásba is. Célszerű lett volna magyarul is részletes összefoglalást adni; talán a nagyobb fejezetek végén is lehetett volna rövid áttekintéssel segíteni az olvasót, ami csak néhol fordul elő, például a 4. és 5. fejezet végén. Ezek az észrevételek azonban nem vesznek el a kötet adta elemzések értékéből.

3. A kötet tartalmából három fő pontot kiemelve mutatom be SLÍZ MARIANN néhány fontosabb új eredményét.

3.1. Elsőként a latin alapnév és a vulgáris névváltozatok elkülönítésének problémáját említem, amely a történeti személynévkutatással foglalkozó munkák megkerülhetetlen elméleti-módszertani nehézsége. A szerző adatbázisában az alapnév mellett a változatok is megvannak, így lehetőség van a névváltozatok arányának vizsgálatára. A névváltozatok visszaszorulása mögött az írnokok sztenderdizációs törekvései mellett a változatok élőnyelvi használatból való kikopása állhat. Érdekes, hogy a latin női alapnevekhez képest a vulgáris alakváltozatok hosszabb ideig fennmaradtak.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy vannak olyan változatok, amelyek csak helynevekben fordulnak elő, ezek nyilván korábban keletkeztek, mint a helynévi említés és a névváltozatok csökkenésében mutatkozó tendencia megjelenése. Az alakváltozatok meg-

oszlásában a számos tényező közül a társadalmi helyzet reprezentáltságának kérdéseit és a scriptorok számára felismerhető latin névvel való összetartozást említhetjük. Utána az egyes nevek körül jelentkező egyedi problémák magyarázatai olvashatók. Például az alakváltozatok közül a *Balas* csak apanévi említéskor szerepel a *Blasius*-szal szemben.

Talán érdemes azt is megvizsgálni, hogy a különböző névszerkezetekben, azok közül is a *dictus*-osokban, de még inkább a *filius*-osokban (ahol talán indokoltabb lehet a további alárendeltség miatt az efféle említés) milyen arányban jelentkeznek a változatok. Emellett az is megfontolásra érdemes, hogy minél több az oklevélben említettek azonosítását szolgáló körülmény (a forrás funkciója vagy az oklevélbeli helyzet, erre lásd a 110. lapot; a többi személy említésének módja; egyéb megkülönböztető elem használata, erre lásd a 83. lapot), annál kevésbé szükséges a becézett és/vagy élőnyelvi névalak használata.

3.2. A névváltozatok megléte a néveredeztetés szempontjából is számos problémát rejt. Egy latin alapnév például más vulgáris nyelvekben kialakult becézett alakjával kontaktus, betelepülés hatására magyar területen is meg tud jelenni. Ahhoz, hogy egyes egyénnevek eredetét meg tudjuk fejteni, először a névviselőt kell azonosítani; ez olykor különböző névalakok szétválasztását, illetve összefűzését jelenti. SLÍZ MARIANN a *Jolánta* név példáján keresztül mutatja be részletesebben is, hogy a genealógia milyen segítséget jelenthet e téren.

A *Jolánta* a köztudatban tévesen a *Jolán* változataként él, noha ez sokkal későbbi írói alkotás a középkori *Jóleán*-ból. A *Jolánta* a MUnk. végső etimológiája szerint görög eredetű, a szerző joggal keresi tovább a közvetlen átadót. Az átvett alak az ÁSznt. cikkeinek elemzése után a *Jolenth* lehet, amely az *-a*-ra végződő latin középkori női neveink rendszerébe illeszkedhetett be, a *Jolánta* így latinizálás eredménye. Az alakváltozatok elemzésével SLÍZ megállapítja, hogy a magyarba a franciából kerülhetett a név. Ezt támogatja, hogy az első magyar adat 1217-ből való, és II. András feleségére vonatkozik. A legkorábbi olyan adat, amely nem őt vagy lányát jelöli, az 1263-as *Iolanta*. A név Magyarországra tehát közvetlenül Flandriai Jolánta lánya révén került.

A magyar főnemesség névadási szokásai rendkívül hasonlítanak az uralkodóházak gyakorlatához – cél a családhoz tartozás és a politikai kapcsolatok kifejezése. Ugyanakkor nyilvánvalóan az egyes családok adataiból levont tanulságok nem feleltethetők meg a teljes valóságnak, de kiindulópontnak alkalmasak. A családok közti rokoni szálak felfejtése segítségével szolgálhat egyes nevek elterjedésének vizsgálatában. A családon belüli név hagyományozódására a nemzetségek névöröklési gyakorlatának megfigyelése szolgál alapul. SLÍZ a nemzetségek adatainak elemzése után fontos észrevételt tesz: nem jellemző a korábban általánosnak vélt tétel, azaz hogy a nemzetség névadójának nevét az utódok tiszteletli névadásal örökölték tovább. Szintén nem függ össze a nemzetség nagysága az egyénnév előfordulásának gyakoriságával. Emellett a nemzetségen belül nemcsak a névadó neve öröklődhet.

3.3. A 14. századi személyjelölő szerkezetek négyféle típust mutatnak (*filius*, *de + helynév*, *dictus*, *de genere*), míg a 16. századra a latinul lejegyzett egyénnevet mindenféle kiegészítő elem nélkül követi a magyar nyelvű megkülönböztető elem. Azaz a 14. században még nem voltak családnevek, a 16. századra azonban már feltehető meglétük, ráadásul az egyénnév mellett álló elemek már következetesen magyarul jelentkeznek, ami az élőszóbeli használatot tükrözi. Fontos következtetése a szerzőnek, hogy az eltérő forrástípusból származó névadatok nem feltétlenül vethetők össze, ráadásul a formai jegyek sem okvetlenül a valós névhasználatot tükrözik.

Ezért a valós névhasználat tetten éréséhez SLÍZ a latin nyelvű oklevelekből merített személyjelölő szerkezeteket összehasonlítja a német nyelvű oklevelek megkülönböztető elemekkel bővített névadataival, így elkerülhető az is, hogy a latin nyelv formai hatásait tükröző jelenségeket alapvetőnek tekintsük. Ugyanis fontos észrevétel, hogy a latin névkiegészítők (*filius, dictus* stb.) eltűnése összefügg a családnévek megszületésével. Így a magyar hagyomány összehasonlítható a magyarországi német oklevélírás sajátosságaival, és megállapítható, hogy a német nyelvű oklevelek jobban követik az élő névhasználatot. A német minta alapján már a 14. században beszélhetnénk családnévrendszerről. Csak-hogy a magyar arisztokrácia körében nem általános még a 15. század első felében sem a családnévhasználat, ahogy erre egyazon személyek mind német, mind latin oklevélben megjelenő, különböző motivációs típusú rendszerbe tartozó említése alapján következtethetünk (azaz az öröklés még nem mutatható ki). Ezzel szemben a magyarországi német lakosság körében a 14. század végére, a 15. század elejére a családnévrendszer kiépülése előrehaladottabb állapotot mutat.

3.4. Végül a korszakban a személynevek fordításának gyakorlatát tekinti át a szerző, mivel a vulgáris nyelvekből a latin oklevélbe vagy más vulgáris nyelvű oklevélbe kerülés fordítástudományi kérdés is. Ez olyan szempont, amelynek alkalmazása ismét a szerző felkészültségét és problémaérzékenységét emeli ki. Ugyanis a német és cseh oklevelekre lényegesen kevesebb figyelem irányult a magyar történeti névkutatásban, de mint a német nyelvű oklevelek eddigi bevonásából is látható volt, hasznosíthatóságuk igen fontos, a vizsgálati terület is megkerülhetetlen. A magyar nyelvterületen élő németek hozták magukkal a saját névhasználati szokásaikat, amelyben a családnévrendszer kiépülése a magyar családnévelőzmények öröklődésére is kihathatott, hiszen a városi polgárság jelentős részét német nyelvű népesség adta. Az idegenek névrendszere az őket körülvevő magyar lakosság névhasználatát is bizonyos mértékig befolyásolhatta.

Nem lehet megkerülni a scriptorok többnyelvűségének kérdését. A latin természetesen a kulturális kétnyelvűség szintjén kezelendő, de német anyanyelvűséget feltételezhetünk a magyarországi német városokból származó, illetve a bajor és osztrák területről érkező írások esetében is. A csehek jellemzően külföldiek voltak. Így a magyar mellett német és cseh forrásnyelvvvel kell számolni, míg célnyelvi szinten a latin, német és cseh jelentkezik. A fordításhoz e viszonylatokban legalább három nyelv ismerete szükséges, mivel a külföldről érkező scriptoroknak az érintettek nyelvén is tolmácsolniuk kellett a megfogalmazott oklevelet. Német vagy cseh írások okleveleiben olykor spontán kétnyelvűségre utaló fonetikus lejegyzett adatokat találunk. A magyarországi idegen ajkú scriptorok esetében feltételezhető alapszintű magyar nyelvismeret, ezért a fordítás nélkül átemelt magyar elemek nem feltétlenül a nyelvtudás hiányáról árulkodnak, hanem lehetnek tudatos átvitelek is. Egyénnevek esetében a behelyettesítés, helynévi eredetű megkülönböztető névelemek esetében a fordítás domináns jelenléte arra utal, hogy lehetett közös európai oklevélírási hagyomány is.

Fontos megállapítás az is, hogy a latin oklevelek a fordítási stratégiák történeti változásának vizsgálatára is alkalmasak. E vizsgálat eredménye, hogy feltűnő egységesülés ment végbe a 14. századi sokszínűséghez képest a 16. sz. elejére. Ez pedig a szerző szerint a családnévek kialakulásának a következménye, vagyis a fordítástudományi módszerek szintén alkalmasak lehetnek a családnévek kialakulási idejének kutatásához.

A névsorrend esetében eltérés mutatkozik. Míg a latin nyelvű oklevelekben ritkán, addig a cseh és német nyelvű oklevelekben a magyaros névsorrend gyakrabban mutatko-

zik meg, bizonyos német típusoknál alapvetőnek is számít. Ez az adott korban a nyelvek eltérő használati színtereiről tanúskodik. Névkontaktológiai vizsgálatokhoz az adott korok anyaga csak korlátozott mértékben hasznosítható.

4. A magyar történeti névtudomány újabb kiváló kötete számos ponton kiegészíti a korábbi eredményeket, igazi súlya pedig az új módszertani szempontok példaértékű mikrofilológiai alkalmazásában jelentkezik. Így a sokféle elemzés között a névtan iránt minden érdeklődő talál olyan fejezetet, amelyet közvetlenül tud hasznosítani. A szerzőt dicséri az a tény is, hogy a könyv nemcsak a magyar szaktudósok számára készült: könnyen érthető stílusa és jól áttekinthető számos ábrája miatt egyaránt alkalmas ismeretterjesztésre. Ez utóbbi mellett az angol nyelvű tartalomjegyzékének és összefoglalójának köszönhetően a nemzetközi porondra is kilép a kötet. A műnek e két sajátossága kifejezetten követendő erény.

Hivatkozott irodalom

ÁSznt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

MUnk. = LADÓ JÁNOS – BÍRÓ ÁGNES, *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Budapest, 1998.

SLÍZ MARIANN 2011a. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Históriaantik, Budapest.

SLÍZ MARIANN 2011b. *Személynévadás az Anjou-korban*. Históriaantik, Budapest.

NÉMETH DÁNIEL

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Tízéves A Magyar Nyelv Múzeuma

2008. április 23-án nyílt meg Széphalmon, Kazinczy Ferenc sírjától és egykori lakóháza helyén álló emlékcarnokától nem messze anyanyelvünk közgyűjteményi és közművelődési otthona: A Magyar Nyelv Múzeuma. Egy tizennégy éves álom vált ekkor valóra, hiszen 1994-ben, a Kazinczy Ferenc Társaság közgyűlésén hangzott el Pásztor Emiltől, az egri főiskola nyelvészétől a javaslat: építsenek a magyar nyelvnek egy múzeumot. A felvetés azt is hangsúlyozta, hogy az új intézmény ne csak kiállítóhely, hanem közösségi tér is legyen, programok, találkozások helyszíne. Ma, 2018-ban elmondhatjuk, hogy ez is megvalósult, hiszen a nyelv-múzeum egyedi küldetésű intézmény a hazai múzeumi és közművelődési rendszerben. Különleges összetettség jellemzi, egyszerre tölti be a közgyűjtemény, a kiállítóhely, a nemzeti emlékhely, a közösségi tér és a közművelődési (nyelv-művelődési) központ szerepét. A közművelődés Széphalmon az anyanyelv-pedagógia, az anyanyelvi nevelés (és ismeretterjesztés), a nyelvikultúra-művelés sajátos változatát

jelent, egy olyan pedagógiai programot, melynek középpontjában a tudatos nyelvhasználatra nevelés, az irodalmi-nyelvi hagyományok megismertetése és az anyanyelvhez való kötődés megerősítése áll. A nyelvmuzeum ezt a küldetést teljesíti múzeumi környezetben és eszközökkel, támaszkodva-építve a korábbi nyelvművelő hagyományokra, a magyar nyelvvel való tudatos törődés évszázados hagyományaira, ám mégis új módon, a formálódó nyelvmuzeum-pedagógia (múzeumi nyelvpedagógia) megoldásaival.

„... szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma. Kötelessége volna minden magyarnak életében legalább egyszer oda zarándokolni...” – írta Petőfi Sándor Széphalomról. Ő és más reformkori fiatalok (pl. Arany János, Tompa Mihály) a magyar nemzet és anyanyelvünk jelképes helyének tekintették Kazinczy egykori birtokát. Ez alapozta meg Széphalom kultuszát. A nagy nyelvújító lakóházát már nem tudták megmenteni, a helyén épült fel a ma is látható, neoklasszicista stílusban készült, görög templomra emlékeztető Kazinczy Emlécsarnok. Ez a nyelvi liget, szellemi otthon gazdagodott 2008-ban a küldetése szerint az anyanyelvi kultúrát megismertető és a nemzeti identitást erősítő Magyar Nyelv Múzeumával.

A széphalmi intézmény alapja egy eszme, a „nyelvében él a nemzet” reformkori gondolata, az a meggyőződés, hogy a nemzeti nyelv a nemzeti lét hajléka, s az anyanyelv nem az egyik, hanem a legfőbb eleme, a tartópillére egy nemzet identitásának, létének. A hely, Széphalom a nyelv összetettségének a leképeződése, benne van a történetiség (a múlttól a jelenig jutunk), és benne van az egyidejűség (a múlt és a jelen egyszerre él és hat benne). A nyelvmuzeum feladata éppen a nyelv sokszínűségének a megmutatása és az anyanyelvi kultúra közvetítése – végzetes elkötelezettséggel és meggyőződéssel a hagyományokban gyökerezve, a gyökerekből táplálkozva, de modern eszközökkel, kreativitással, új módszertani megoldásokkal is (kiállításokban, rendezvényekben, foglalkozásokban). Széphalom a maga komplexitásával hat. Az pedig, hogy mindez (a múlt és jelen, a hagyomány és kreativitás) nem a fővárosban vagy egy nagyvárosban, hanem vidéken, egy kisváros mellett történik, sokszor meglepi a látogatókat, akik örömmel nyugtázzák, hogy a központtól távol, a határ mellett is van, lehet ilyen. A trianoni határ melletti lét adottság és kötelesség egyszerre, cselekvésre buzdít: az anyanyelv mint megtartó és összekötő örökség, mint a fizikai határok fölötti „haza a magasban” lényegű, de valóságos otthon megőrzésére, ápolására, továbbadására. „... a magyar nyelv az egész világ magyarságának közös tulajdona: őseinké, a miénk, az utódainké. Az intézmény [a nyelvmuzeum] tehát nemzeti múltunk és jelenünk kincsestárának bemutatásával hasznosan szolgálhatja anyanyelvünk, nemzeti művelődésünk, nemzeti emelkedésünk ügyét. [...] Az intézmény küldetése, hogy a hely adottságait, a genius loci kisugárzását is hasznosítva a magyar nemzeti műveltség egyik alapértékét, az anyanyelvi kultúrát közvetítse az érdeklődőkhöz. A múzeum a maga gyűjtőkörében általános tematikájú országos közgyűjtemény, amely a magyarul beszélő közösségek teljes körére kiterjeszti figyelmét országhatáron belül és kívül” – írta KOVÁTS DÁNIEL a nyelvmuzeum küldetéséről.

Külön kiemeljük, hogy a nyelvmuzeumi nyelvészeti alapállás szerint a nyelvtudomány interdiszciplína. Több tudományág felségterülete: kiállításainkban, publikációinkban és közművelődési programjainkban is a nyelv több szempontú megközelítését követjük, a nyelvet a maga valóságában-összetettségében, élő, társadalmi jelenség voltában akarjuk bemutatni; keressük, illetve szorgalmazzuk a kapcsolódásokat és az együttműködést a nyelvi társtudományokkal. Tudatosítjuk, hogy a nyelv eszköze a kommunikációnak,

az információátadásának, a közösségi létnek, az emberi kapcsolatok létesítésének, fenn tartásának. Összetevője, közege, sőt alapja ugyanakkor a nemzeti létnek, a nemzeti kultúra egyik ága (az anyanyelvi kultúra) megteremtésének, s ezzel a nemzeti kulturális hagyományok ápolásának, továbbadásának. Az anyanyelv a nemzeti lét hajléka – valljuk, miként azt is, hogy a nyelv és kultúra szorosan összekapcsolódik, világlátásunk (és kultúránk, történelmünk) nyelvünkben is rögzül, s nyelvünk lehetőségei világlátásunkat is meghatározzák. És útja-módja a nyelv az ember erkölcsi fejlődésének, szocializálódásának, mert a nyelv cselekvés is, ezért nyelvi aktusaink következményekkel járnak, hatnak másokra, és visszahatnak ránk. Közművelődési programunkban mindhárom felfogás érvényesül: anyanyelvi nevelési-nyelvművelődési tevékenységünkben, a tudatos nyelvhasználatra nevelésben a nyelv kommunikációs eszközként való minél hatékonyabb használatát ösztönözzük; a nyelvi kulturális hagyományok ápolásában-megismertetésében a nyelv és kultúra és nemzet alapvető kapcsolatára, a nemzeti kultúrának az anyanyelvbe való beágyazottságára is felhívjuk a figyelmet; a nyelvhasználat erkölcsi felelősségének tárgyalásakor pedig a nyelv cselekvés voltát (s ennek erkölcsi következményeit) kívánjuk tudatosítani. A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékaival – írta Kazinczy Ferenc. A Magyar Nyelv Múzeuma kiállításaiival és rendezvényeivel, múzeum-pedagógiai foglalkozásaival és kiadványaival a maga összetettségében, az életünket ezer meg ezer szállal átszövő voltában akarjuk megmutatni anyanyelvünket: létünk hajlékat. Valljuk, hogy az anyanyelv valóság. Valóság a nemzet, valóság az egyén életében, s a maga valóságában lehetőség, kötelesség és felelősség. A nyelv nemcsak formai, jelentésbeli és stilisztikai lehetőségeinek gazdagságával hat ránk, hanem egész létezésünk egyik legmeghatározóbb jelensége, minden területen jelen van. A nyelv lélek és fizika (vallomás és hangszalagmozgás), múlt, jelen és jövő (tapasztalat, történelem és folyamatos változás), ismeret és rejtély (tudás, akarat és a titkok titka), művészet (irodalom, ének és zene), játék és öröm (nyelvi játék és humor), a nyelv gyermeké és felnőtté, közös, a miénk: mi magunk vagyunk. A nyelvet így, csodás-varázsos valóságában mutatjuk meg, és segítségül hívjuk a társtudományokat (irodalmat, történelmet, néprajzot, teológiát, lélektant, zenét). Széphalom a *múzeum* szó eredeti jelentésének megfelelően a múzsák ligete: a művészetek és tudományok termékeny együttműködésének helyszíne.

Az alábbiakban azt vázolom, hogy milyen témák, megközelítések, súlypontok vannak A Magyar Nyelv Múzeuma munkájában.

A nyelvi-irodalmi hagyományok megismertetésében főként a magyar nyelvikultúra-művelés jelentős állomásaira összpontosítunk. A magyar nyelvikultúra-művelés hagyományait Sylvester Jánostól, illetve az első nyelvtanoktól kezdjük. A Grammatica Hungarolatina-tól kezdve (Sylvestert egyébként Kazinczy is elődjének tekintette, nyelvtanát 1808-ban újra kiadta), Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert és Geleji Katona István munkáin keresztül jutunk el a felvilágosodás koráig; egy másik tematikus vonalon pedig a szótárakat tárgyaljuk Pesti Gábertól Pápai Párizig, illetve szintén a nyelvújítás idejéig. A nyelvújítással mint a nyelvvel való tudatos törődés legfontosabb hazai teljesítményével részletesen foglalkozunk, s innen folytatjuk történeti utunkat az Akadémia megalakulásától és nyelvművelő tevékenységétől (szótárak, nyelvtanok, helyesírási szabályzat) a magyar nyelv államnyelvvé nyilvánításán (1844), majd a Magyar Nyelvőr és a Nyugat folyóiratokon keresztül a sportnyelvújításig és a jelenkori nyelvújításig, Lőrincze Lajosig és napjaink nyelvműveléséig. Ez egészül ki a magyar irodalom áttekintésével, s így, a ma-

gyar anyanyelvi kultúra keresztmetszetét adva tudatosíthatjuk, hogy a nyelv megújítása folyamat: a nyelvet használók és a nyelvvel foglalkozó írók, tudósok – akaratlanul vagy tudatosan – minden korban hatnak a nyelv állományára. Ezzel a megállapítással az is jelezhető, hogy az anyanyelvünkhöz való viszonyulásunkban komoly felelősségünk van, hiszen nyelvhasználóként mi is részesei vagyunk ennek a nyelviállomány-formáló folyamatnak. Fontos hangsúlyozni, hogy a különböző korokban különbözőek voltak a nyelv-művelési feladatok, s a nyelvikultúra-művelés felelőssége éppen az, hogy tudományos megalapozottsággal és az anyanyelv iránti elkötelezettséggel végezve munkáját hitelesen megtalálja az adott korban ráháruló feladatát. Ebben a kontextusban kell arról beszélnünk, hogy mi a jelenkori nyelv-művelés és a ma felelős nyelvhasználójának a feladata. (A téma itt átvezet az anyanyelvi ismeretterjesztésbe, hiszen a nyelv-művelési feladat meghatározásához szükséges a jelenkori nyelvi állapot ismerete.)

A nyelv-múzeum állandó kiállításának bevezetője (PÁSZTOR EMIL szavaival) kitűnően összefoglalja a helyi (abaúji-zempléni) hagyományokat: „Kedves Látogatónk! Ön a mai magyar nyelv szülőföldjén jár. E helytől nem messze található Karos, ahol az egyik legnagyobb honfoglalás kori temető utal arra, hogy a honfoglalást valószínűleg innen irányították. Tehát a magyar nyelv is erről a tájról kezdett terjedni a Kárpát-medencében. Talán ezen a tájon született a Halotti Beszéd és Könyörgés, első összefüggő szövegemlékünk. 1590-ben Vizsolyban nyomtatta ki Károli Gáspár Bibliáját, amely nagy hatással volt irodalmi és köznyelvünk egységesülésére. A Borsod megyei Gelejen született, majd Göncön, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon végezte tanulmányait Geleji Katona István, aki 1645-ben megírta az első magyar nyelv-művelő munkát (Titkok titka [innen kapta címét kiállításunk], Magyar Grammatikatska).”

A helyi kulturális öntudat erősítése megalapozhatja a nemzeti kulturális öntudatot, a magyar nyelv és kultúra iránti elköteleződést. A helyi kulturális hagyományok íve első összefüggő szövegemlékünkől Kazinczyig terjed. A témát természetesen a közoktatás is feldolgozza, a nyelv-múzeumban leginkább a helyi vonatkozásokat, illetve néhány tanulságos vonást hangsúlyozunk. A Halotti beszéd és könyörgés mint középkori temetési szöveg a maga nyelvtörténeti (Árpád-kori nyelv) vonatkozásai mellett az ékes, magyaros beszéd szép példája, a retorika, az élő nyelvi megszólalás első magyar mintája, a beszéd-művelésnek (nyelv-művelésnek) is szemléletes eszköze – szónoki hagyományaink kezdőpontjának tekintendő. Szólunk Dévai Bíró Mátyás, a „magyar Luther” (aki Kassán, Szikszón és Miskolcon is szolgált) Orthographia Ungarica című, a magyar írásmódra tanító munkájáról, Károlyi kapcsán pedig bibliafordításának nyelvi mintaadó, a közbeszédre és a szépirodalomra tett hatására kell felhívunk a figyelmet. A Magyar Nyelv Múzeuma Geleji Katonai István egyik művének (mégpedig annak, melynek függeléke az első magyar nyelv-művelő könyv) címét választotta állandó kiállításának címéül; ezzel is kinyilvánítva, hogy a hazai nyelv-művelés hagyományaihoz akar csatlakozni, a hazai nyelv-művelés egyik intézménye kíván lenni. Geleji Katona művét tárgyalva a magyar nyelv-művelés forrásvidékén járunk, a nyelvhelyességi tanácsokat adó, például a szavak helytelen jelentésben való használatára is figyelmeztető (de a közsokás nyelvforgató erejét elismerő) szöveg a nyelvápolás első munkája. A helyi kulturális örökség részeként megemlítendő még a Sárospatakon tanító Comenius, akinek nyelvpedagógiája máig tanulságos gondolatokat tartalmaz. A múzeumpedagógiában (a drámapedagógia módszereit is alkalmazva) jól hasznosítható téma a pálos iskoladramák, melyek egyik legjelentősebb darabja, a Bacchus „játszatott Sátoraljaújhely mezővárosában”.

Mind a magyar nyelvi-irodalmi, mind a helyi hagyományok kiemelkedő pontja, csúcsteljesítménye Kazinczy életműve. Kazinczy munkája Széphalmon alapvető örökségünk, a nyelvmúzeum küldetésének eszmei alapja. A „széphalmiság” egy életmodell: a magyar nyelv és kultúra iránti rendkívül mély elkötelezettség, folyamatos munkára ösztönző, minden akadályon túllendülő, fegyelmezett, szigorú és becsületes elkötelezettség. Cselekvő hazaszeretet; nyelv- és hazaszeretet. „...bennünk hazaszeretet lobog, melynek egy része a nyelv szeretete” – vallotta Kazinczy. Benne van ebben az életmodellben a fogásban rozsdával s vérrel író, nélkülöző és az újhelyi levéltárban robotoló, de mégis állandóan munkálkodó, hét gyermeket nevelő (első gyermeke korán meghalt) és boldog családi életet élő, alkotó-teremtő Kazinczy lelke-szelleme. Ez az őszinte haza- és nyelvszeretet, az anyanyelvi kultúránk iránti mélységes elköteleződés Széphalom valódi titka, és ez Kazinczy öröksége számunkra, az utókor számára. Lelki-szellemi kapcsok kötnek tehát minket Kazinczyhoz, és ez a kötelék szorosabb, szilárdabb és tartósabb, mint a pusztán „tematikus”, tudományos kapcsolat; mert túlmutat a Kazinczy-életmű konkrét nyelvi-irodalmi tartalmán, sokkal inkább annak eszméjével, erkölcsi-lélektani lényegével tart élő kapcsolatot.

Kazinczy és a nyelvújítás bemutatásán túl tehát az író és kora „lélektanáról” is szólni kell, így összekapcsolva a nyelvi-irodalmi ismeretterjesztést a nemzeti öntudat és a hazaszeretet erősítésével, a nevelő munkával. Ki kell emelnünk ugyanakkor Kazinczy nyelvi-irodalmi teljesítményéből a legjelentősebb mozzanatokat, mintegy támpontot adva a fiataloknak a Kazinczy-életmű művelődéstörténeti jelentőségének megítéléséhez. Hangsúlyoznunk kell, hogy Kazinczy egy új literatúra, a mai ’szépirodalom’ értelmében vett literatúra hazai megteremtésének egyik (vagy éppen a) legnagyobb alakja, a minden írott munkára, a tudás összességére vonatkozó litterae helyett az autonóm szépirodalmiság ösztönzője-megteremtője, nyelvi előkészítője. S ezzel is összefüggésben kell rámutatnunk művészeti felfogására, hitvallására: „Az mindazonáltal igaz, s a história bizonyítja, hogy ha valahol a *Jó* gyökeret vert, ott mindig a *Szép* készítette az utat.” – állította a széphalmi mester, aki hitt a művészet erkölcsnemesítő, formáló és nevelő erejében. Az irodalmi és nyelvi nevelésben, az irodalom és művészet etikai jelentőségének tudatosításakor Kazinczy elveire mindenképpen hivatkoznunk kell. Az a gondolat, hogy a magas színvonalú irodalom és kultúra megteremti, „kitermeli” a maga művelt olvasói rétegét, közönségét, mai fogyasztói popularizálódó és színvonalában egyre csökkenő kultúránkban-társadalomban különösen érvényes. És ezzel összefügg Kazinczynak mint kultúremléknek az alakja. A nyelvünket és irodalmunkat európai rangra emelni kívánó Kazinczy a stílus és az ízlés megújítója volt, egy életmodell, életprogram megtestesítője, annak a magatartásnak az ellenpólusa, melyet Csokonai *Tempefői* című művéből ismerhetünk. Fegyverneki, Serteperti, Tökkolopi vagy Koppóházy a képviselői ennek az irodalmat-művészetet hasznalatnágnak tartó, rögzült nemesi életformába kényelmesedett létnek. Kazinczy a művelődés embere volt, a Szép és az Igaz rajongója. Felismerte Mozart nagyságát, Shakespeare-t, Goethét fordított, értő rajongója volt a képzőművészeteknek, szükségesnek tartotta a művészet minden ágának támogatását – barátait arra biztatta, hogy készítsék el portréikat –, szorgalmazta a magyar festészet fejlődését. Az övé egy kulturális életforma volt, az olvasás meghatározó és alapvető cselekedetével. Ezt az életformát bátran állíthatjuk példaként a fiatalok elé.

Anyanyelvi művelődési munkánk fő célja a nyelvi tudatosítás, a tudatos nyelvhasználatra nevelés. Nyelvhasználói eszményképünk az a fiatal, aki képes stílusosan adekvát

módon, tehát a beszédhelyzetnek, alkalomnak megfelelően, szabatosan, a nyelvi elemek, regiszterek között tudatosan válogatva, célszerűen használni anyanyelvét. Kazinczy vallotta: „A nyelv célja az, hogy gondolatainkat s érzéseinket legvékonyabb, legtestetlenebb hanyatlékjaiban (nuances) is fesse”. Anyanyelvünk alkalmas erre; és éppen arra kell megtanítanunk a fiatalokat, hogy minden élethelyzetben és az adott élethelyzetnek megfelelően: hatékonyan tudják használni anyanyelvüket. Mindez az anyanyelvi ismeretterjesztés által érhető el. A nyelv művelést alkalmazott nyelvészeti diszciplínának tekintjük, interdiszciplínának, mely számos stúdiumot magában foglal. Hisszük ugyanis, hogy az anyanyelvi nevelésnek minden nevelési tevékenységben, minden ismeretátadási folyamatban komoly szerepe van; az anyanyelvi kód (napjainkban sajnos tapasztalható) hiányosságai így a művelődést gátolják. Az anyanyelvi nevelés haszna, érvényességi köre tehát általános, a pedagógia minden területének alapvető eleme. Az anyanyelvi nevelődést élethosszig tartó folyamatnak tartjuk, anyanyelvi készletünk folyamatosan bővíthető, így a nyelv művelődésnek minden életkorban jelentősége van. Tudatosítanunk kell a fiatalokban, hogy „az anyanyelvi versenyképesség milyen fontos a társadalmi érvényesülésben” (KISS JENŐ). A helyesen értelmezett nyelv művelés ember művelés, emberközpontú nyelv művelés, mert a nyelvért a használója felelős. A nyelv mint eszköz, felhasználható készlet, lehetőség a maga csodálatos gazdagságával, épségével, dagadó tarisznyájával, páratlan kínálatával vár ránk, vár arra, hogy cselekvés, kimondott vagy leírt szó: megcselekedett szó, megcselekedett nyelv legyen. A magyar nyelv alkalmas mindannak kifejezésére, amit érzünk, gondolunk, a legfinomabb fogalmi különbségeket, stiláris árnyalatokat is érzékeltetni képes. Sokszor halljuk: beteg a nyelv és szegényes, torzul a nyelv, mert a közönséges-ségig egyszerűsödik, mert durva, mert hazug. Ha azonban a megvalósításban a nyelv szegényes, töredezett, durva, az nem a nyelv, hanem a nyelvhasználó hibája. A cél az anyanyelvi ismeretterjesztés, a tudatos nyelvhasználatra nevelés: az igényességre, a hatékonyságra nevelés, a hagyományos és személyiségfejlesztő kommunikációs formákra ösztönzés.

A nyelv múzeum-pedagógia anyanyelvi nevelés, amely szorosan kapcsolódik a közoktatáshoz, mégis más módszerekkel, más közegben és szabadon választható módon megvalósuló pedagógiai tevékenység. Öröm számunkra, hogy számos tanintézmény pedagógiai programjában szerepel valamilyen formában és módon – a tantervbe illesztve, a szabadidős programok vagy a tehetség gondozás feladatai között – a múzeumok látogatása, illetve a múzeumpedagógiai foglalkozásokon való részvétel. Az anyanyelvi kompetencia mint kulcskompetencia a kulturális kompetencia (egyik) alapja, fejlesztésének elemei az anyanyelvi tudatosítás, az anyanyelvhez való kötődés erősítése, a nyelvi kreativitás, valamint az anyanyelvi otthonosság érzet fejlesztése. A nyelv múzeum természetesen ugyanezeket a feladatokat vállalja, de figyel arra is, hogy a közoktatás által nem vagy kevésbé érintett területeket, tartalmakat részeseit előnyben.

Az anyanyelvi ismeretek tudatosítása azt a célt szolgálja, hogy a használt nyelv minőségét: a szabatosságot, a stiláris adekvátságot, az anyanyelv beszédhelyzetek szerinti variálásának képességét javítsuk. Ennek része a helyesírási tudatosítás, a szókincs bővítése, különösen a szótárak megismertetése, a rendszeres szótárhasználat ösztönzése, illetve a stilisztikai és retorikai ismeretgazdagítás; valamint a különböző rétegnyelvek, szaknyelvek, a kommunikációs stratégiák megismertetése. Kiemelten fontos a nyelvjárásokhoz való pozitív viszony megerősítése, a nyelvjárás nyelvhasználat megőrzésének megszüntetése: tudatosítással, a nyelvjárás nyelvhasználatnak a stiláris adekvátság jegyében való elhelye-

zésével. A nyelvmuzeumi anyanyelvi nevelésben a használt nyelvre összpontosítunk. Tapasztalatunk, hogy a Széphalomra látogatók nem anyanyelvünk grammatikai leírását várják el, hanem a nyelv átfogó, érdekes és szemléletes bemutatása mellett elsősorban nyelvmuvelődési, a nyelvhasználat kérdéseiben eligazító funkciót társítanak az intézményhez. Ehhez az igényhez a nyelvmuzeumnak feltétlenül igazodnia kell. Éppen ezért nem hangsúlyozhatjuk eléggé a beszélgetés (történetmondás), az olvasás és a kézzel írás népszerűsítését, a nyelvi öröm tudatosítását. Kiemelt szerepe van a nyelvmuzeum-pedagógiai tematikában a nyelvi humornak és a nyelvi játéknak – ezek a nyelvi kreativitás fejlesztésének, a nyelvi tudatosításnak és az anyanyelv gazdagsága megismertetésének kiváló eszközei.

A nyelvmuzeum-pedagógiai formák kiválasztásában a más muzeumokban már meglévő gyakorlatot követjük, és a hagyományos muzeumpedagógiai munkaformákat alkalmazzuk. Kulcsszavaink a szemléletesség, a muzeumi terek és tartalmak megfelelő kihasználása és az interaktivitás: a megmozgatva nevelés. A multimédia bevonása a muzeumpedagógiába azonban problematikus, megítélésünk szerint a jelenkor multimédiában és multimédia által szocializálódott fiataljait éppen a háttérbe szorult tevékenységek (manuális tevékenységek: kézzel írás, kalligráfia, kreatív írás stb.) felé kell terelni. A nyelvtudomány interdiszciplináris felfogása a tematikus komplex foglalkozások formájában valósulhat meg. Fokozottan kell ügyelni arra, hogy a muzeumpedagógiai foglalkozás ne a közoktatási tartalmak újramondása legyen, a tematikát és foglalkozási formákat (muzeumi óra, szakkör, előadás, szabadegyetem, tematikus foglalkozás stb.) úgy kell kiválasztani, hogy általuk minél sokszínűbben és élvezetesebben lehessen teljesíteni a nyelvmuzeumi közművelődési küldetést. Az intézménynek ki kell alakítani egy specifikusan nyelvmuzeumi pedagógiai programcsomagot, olyan kínálattal, amely más muzeumban nem érhető el. Az egyetlen hazai anyanyelvi muzeumként a széphalmi intézményre hárul a feladat, hogy a muzeumi nyelvpedagógia tartalmi és formai eszköztárát kialakítsa, ez a kezdeményező szerep komoly felelősség, nehéz küldetés, ugyanakkor újításokat, eredeti elképzeléseket is megenged, sőt el is vár.

Ilyés Gyula állította: „Az írás és a beszéd módja mindenkit leleplez. Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazából: jellemkérdés.” A Magyar Nyelv Múzeuma fontosnak tartja, hogy az ifjúság figyelmét felhívja a nyelvhasználat erkölcsi felelősségére, arra, hogy a nyelvhasználat cselekvés, a kimondott szó tett, mely következménnyel jár. A nyelvetika a nyelvmuvelésnek fontos, a viselkedéskultúrával összefüggő, de viszonylag kevészer tárgyalt része. Vajon ez a nyelvtudomány hatásköre-e? Ezzel eljutottunk egy olyan témához, amely módszertani kérdéseket is felvet. Lehet-e tárgya a nyelvhasználat erkölcsi felelőssége, a nyelvi erkölcs kérdése a nyelvtudománynak? A dilemma hasonló, mint a nyelvmuvelés esetében. Gyakran halljuk, hogy a nyelvmuvelés nem tudományos megközelítés, hiszen a tudomány leír, bemutat, elmondja azt, ami van, de nem ítélt értékek szerint, nem mondja meg, mi a helyes. Ilyen vonatkozásban a nyelvmuvelés, a nyelvi viselkedéskultúrával való foglalkozás és a nyelvi erkölcs, nyelvi felelősség tárgyalása nem csak szigorú értelemben vett nyelvtudomány: több, összetettebb annál, nyelvi életünk számos kérdésére választ keres. Önmagában a nyelvtudomány nem tudja megválaszolni a nyelvvél kapcsolatos összes kérdést. Mi a felelősségem, amikor a nyelvet használom? Ha a nyelvhasználat cselekvés, lehet-e etikai kontextusban értelmezni a nyelvi megnyilatkozásokat? S adhatunk-e tanácsokat, értékrend szerinti javaslatokat, s hivatkozhatunk-e a keresztény erkölcsre, a Szentírásra? A nyelvtudomány ezeket a kérdéseket nem teszi fel, a feladat tehát a teológiára, az erkölcsstanra és a nyelvi viselkedéskultúrával foglalkozó

nyelvművelésre-nyelvápolásra hárul. Mert van a kérdésnek egy olyan mozzanata, amelyben mégiscsak a nyelvűvelés (amely egyébként alkalmazott nyelvtudomány) a legilletékesebb. Ez pedig az a pont, ahol az etika és a technika összekapcsolódik. Az anyanyelvi ismeretek ugyanis az erkölcsi hatékonyságban is segítenek. Azért is kell ismernem az anyanyelvemet, hogy általa nyelvileg is erkölcsösen tudjak cselekedni. Anyanyelvi ismeretterjesztés, tudatos nyelvhasználat, szókincsgazdagítás, minél több regiszter megismeretése, stílári adekvátság a nyelvűvelés célja. Így kapcsolódik össze erkölcs és nyelvűvelés (anyanyelvi ismeretterjesztés). KOVÁTS DÁNIEL ideillő gondolatait idézem: „...a jellem az embernek erkölcsi elvekhez való szilárd ragaszkodásban megnyilvánuló magatartását is jelenti. S ebbe a beszédmagatartás is szervesen beletartozik! Megszólalásunk módja – néha egészen közvetlenül, máskor áttételesen – állásfoglalást jelent környezetünkkel, társainkkal, az élet és a társadalom jelenségeivel szemben. Ezért kell felelősségérzettel szólnunk írásban és élőszóban, s ezért tartjuk jellemkérdésnek a helyes beszédet.”. Hisszük, hogy az ember küldetéses magvető: szómagok elhintője. Utunkon a Teremtőhöz, mindvégig, dombon-lejtőn, örömben-bánatban társaink, segítőkink a szavak. De csak akkor, ha e szavak szeretetből fakadnak, ha nyelvünk szeretettel megcselekedett nyelv. A megcselekedett nyelvnek hatása van: befolyásolja a hallgatót, sérthet, bánthat, üthet, fájthat, de simogathat, vigasztalhat, erőt adhat, útbá igazíthat is. „Van, akinek a fecsegése olyan, mint a tördőfés, a bölcsek nyelve pedig gyógyít” (Péld. 12, 18). „Élet és halál van a nyelv hatalmában, amelyiket szereti az ember, annak gyümölcsét eszi.” (Péld. 18, 21). Szavaim küldetése az áldás, gyógyítás, simogatás és az építés: az élet. Az, hogy nyelvem megcselekedett szeretet legyen, s határozott, szív mélyből fakadó igen az életre. Ezt az erkölcsi követelményt azonban csak akkor tudom teljesíteni, ha ismerem anyanyelvemet, ha képes vagyok tudatosan használni, ha a helyzetnek megfelelően választok a nyelvi készletből, ha élek a nyelv csodálatos gazdagságával. „Minél többszínű a festék, annál szebben alkothat a festő.” – mondta Kazinczy. Erkölcsileg, technikailag is növeli hatékonyságomat a nyelv ismerete. A cél az anyanyelvi ismeretterjesztés, az igényességre, a hatékonyságra nevelés, szókincsgazdagítás, stílusfejlesztés, ez a technikai feladat, melyhez elválaszthatatlanul szorosan társulhat az etikai irány: legyenek szavaink szeretetcselekedetek. Ez így együtt a tudatos nyelvhasználatra nevelés. A tudatosság nemcsak az anyanyelv ismeretét jelenti, hanem az erkölcsi érettséget is: azt, hogy gondolkodunk, mielőtt megszólalunk, hogy irányítjuk (ellenőrizzük) kimondott szavainkat. Ekkor van súlya a szavunknak. Milyen szépen kifejezi nyelvünk a különbséget: *üres beszéd*, illetve *a szónak súlya van*.

A Magyar Nyelv Múzeuma gyűjteménye maga a magyar nyelv, de természetesen ennek a páratlan gyűjteménynek tárgyai és dokumentumai is vannak. A Kazinczy Emlékcarnok Kazinczy-relikviákat őriz: festményeket, személyes tárgyakat (a fogságban használt tányér vagy a dohányos dobozka), könyveket (pl. a Kazinczyné Török Zsófia családjához tartozó, 1600-as gyógynövényes könyvet), szobrokat és a tizenötödik aradi vértanú, Kazinczy Lajos kadétkori képét és huszárcsákóját. Az intézmény nyelvész- és irodalmárhagyatékok: Lőrincze Lajos, Deme László, Zsirai Miklós, Czigány Lóránt és mások kéziratának, tárgyainak otthona is. A nyelvűmúzeumi szakkönyvtár alapja Busa Margit kiváló Kazinczy-kutató, Kazinczy-bibliográfus hagyatéka, ez bővül folyamatosan, és gyarapszik a régi (1851 előtti) könyvek állománya is. A nyelvűmúzeum kézirat- és dokumentumgyűjteményébe az anyanyelvi művelődés, az anyanyelvi mozgalom sok ezer kézírata (pályázati anyagok, szakmai háttérdokumentumok, adminisztrációs tételek), több

tízezer levele (a Beszélni nehéz és a Szórol szóval rádióműsor megfajtásai), számos hanganyaga tartozik. Ezek kordokumentum értékűek; fontos információkat adnak arról, hogy a 20. században hogyan látták, értékelték, használták anyanyelvüket a beszélőközösség tagjai; általánosságban és egészen konkrét nyelvhasználati kérdésekben is. Ha mindezt összevetjük a korábbi évszázadok vagy éppen a 2010-es évek nyelvszemléletével, nyelvhasználói magatartásával, nagyon tanulságos képet kapunk magunkról és a nyelv változásairól is.

A Magyar Nyelv Múzeuma egy 5,4 hektáros kertben, csodálatos természeti környezetben, a „haszonlíthatlan szépségű Sátor-hegyek” (Petőfi Sándor szavai) ölelésében munkálkodik azzal a céllal, hogy bemutassa anyanyelvünk csodálatos gazdagságát, de egyúttal a nemzet és nyelv iránti elkötelezettséget, az anyanyelvhez való kötődést is erősítse. Tudásgyarapítás és lélekgazdagítás, ismeretátadás és nevelés kapcsolódik össze küldetésében. A nyelvmúzeum a magyar nyelvvel való tudatos törődés hagyományának folytatójaközvetítője, s ekképpen a pedagógia, illetve a nevelés vállalt küldetése: bátran használ, közvetít és teremt narratívákat; nem didaktikusság ez, hanem egy határozott értékrend vállalása. Széphalom tudatosan és programszerűen vállalja (hagyományként is megélve) az értékközvetítés és mértékadás, ízlésformálás szerepét. Ez teszi sajátos nemzeti intézménnyé, reményeink szerint az anyanyelvi nevelés egyik központjává.

NYIRI PÉTER
A Magyar Nyelv Múzeuma

Számunk szerzői

DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–4., buky@hung.u-szeged.hu – HAVASI ZSUZSANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a., havasisuzsi4@gmail.com – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.mta.hu – IMREH RÉKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, imrehreeka@gmail.com – DR. KARA GYÖRGY, Indiana University, Department of Central Eurasian Studies, 355 North Jordan Ave. Bloomington, IN 47405-1105, gkara@indiana.edu – NÉMETH DÁNIEL, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nemeth.sz.daniel@gmail.com – DR. NÉMETH MIKLÓS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2–4., nicola@hung.u-szeged.hu – NYIRI PÉTER, Petőfi Irodalmi Múzeum, A Magyar Nyelv Múzeuma, 3988 Sátoraljaújhegy-Széphalom, Kazinczy u. 275., nyrip@nyelvmuzeum.hu – DR. PÓCZOS RITA, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., poczosr@gmail.com – DR. SENG TORU, Budakeszi/Chita (Japán), szengat@hotmail.com – SZABÓ PANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola; Egyetemi Könyvtár, 1053 Budapest, Ferenciek tere 6., szabo.panna@lib.elte.hu – DR. TERBE ERIKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, terbe.erika@btk.elte.hu – DR. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Magyar Nyelvtudományi és Irodalomtudományi Intézet, Dražovská 4, 949 74 Nitra, tng hu@hotmail.com – VARGA MÓNICA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola; MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., queeniemoni@gmail.com.